

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

ISSN 2524-048X

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

***ЄВРОПЕЙСЬКІ
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ***

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

№ 10 – 2018

Рекомендовано Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 13 від 21 червня 2018 р.)

Європейські історичні студії: науковий журнал. – № 10. – К., 2018. – 294 с.

ISSN 2524-048X

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10>

УДК 94

Тематика згідно з галуззю науки «07.00.00 – Історичні науки» відповідно до чинного переліку галузей наук. Висвітлюються європейські інтеграційні процеси, зовнішня політика країн Європейського Союзу, євроінтеграція України, європейська історія та міжнародні відносини.

Редакційна колегія

Машевський О. П. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка) (голова редколегії)
Мартинов А. Ю. д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАНУ) (заступник голови редколегії)
Купчик О. Р. к.і.н., доц. (КНУ імені Тараса Шевченка) (заступник голови редколегії)
Пількевич В. О. к.і.н., ас. (КНУ імені Тараса Шевченка) (відповідальний секретар)
Банті Р. доктор філософії (Історія) (Міністерство освіти Ізраїлю, Єрусалим, Ізраїль)
Біленький С. доктор філософії (історія), доц. (Університет Торонто, Канада)
Гасимли М. Джафар огли – д-р іст. наук, проф. (Бакинський Державний Університет, Азербайджан)
Добронські А. Ч. д-р габілітований, проф. (Університет м. Білосток, Республіка Польща)
Дьомін О. Б. д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. Мечникова)
Зихович Д. доктор філософії (історія), доц. (Університет Мічегану, США)
Іванов О. Ф. к.і.н., доц. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Капелюшний В. П. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Кожокару Л. Д. д-р іст. наук, доц. (Державний університет Молдови, Кишинів, Молдова)
Малько В. доктор філософії (Історія) (Каліфорнійський університет, Фресно, США)
Миронович С. д-р габілітований, проф. (Університет м. Білосток, Республіка Польща)
Мордвінцев В. М. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Патриляк І. К. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Руккас А. О. к.і.н., доц. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Сава-Чайка Е. д-р габілітований (Вища школа міжнародних відносин і американістики, Варшава)
Слюсаренко А. Г. д-р іст. наук, проф., акад. НАПН України (КНУ імені Тараса Шевченка)
Ставнюк В. В. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Хакамієс П. д-р іст. наук, проф. (Університет Турку, Фінляндія)
Щербак М. Г. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Яровий В. І. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)

Рекомендовано Вченою радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка до поширення через мережу Інтернет

Електронний журнал Європейські історичні студії включений до переліку електронних фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «історичні науки».

(Наказ МОН України від 09.03.2016 № 241 «Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства щодо діяльності спеціалізованих вчених рад від 25 лютого 2016 року»)

Рецензенти :

Космина В. Г. д-р іст. наук, проф. (Таврійський національний університет імені В. Вернадського)
Пронь С. В. д-р іст. наук, проф. (Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика)

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
Тел. (044) 239 34 24, e-mail: european_studies@ukr.net , olegmashev@ukr.net Сайт журналу: <http://www.eustudies.history.univ.kiev.ua>

Засновник: Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Видавець: історичний факультет, кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн

Періодичність наукового видання – тричі на рік

Recommended by the Academic Council of Faculty of History Taras Shevchenko National University of Kyiv to spread through the Internet (Protocol № 13 of 21 June, 2018).

European historical studies: scientific journal. – № 10. – К., 2018. – 294 p.

ISSN 2524-048X <http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10>

УДК 94

Topics under the branch of science "07.00.00 – Historical sciences" according to the current list of sciences. Highlights European integration processes, foreign policy of the European Union, the European integration of Ukraine, European history and international relations.

Editorial board

Mashevskiy O. P. DoS (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv) (Chairman of Editorial Board)

Martynov A. Y. DoS (History), Professor (Institute of History of Ukraine NASU) (Deputy Chairman of Editorial Board)

Kupchyk O. R. Ph.D. (History), associate professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv) (Deputy Chairman of Editorial Board)

Pilkevich V. O. Ph.D. (History), assistant professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv) (executive secretary)

Banti R. Ph.D (History), Ministry of Education of Israel, Jerusalem, Israel)

Bilenky S. PhD (History), Associate Professor, (University of Toronto, United States, Canada)

Gasimli M. Jafar oglu DoS (History), Professor (Baku State University, Azerbaijan)

Dobronski Charles A. DoS (History), Professor. (University of Bialystok, Poland)

Diomin O. B. DoS (History), Professor (Odessa Mechnikov National University)

Ivanov O. F. Ph.D. (History), associate professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Kapelushnyi V. P. DoS (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Cojocar L. D. DoS (History), associate professor (State University of Moldova, Chisinau, Moldova)

Malko W. Ph.D. (History), associate professor (University of California, Fresno, United States)

Myronovych E. DoS (History), Professor (University of Bialystok, Poland)

Mordvintsev V. M. DoS (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Patryliak I. K. DoS (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Rukkas A. O. Ph.D. (History), associate professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Sawa-Czajka E. DoS (History), (The Academy of International Relations and American Studies, Warsaw, Poland)

Slyusarenko A. G. DoS (History), Professor, Acad. NAPS Ukraine (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Stavniuk V. V. DoS (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Hakamies P. DoS (History), Professor (University of Turku, Finland)

Shcherbak M. G. DoS (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Yaroviy V. I. DoS (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Zychowicz J. Ph.D (Political Science), Associate Professor (University of Michigan)

Electronic journal European historical studies is included in the list of professional electronic journals of Ukraine, in which can be published results of dissertations for degree of doctor and candidate of sciences, speciality "historical science".

(Order of Ministry of education Ukraine from 09.03.2016 № 241 "On Approval of decisions concerning the Certifying Board of the Ministry of academic councils of 25 February 2016")

Reviewers:

Kosmyna V. G. Dr.habil. (History), Professor (Diplomatic Academy of Ukraine)

Pron S. V. Dr.habil. (History), Professor (Pylyp Orlyk International Classical University)

Editorial address:

01601, Kyiv, Vladimirska str., 60, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of History, Department of Modern and Contemporary History of foreign countries

Phone: (044) 239 34 24, e-mail: european_studies@ukr.net

Web-page: <http://www.eustudies.history.univ.kiev.ua>

Founder: Taras Shevchenko National University of Kyiv

Publisher: Faculty of History, Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries

Frequency of scientific journal – three times a year

ЗМІСТ

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

- Андрій Мартинов.** Оборонна політика Європейського Союзу на сучасному етапі.....8
- Євген Хан.** Адаптація українського законодавства до європейських норм у процесі входження до спільного європейського освітнього простору.29

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ
ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

- Ольга Бутурлімова.** Становлення та еволюція Лейбористської партії Великої Британії..... 50
- Михайло Бойко, Олександр Іванов.** Проведення політики денацифікації Німеччини в Американській зоні окупації (1945-1949 рр.)..... 63
- Денис Іванов.** Зарубіжна історіографія Британського зовнішньополітичного процесу періоду 1990-2010 рр. 82
- Ірина Марущак.** Участь Великої Британії у війні в Перській затоці та позиція НАТО (1990-1991 рр.) 103
- Галина Мінгазутдінова.** Основні напрямки сучасних українсько-болгарських відносин (1991 – 2018 рр.) 116
- Марина Михайленко.** Реформа системи освіти в королівстві Італія у перші десятиріччя після об'єднання 139
- Олег Машевський, Тарас Ткачук.** Британсько-французько-радянські переговори 1939 р.: нереалізована спроба створення системи колективної безпеки у Європі..... 151
- Вікторія Пількевич.** «Освіта для всіх» в діяльності ЮНЕСКО 176
- Наталія Папенко, Євген Папенко.** Суспільство та держава в працях Томаса Пейна 187
- Ігор Римар.** Проблема прецесії симулякрів та медіума у формуванні оціночних реакцій щодо московських показових процесів (1936-1938) в західних мас-медіа 201
- Ігор Срібняк.** «Не гнийте в бараках, творіть життя тут, на цьому маленькому місті, огороженому дротами...» (повсякдення інтернованих вояків-українців у Александрові (Польща) у висвітленні таборової періодики, 1921 р.) 217
- Тарас Ткачук.** Мюнхенська угода 1938 року: підходи британського політикуму і дипломатії..... 253

НАУКОВА ХРОНІКА

Олег Машевський. Форум викладачів та дослідників європейської інтеграції (Міжнародна науково-практична конференція «Європейські інтеграційні процеси у XXI столітті: ключові тенденції, основні виклики та нові можливості». 27 березня 2018 року) **275**

CONTENTS

EUROPEAN INTEGRATION: PAST AND PRESENT

- Andrii Martynov.** The Defense Policy of the European Union
on the Modern Stage 8
- Evgen Khan.** The Adaptation of the Ukrainian Legislation to the European Norms in
the Process of Accession to the Joint European Educational Space 29

ACTUAL PROBLEMS OF EUROPEAN HISTORY
AND INTERNATIONAL RELATIONS

- Olha Buturlimova.** The Formation and the Evolution of the
British Labour Party 50
- Mykhailo Boiko, Oleksandr Ivanov.** The Denazification of the Post-war Germany
in the American Occupation Zone in 1945-1949 63
- Denys Ivanov.** The Foreign Historiography of the British Foreign Policy Process
(1990-2010) 82
- Iryna Maruschak.** The United Kingdom in the Gulf War and the Position of NATO
(1990 – 1991) 103
- Galyna Mingazutdinova.** Basic Directions of the Contemporary Ukrainian-
Bulgarian relations (1991 – 2018) 116
- Maryna Mykhailenko.** The Education Reform of the Kingdom of Italy in the First
Decades after the Unification 139
- Oleg Mashevskiy, Taras Tkachuk.** British-French-Soviet Negotiations of 1939:
Failed Attempt of Establishing a Collective Security System in Europe 151
- Viktoriia Pilkevych.** «Education for All» in UNESCO'S Activities 176
- Natalia Papenko, Evgen Papenko.** Society and State in the Works of
Thomas Paine 187
- Ihor Rymar.** The Problem of the Precession of the Simulacrums and the Medium in
Shaping the Appraisal Reactions Towards the Moscow Show Trials (1936-1938) in
the Western Media 201
- Ihor Sribnyak.** «Don't Fester Behind Bars, Get On with Your Life Here, in this
Small Wired City...» (Everyday Life of the Interned Ukrainian Soldiers in
Aleksandriv, Evidenced with the Camp Periodicals, 1921) 217
- Taras Tkachuk.** The Munich Agreement of 1938: the Approaches of the British
Politics and Diplomacy 253

SCIENCE CHRONICLE

Oleg Mashevskiy. The European Integration Scholars and Studiers Forum (The International Scientific and Practical Conference «European Integration Processes in the XXIst Century: Key Trends, Basic Challenges and New Opportunities»)	275
---	------------

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК 327.7:21

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.8-28>

Андрій Мартинов, д.і.н., проф.
Інститут історії України НАН України

ОБОРОННА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Анотація. У статті проаналізовано проблематику формування спільної оборонної політики Європейського Союзу на сучасному етапі. Показано, що після завершення «холодної війни» та започаткування якісного нового етапу розвитку європейської інтеграції, символом якого стало запровадження спільної європейської грошової одиниці та формування спільної зовнішньої політики ЄС, оборонна політика залишалась прерогативою НАТО. Російська агресія проти України 2014 р., референдум щодо виходу Великої Британії з ЄС, спроби президента США Д. Трампа вдатися до односторонніх дій щодо європейських союзників змусили Євросоюз активніше взятися за формування спільної оборонної політики. Цей процес має свої обмеження, пов'язані із союзницькими євроатлантичними зобов'язаннями, недостатньою консолідованістю ЄС на міжнародній арені, обмеженими фінансовими, організаційними та технічними можливостями для автономних дій ЄС в оборонній сфері. Вагомою перешкодою на шляху формування спільної оборонної політики ЄС залишається дефіцит погодженого між усіма країнами-членами стратегічного бачення ролі Євросоюзу в новій структурі міжнародних відносин та у забезпеченні глобальної безпеки. На заваді цьому є різне бачення пріоритетів розвитку європейської інтеграції країнами «старої» Європи, передусім Німеччини і Франції, та країн «нової» Європи на чолі з

державами Вишеградського блоку. Диференціації ЄС додає блок країн-членів Євросоюзу, які дотримуються нейтрального зовнішньополітичного курсу. Ефективна спільна зовнішня політика та спільна політика в сфері безпеки можлива лише за умов створення федеративного об'єднання, до якого ЄС ще треба пройти різні еволюційні етапи.

Ключові слова: *Євросоюз, європейська інтеграція, оборонна політика, НАТО, європейська система безпеки.*

Накреслене Маастрихтським договором завдання започаткування спільної зовнішньої політики Євросоюзу реалізовувалось одночасно з прийняттям нових країн-членів до ЄС. Взагалі якісне поглиблення процесу європейської інтеграції з одночасним кількісним збільшенням кола країн-членів Євросоюзу фактично до британського референдуму про вихід з ЄС (23 червня 2016 р.), вважалися фундаментом сучасної стратегії розвитку Євросоюзу. Після початку переговорів про вихід Великої Британії з ЄС повернулися до ідеї європейської інтеграції «багатьох швидкостей» з опорою на країни «ядра» процесу європейської інтеграції. Але вже внаслідок розширення ЄС 2004 р. стало зрозуміло, що навіть запропоновані Договором Ніцци (2000 р.) процедури подвійної більшості при прийнятті принципових рішень, зокрема, щодо питань спільної зовнішньої політики, неповністю віддзеркалюють різноманіття національних інтересів всередині ЄС. Фактично інституційні структури ЄС, а саме: Європейська Рада, Європейська Комісія, Європейський парламент, верховний представник ЄС з питань спільної зовнішньої політики і політики безпеки дедалі частіше зіштовхуються з інституційними обмеженнями у процесі погодження і головне реалізації спільної зовнішньої політики ЄС. Інститути ЄС зіштовхнулись із проблемами гармонізації національних інтересів країн-членів (варто згадати про протиріччя між ФРН і Францією з одного боку і країнами Вишеградської четвірки з іншого щодо квотування прийому мігрантів). Намітились різні підходи до позиціонування ЄС на міжнародній

арені, які відстоюють шість країн-засновниць сучасного процесу європейської інтеграції, країни Вишеградської четвірки, нейтральні країни-члени ЄС.

На різних напрямках процес європейської інтеграції відбувається нерівномірно, набуває специфічних рис та має свої межі. Досі спільна європейська оборонна політика і політика в сфері безпеки має найменше досягнень. Насамперед тому, що координація воєнно-політичних курсів неможливо без розробки всіма членами ЄС спільних підходів до оборони безпосередньо залежить від ефективної реалізації спільної зовнішньої політики. Поки що можна вести мову про більш-менш успішне просування до консенсусу з питань політичних аспектів безпеки. Але воєнно-політична сфера, принаймні до перемоги на президентських виборах у США 2016 р. Д. Трампа, який вимагає більшої відповідальності європейських союзників за євроатлантичну безпеку, залишається монополією Північноатлантичного альянсу.

Однак неодноразові заклики канцлера ФРН А. Меркель щодо потреби опиратись на європейські воєнні сили забезпечує незворотність тенденції до воєнно-політичної автономії ЄС щодо НАТО. Передумовами для цього є спільні економічні інтереси, втілені у спільній європейській грошовій одиниці, глибокі коопераційні зв'язки, співпраця в науково-технічній сфері, тісна співпраця концернів воєнно-промислового комплексу. Історичний досвід свідчить, що кожного разу у випадку загострення міжнародного становища спостерігається послаблення устремлінь ЄС до воєнно-політичної автономії.

Сучасна політологічна інституційна теорія пропонує різні рецепти удосконалення роботи інститутів [1, с. 5-34]. Зокрема, мова йде про максимальну політико-правову гнучкість функціонування інститутів управління складними системами [2, с. 253-282]. Мінливість процесів, які вимагають негайної реакції владних інститутів, вимагає запровадження нових інституційних підходів менеджменту, які мінімізують зайві бюрократичні структури погоджень [3, с. 635-653]. Підвищенню ефективності рішень, які приймаються має сприяти принцип субсидіарності в діяльності інститутів ЄС і національних органів влади [4, с. 231-243]. На подальше уточнення заслуговує

проблема поділу сфер компетенції національних міністерств закордонних справ країн-членів ЄС і такої структури як зовнішньополітичне відомство ЄС [5, с. 128]. Але принцип субидіарності на цю сферу взаємодії поширюється важко [6, с. 39]. Поки що відсутній консенсус щодо можливості правового реформування системи повноважень національних і наднаціональних органів влади в ЄС [7, с. 31].

На засіданні Європейської Ради у Кельні 3-4 червня 1999 р. було ухвалено рішення щодо подальшого розвитку військових та інших сил держав-членів, застосованих для врегулювання кризових ситуацій. Рада ЗЄС на засіданні в Марселі 13 листопада 2004 р. підтвердила передачу низки функцій до Євросоюзу. Функції, які залишилися за ЗЄС головним чином стосуються надання військової допомоги. Водночас ЗЄС продовжує виконувати завдання в рамках співпраці з питань озброєнь та асоційованих членів. Генеральний секретаріат ЗЄС перенесли з Парижу до Брюсселю, а військовий штаб ЗЄС взагалі розпустили.

Попри це, розвивається франко-британська співпраця в ядерній сфері. Зокрема, Франція проводячи у 1995 р. ядерні випробування, наголошувала на можливості використання свого ядерного потенціалу в рамках Західноєвропейського союзу. [9, с. 77]. Франція не збиралася витіснити США з Європи, а хотіла тільки рівноправного партнерства. Втім, лише у США не було дефіциту політичної волі та сили, аби трансформувати європейську систему безпеки [10, с. 267].

Ключовою стратегічною проблемою залишається розподіл повноважень у питаннях європейської оборони між НАТО та Західноєвропейським союзом. У листопаді 1996 р. Західноєвропейська організація з питань озброєнь опублікувала Меморандум про взаєморозуміння. Зазначений документ передбачав однакові правила для розміщення замовлень, описав механізм фінансування державами спільних військових науково-дослідницьких проектів [11, с. 1].

Гострішою стала конкуренція між національними виробниками зброї. Американська модель діяльності військово-промислового комплексу залишається ліберальною. Оборонні компанії лише піддаються державному експортному контролю. Водночас великі корпорації жорстко конкурують між собою на внутрішньому та зовнішньому ринках. В Європейському Союзі зберігається ліберальність американської моделі, водночас Європейська оборонна агенція виконує функції єдиного замовника військової продукції для внутрішнього та зовнішнього ринків. Компанії конкурують між собою за отримання контрактів від агентства, а держави контролюють фінансові потоки. У квітні 1998 р. було створено європейський консорціум «ЕАДС» «Airbus», до складу якого увійшли: «DASA» (ФРН), «Aerospatiale» (Франція), «British Aerospace» (Британія), «Casa» (Іспанія). Це був важливий етап технологічної кооперації Європейського Союзу. Нарешті у липні 1998 р. шістька держав-засновниць європейського інтеграційного процесу підписали лист про наміри. Вони декларували спрощення процесу реструктуралізації оборонної промисловості. [12, с. 1]. Відповідно до цього рішення у 1999 р. офіційно було створено «Європейську аерокосмічну оборонну компанію» (European Aeronautic Defence and Space Company - ЕАДС). На гельсінській зустрічі Європейського Союзу у грудні 1999 р. було легалізовано намір реалізації спільної зовнішньої та оборонної політики. Вибудовувалася бюрократична вісь військового планування Європейського Союзу: Комітет з питань політики безпеки (Political and Security Committee) та Військовий комітет Європейського Союзу (the European Union Military Committee – EUMC).

16 грудня 2002 р. Європейський Союз та НАТО підписали угоду, яка надала можливість використовувати можливості НАТО в проведенні миротворчих операцій під командуванням Європейського Союзу [13, с. 1]. Головним інструментом захисту інтересів країн-членів Євросоюзу було визначено сили швидкого реагування. Планувалося, що бойові тактичні групи посилені батальйони (1500-2500 військових) повинні мати контрольний термін

боєготовності 15 діб. Пріоритетними зонами відповідальності було визначено Балкани, Середземномор'я та Близький Схід.

12 грудня 2003 р. було затверджено Стратегію безпеки Європейського Союзу «Безпечніша Європа у кращому світі» [14, с. 1]. Хоча більшість положень зазначеного документу має переважно декларативний характер, але вперше, спираючись на Стратегію, Європейський Союз провів військову операцію на території Колишньої Югославської Республікою Македонія відповідно до звернення македонського уряду та рішення Ради Безпеки ООН навесні 2003 р. – операція відома під кодовою назвою «Конкордія». Отже, впродовж 2003 р. Європейський Союз проводив перші «самостійні» миротворчі операції у Македонії та Конго. Після розширення Європейський Союз залишається надто диференційованим за ознаками потуги держав-членів. До його складу донедавна входили ядерні потуги Франція та Велика Британія та країни з символічним військовим потенціалом на кшталт Естонії або Люксембургу. До 2009 р. Чехія та Словаччина планували спільний підрозділ у 1200 чеських та 300 словацьких солдат, який має стати складовою частиною сил швидкого реагування Європейського Союзу [10, с. 268].

У липні 2004 р. було прийнято рішення про удосконалення нормативних засад «Європейського агентства озброєнь». Воно покликано виступати в ролі головного замовника озброєнь, фінансувати розробку нових європейських військових технологій, регулювати політичні правила гри в процесі погодження національних інтересів. [15, с.1].

У січні 2005 р. офіційно розпочалася робота «Європейського агентства озброєнь». Його учасниками є всі країни Євросоюзу, за винятком Великої Британії, Греції, Данії, Естонії, Латвії, Литви, Люксембургу, Мальти. Структура зазначеного агентства включає: Верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки, виконавчого директора, адміністративно-господарського відділу, відділу з питань планування, відділу зі зв'язків із громадськістю. Також до складу «Європейського агентства озброєнь» входить Управління дослідження військових можливостей та технологічних

досліджень та Управління військової промисловості й ринку озброєнь. У листопаді 2006 р. була затверджена спільна програма оборонних досліджень на період 2007 – 2009 років. Перешкодою для діяльності залишалися фінансові обмеження.

У червні 2005 р. «Європейське агентство озброєнь» заявило про намір концентрувати зусилля на інноваційних напрямках військово-промислового розвитку. Три ключові статті Лісабонського договору 2007 р. мали надати чіткого виміру Європейській політиці оборони та безпеки (ESDP). Вони становили пряму загрозу євроатлантичним відносинам. Наприклад, стаття 1 (підрозділ 27) встановлює: «компетенція Союзу в сфері зовнішньої політики та політики безпеки повинно було охоплювати всі сфери зовнішньої політики та всі питання що стосуються безпеки Союзу, включаючи всі форми спільної оборонної політики, що може привести до спільної оборони». Крім цього, стаття передбачала «структурну співпрацю» щодо утворення військових формувань для виконання завдань різного рівня. Стаття про солідарність також передбачає взаємодію країн Європейського Союзу. Стаття 1(підрозділ 49 с) про «взаємну допомогу, якщо країна-член стала жертвою збройної агресії на свою територію, інші країни-члени будуть зобов'язанні допомагати всіма засобами своєї влади у відповідності до статуту ООН» [16, с. 42].

Розвідувальне співтовариство Європейського Союзу перебуває в стадії формування. Побудова відповідних вертикальних структур вимагатиме створення спеціалізованого європейського розвідувального агентства, яке візьме на себе аналітичні функції та стане центром збирання інформації від національних спеціальних служб. Однак поки що незрозуміло як це кореспондуватиметься з розвідувальними структурами НАТО і не зрозуміло як фінансувати цю діяльність. Натомість горизонтальна координація сприяє побудові мережі, за допомоги якої спрощується процедура встановлення як двосторонніх так і багатосторонніх контактів для обміну розвідувальною інформацією. Зрозуміло, що це вимагатиме інституціоналізації відносин між учасниками. Поки що розвідувальне співтовариство Європейського Союзу

представлене сукупністю розвідувальних співтовариств країн-членів Європейського Союзу. Від них залежить, наскільки Європа просунеться шляхом створення єдиної наднаціональної розвідувальної служби. Наприклад, Велика Британія має відразу три розвідувальні служби: MI-6 (зовнішня розвідка), MI-5 (контррозвідка) та Центр урядового зв'язку. Зовнішня розвідка ФРН (Bundesnachrichtendienst) залишається у підпорядкуванні бундесканцлера. Зовнішня розвідка Франції складається з дев'яти спеціальних служб, підпорядкованих трьом міністерствам. Наприклад, Дирекція військової розвідки здійснює збирання та аналіз інформації, здобутої тактичною та стратегічною розвідкою. Генеральна дирекція зовнішньої безпеки здійснює розвідку та контррозвідку за межами Франції. Дирекція захисту та безпеки оборони виконує функції військової контррозвідки. Натомість Управління зі стратегічних питань проводить стратегічний аналіз та середньострокове прогнозування, інформаційно-аналітичне забезпечення міжнародних переговорів. Отже, навіть з вище наведеного простого переліку фактів зрозуміло, що в значній часовій перспективі не буде європейського аналогу ЦРУ США, оскільки національні спецслужби держав-членів Євросоюзу більше між собою конкурують, ніж взаємодіють.

Скоріше за все, по мірі завершення процесу переговорів про вихід Великої Британії з ЄС, а також у разі стабілізації внутрішньополітичного становища в ФРН і Франції можлива ініціатива уточнення Лісабонського договору реформ (2007) щодо обрання подальшої стратегії розвитку ЄС. Або це має бути щось на кшталт «Сполучених Штатів Європи», з чим незгодні країни Вишеградської четвірки, або «дисиденти» будуть «відправлені» до ЄС «другої категорії». Утім, до такого радикального сценарію удосконалення роботи інститутів ЄС справа навряд чи дійде.

19 жовтня 2017 р. Верховний представник Європейського Союзу з питань спільної зовнішньої політики і безпеки Ф. Могеріні презентувала проект перманентної структурної співпраці між країнами-членами ЄС у сфері оборони. Він передбачає поглиблення взаємодії у воєнно-політичній сфері як на рівні

Євросоюзу, так і між країнами-членами Євросоюзу [8, с. 1-3]. Відкритим залишається питання участі у цих проектах нейтральних країн-членів Євросоюзу.

Звичайно, актуальні проблеми болгарського головування в ЄС у першому півріччі 2018 р. обумовлені проблемами єдності Євросоюзу. У 2018 році мають відбутись вирішальні переговори щодо погодження умов виходу Великої Британії з ЄС. Додаткові казуси провокують внутрішньополітичні процеси в країнах ЄС. У березні мають відбутись знакові парламентські вибори в Італії та Угорщині. Європейські скептики плекають надії на посилення своїх політичних позицій у цих країнах. Нагадаємо, що за результатами парламентських виборів 2017 року в Австрії було створено коаліцію «Австрійської народної партії» з право популістською «Австрійською партією свободи». Скептичні позиції щодо долі нелегальних мігрантів з ними поділяють в Угорщині.

Крім переговорів щодо виходу Великої Британії і долі санкцій проти Росії, помітне місце у порядку денному Євросоюзу займають питання реформування ЄС. Але на заваді цьому залишається невизначеність внутрішньополітичної ситуації у Німеччині, де складно формується нове видання «великої коаліції», причому А.Меркель спонукала соціал-демократів до коаліції, посилаючись на спільну відповідальність за долю ЄС.

У центрі уваги болгарського головування, зрозуміло, залишаються балканські проблеми. Нестабільною є внутрішньополітична ситуація в Македонії. Член ЄС Греція розпочала наприкінці 2017 року переговори щодо остаточного погодження офіційної назви цієї держави – колишньої югославської республіки. Зокрема, Болгарія, яка історично має непрості відносини з Македонією, у 2017 році нарешті підписала договір, за яким визнала відсутність територіальних претензій до Македонії. Але до остаточного компромісу ще далеко.

Гострим питанням менеджменту спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС залишається нелегальна міграція. Ангела Меркель категорично не сприймає позицію нині правлячої австрійської урядової коаліції з питань

розподілу квот на мусульманських нелегалів. Німецькі політики попередили австрійських колег від зближення з поляками та угорцями у питанні блокування розподілу квот біженців. Додатковим подразником є позиція нового австрійського уряду щодо можливого перегляду санкцій проти Росії. Міністр закордонних справ Австрії Карін Кнайсль вважає, що санкції проти Росії в енергетичній сфері не спрацювали та підтримує побудову другої черги газопроводу «Північний потік». Зрештою, Ангела Меркель знайшла аргументи, аби закликати австрійських колег не руйнувати єдності Євросоюзу щодо принципових питань. Але усі розуміють, що ключові рішення відкладаються до остаточного вирішення питання створення коаліції в ФРН.

На початку грудня 2017 року адміністрація Дональда Трампа сформуvala свою стратегію щодо балканського регіону. Вона передбачає збереження американської воєнної присутності у регіоні, яка тільки посилилась після вступу 2017 року до НАТО Чорногорії, США будуть наполягати на чіткій переорієнтації Сербії з Росії на Європу, а також мають намір продовжити зусилля, спрямовані на врегулювання суперечностей між балканськими країнами. Адже навіть після вступу до Євросоюзу Хорватія і Словенія досі сперечаються з приводу належності низки островів у Адріатичному морі. Дуже складно відбувається процес демаркації державного кордону між Чорногорією і Косово. Але зараз найбільш серйозні протиріччя розділяють Косово і Сербію, Македонію і Грецію.

Західні країни закликали сербів і косовських албанців продовжити переговори про остаточну нормалізацію відносин. Європейський Союз наполягає в процесі переговорів про вступ Сербії в ЄС домогтися визнання Белградом незалежності Косово. Утім, сербське суспільство залишається глибоко розколотим з приводу знаходження меж компромісу в питанні статусу Косово. За цих умов розташована на території Косово найбільша в Європі американська військова база «Бондстіл» залишається потужним стабілізуючим фактором.

Бажання колишньої югославської республіки Македонія вступити до Європейського Союзу і НАТО активізувало переговори з Грецією щодо пошуку компромісної назви цієї держави. Влада Македонії висуває вимогу, аби нова назва не суперечила національній самосвідомості та влаштувала Грецію. Македонська опозиція наполягає на тому, аби будь-яка досягнута домовленість щодо нової назви країни була винесена на референдум. Це може поставити під велике питання будь-який можливий компроміс на переговорах між Македонії та Грецією, які відбуваються за посередництва США. Утім, Вашингтон має потужний важіль впливу на Грецію, який стосується виділення або блокування чергового траншу кредитів Афінам. Тому цього разу наполегливість посередників може вивести справу євроатлантичної інтеграції Македонії із глухого кута. Але Росія також використовує Македонію для своїх гібридних впливів на Балканах. Тому цей стратегічно важливий регіон, розташований на перетині важливих транспортних комунікацій між Європою, Середземномор'ям та Близьким Сходом, ще тривалий час залишатиметься зоною напруги і нестабільності.

За підсумками візитів Меркель і Макрона до США на початку травня 2018 р. цікаво виглядала перспектива реформування Євросоюзу. Макрон запропонував переглянути правила роботи монетарного союзу спільної європейської грошової одиниці, але поки що не знайшов розуміння у Меркель. Утім, Меркель констатувала, що Євросоюз повинен переглянути свої підходи до спільної зовнішньої політики і спільної політики безпеки. Зокрема, німецькі військові вимагають, аби до 2021 року було закуплено різні види сучасних озброєнь на суму 15 мільярдів доларів. Цей воєнно-технічний сектор дає можливість заробити військово-промислому комплексу США. Проте Дональд Трамп також на обох зустрічах просував ідею продажу до Європи американського скрапленого газу.

Також у контексті спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС важливим є процес європейської інтеграції нових незалежних держав, які утворились внаслідок розпаду Югославії. Першою з колишніх югославських

республік до Євросоюзу у 2004 році вступила економічно найбагатша Словенія. У 2013 році поки що останнім 28-м членом Євросоюзу стала Хорватія. Вступ Хорватії супроводжувався складнощами. По-перше, хорватському суспільству довелося переглянути свої радикальні націоналістичні настрої, які в 1991-1995 роках дали можливість відстояти незалежність, але стали на перешкоді європейській інтеграції. По-друге, хорватському суспільству довелося по-іншому подивитись на власну історію. Національний герой часів Другої світової війни Анте Павелич, колишній лідер «ушастів» (повстанців), у хорватському історичному дискурсі відійшов на другий план. До речі, так само як і перший президент країни Франьо Тунджман. Загреб був вимушений погодитись на передачу Гаазькому міжнародному трибуналу хорватських військових, які, зокрема, ліквідували у серпні 1995 року «Сербську Країну». Утім, навіть після вступу до ЄС, Хорватія не належить до «відмінників» європейських оптимістів. Постійну критику з Брюсселю викликають рекомендації легалізації одностатевих шлюбів та інші політично коректні вимоги. По-третє, намагаючись у 2013 році показати позитивний приклад іншим балканських країнам, Євросоюз заплющив очі на власні принципи – не приймати країни, які мають територіальні суперечки. На превеликий жаль, Хорватія і Словенія від часів розпаду Югославії сперечаються за належність півострову Плевлака, який є прибутковим курортом на Адріатичному морі. Внаслідок цього вперше в історії процесу європейської інтеграції в реальній політиці залишається нерегульована територіальна суперечка між двома рівноправними країнами-членами Євросоюзу.

Треба зазначити, що хорватський приклад не є найскладнішим із тих, з якими Євросоюз стикається на Балканах. Ще більш суперечливим є сербське, косовське, македонське питання. Зокрема, Сербія досі категорично виступає проти поєднання тем своїх переговорів про вступ до Євросоюзу із визнанням незалежності Косово. В свою чергу Косово невдоволено тим, що досі Євросоюз офіційно не розпочав із ним переговорів про вступ. Правда, це поки що в принципі неможливо, адже незалежність Косово досі не визнали Греція (через

кіпрську проблему з турками), Румунія (через претензії до «возз'єднання» з Молдовою і придністровське питання), Угорщина (через статус угорців у Словаччині та румунській Трансільванії), Іспанія (через свої проблемні провінції Басконію і Каталонію). В свою чергу Македонія поки що ніяк не може домовитись із Грецією щодо нової назви своєї країни. Грецькі націоналісти категорично проти використання слова «Македонія» у будь-яких нових редакції цієї назви.

Зрештою, європейські скептики наголошують, що балканське розширення ЄС явно не на часі з суто фінансових причин. Адже у разі завершення процедури виходу Великої Британії з ЄС, Євросоюз втратить надійного спонсора свого бюджету, натомість у разі вступу п'яти-шести балканських країн, навпаки, отримає нових претендентів на субсидії. Втім, є ще один сумний приклад переговорів про вступ в ЄС. Туреччина розпочала такі переговори взимку 2005 року. Утім, після провалу спроби військового перевороту в Туреччині в липні 2016 року ці переговори офіційно припинились поки що без реальної часової перспективи відновлення. Поки що Європейська комісія розглянула питання стану справ з переговорами про вступ до Євросоюзу країн Західних Балкан: Албанії, Боснії і Герцеговини, Косово, Македонії, Чорногорії. Голова Європейської Комісії Жан-Клод Юнкер зазначив, що жодна з цих країн до 2025 року не вступить в ЄС, якщо нинішні члени ЄС Хорватія і Словенія не погодять територіальні суперечки. Утім, навіть якщо це станеться, на шляху країн Західних Балкан до Євросоюзу ще дуже багато перешкод. Правда, Євросоюз вимушений займатись європеїзацією Балкан, аби уникнути «балканізації» Європи. Поглиблюється конфлікт між Туреччиною і грецькою частиною Кіпру з приводу проведення геологічних бурінь на шельфі Егейського моря, де були знайдені великі поклади газу. Європейська Комісія закликала Туреччину поважати суверенітет країн-членів ЄС.

Ще один приклад складності погодження зовнішньої політики ЄС є турецький кейс. Німецько-турецькі зв'язки загострилися відтоді, як Берлін надав політичний притулок офіцерам та турецьким політикам, яких офіційна

Анкара звинуватила у причетності до спроби здійснити у липні 2016 року військовий переворот у Туреччині. Відтоді турки демонструють інакодумство й у відносинах з НАТО. Зокрема, США критикують Туреччину за намір купити у Росії комплекс протиповітряної оборони «С-400».

Військово-політичні протиріччя загострилися на фоні турецької військової операції проти сирійських курдів в прикордонній провінції Афрін. Активне використання турецькою армією танків «Леопард» німецького виробництва вкотре актуалізувало дискусію німецьких політиків щодо моральної ціни торгівлі зброєю. Водночас німецькі офіційні власті вимагають від турецьких властей припинити переслідувати журналістів, які критикують дії влади. У відповідь турецька влада наголошує, що ЄС і США в 2016 році фактично мотивували організаторів спроби усунення від влади Реджепа Ердогана та не хочуть переслідувати активних учасників цього процесу, які перебувають в Європі і США. Поки що такі безкомпромісні позиції залишаються незмінними з обох сторін.

Зрозуміло, що існуючий політичний клімат не сприяє нормальному ходу переговорів про вступ Туреччини до ЄС. Тому не дивно, що в недавньому звіті Європейської комісії, в якому накреслені пріоритетні плани балканського розширення ЄС до 2025 року, про Туреччину мова не йде.

Усвідомлюючи факти реальної політики, турецькі власті також вирішили не церемонитись у своїх відносинах з ЄС. Зокрема, загострюється баталія ЄС і Туреччини щодо енергетичної проблематики. У 2015 році геологи на шельфі грецької частини Кіпру відкрили великі поклади газу. Вони географічно знаходяться саме в тій частині прибережних вод «острову Афродіти», яка входить до ЄС. Адже після грецько-турецької війни 1974 року та проголошення в 1981 році «Турецької республіки Північний Кіпр» цей острів розділений конфліктом. Ситуація не змінилась, коли 2004 року грецька частина Кіпру увійшла до Євросоюзу. Формально за згоду на це Туреччині «заплатили», розпочавши в квітні 2005 року переговори про її вступ до ЄС. Але позитивного результату ці переговори не дали досі.

У лютому 2018 р. флотилії НАТО довелося втрутитись, коли турецькі військові кораблі спробували завадити роботі суден геологів в Егейському морі. Реагуючи на ці події, Європейська Комісія закликала Туреччину поважати суверенітет країн-членів ЄС. У відповідь Міністерство закордонних справ Туреччини у своїй ноті згадало про всі образи, нанесені туркам Євросоюзом за останні два роки. Обмін емоційними нотами зайвий раз засвідчив напругу у турецько-європейських відносинах, яка вже з неявної фази переходить у відкриту фазу.

Додатковим джерелом непорозумінь стає загальна ситуація на Близькому Сході. Адже Туреччина і Євросоюз займають протилежні позиції щодо усіх регіональних принципів питань. Зокрема, Туреччина засудила намір США визнати Єрусалим столицею Ізраїлю, в свою чергу ЄС це теж засудив, але не так різко, як турки. В сирійській війні Туреччина де-факто є союзником Росії та Ірану, натомість ЄС дистанціювався від військової складової сирійського конфлікту, віддавши там ініціативу США. Також ЄС і Туреччина по-різному ставляться до проблеми врегулювання внутрішньополітичного конфлікту у Лівані. На фоні загострення зазначених протиріч чи не єдиною сферою, де Туреччина та ЄС ще активно координують свої дії є співпраця спеціальних служб з питань протидії міжнародному тероризму. Фактично це остання «лінія оборони» прихильників нормалізації турецько-європейських відносин. Утім, заради цього потрібно щоденно докладати позитивних зусиль, до чого ані Туреччина, ані Євросоюз за нинішніх обставин, здається, не готові. Турки не хочуть шукати компроміси за рахунок своїх національних інтересів, а ЄС не хоче визнавати, що режим Ердогана настільки трансформував турецьке суспільство, що воно стало набагато більш націоналістичним та егоїстичним, аніж цього вимагають норми взаємодії з партнерами по ЄС і НАТО.

Таким чином, управління спільною зовнішньою політикою Євросоюзу суттєво ускладнюється внаслідок посилення скептичних щодо європейської інтеграції настроїв у низці країн. Точка біфуркації у цій ситуації визначається сценарієм «м'якого» або «жорсткого» виходу Великої Британії з ЄС, що

потребуватиме уточнення договорено-правової бази функціонування Євросоюзу. Європейська комісія затвердила проект угоди про вихід Великої Британії з Євросоюзу. Текст угоди став результатом тривалих переговорів, але є поки що документом, який потребує доопрацювання. За часовими параметрами процес виходу Великої Британії з Євросоюзу мало з правової точки зору закінчиться 30 березня 2019 року. Однак у самій Британії триває дискусія з приводу доцільності цього кроку. Прем'єр-міністр Тереза Мей невтомно наголошує, що Консервативна партія у відносинах з Євросоюзом робить все правильно. Натомість опозиційні лейбористи критикують владу, зокрема, за нехтування пропозицію розробити нову митну угоду з Євросоюзом після виходу з ЄС. У відповідь Тереза Мей зазначає, що ЄС категорично проти пошуку компромісів щодо збереження зони вільної торгівлі після завершення процедур виходу Британії. Правда, існують деякі суттєві нюанси.. Зокрема, ЄС зацікавлений у збереженні «відкритого неба», максимальної лібералізації правил перетину кордону із Великою Британією. Особливо актуальним це питання є у випадку британського анклаву Гібралтар. Іспанія вже наголошує, що заблокує набуття чинності будь-якого документу при вихід Великої Британії з ЄС, якщо не будуть враховані іспанській інтереси щодо поетапного повернення Гібралтару до складу Іспанії. Британські чиновники називають це шантажем та закликають ЄС зайняти більш раціональну позицію та вплинути на Мадрид. Заяви президента США Дональда Трампа щодо запровадження митних тарифів на європейську металургійну продукцію підважують стратегічну мету ідеологів виходу Великої Британії з ЄС. Вони сподівались, що за межами Євросоюзу з його жорсткими митними та тарифними правилами, Велика Британія намагалася реалізувати проект свого перетворення на глобальний центр, який виконуватиме роль посередниками між різними зонами вільної торгівлі в Європі, Північній Америці, Південно-Східній Азії. Але велика ймовірність загострення глобальних торговельних конфліктів збільшує ризик втрати Великою Британією такої ролі. Тому британська дипломатія намагається уникнути такого розвитку подій. Однак виступити у ролі

своєрідного посередника між Трампом та Брюсселем Лондон також навряд чи може розраховувати. Адже ставлення Трампа до європейських союзників є досить своєрідним й нинішній стан британсько-американських відносин надто далекий від того, який був за часів Маргарет Тетчер і Рональда Рейгана.

Головною вадою спільної оборонної політики Європейського Союзу є відсутність стратегічного планування та мислення. Європейський Союз не має автономної системи застосування військових сил. Створення такої системи вимагає дуже великих ресурсних часових та фінансових витрат. Аби запобігти цьому, США поширюють алармістські настрої, начебто посилення спільної європейської оборонної політики може спровокувати демонтаж НАТО, або його підпорядкуванню політичну курсу Європейського Союзу. Таким чином, у новій системі міжнародних відносин, яка перебуває в стадії формування, спільна зовнішня та оборонна політика Євросоюзу є об'єктивною потребою досягнутого рівня розвитку процесу європейської інтеграції. Однак заради дієвого механізму такої політики Євросоюз має дорости до рівня «Сполучених Штатів Європи». Втім, заради цієї мети рівень консолідованості, солідарності, ефективності роботи інститутів та структур Євросоюзу повинен бути вище за нині існуючий.

Список використаних джерел і літератури:

1. Immergut E.M. The Theoretical Core of the New Institutionalism / E.Immergut // *Politics&Society*. – 1998. – № 26. – P. 5-34.
2. Kaiser A. Die politische Theorie des Neo-Institutionalismus / A.Kaiser // *Politische Theorien der Gegenwart II* / edited by A. Brodocz, G.S. Schaal. – Verlag für Sozialwissenschaften, 2001. – P. 253-282.
3. Keck O. Der neue Institutionalismus in der Theorie der Internationale Politik / O.Keck // *Politische Vierteljahresschrift*. – 1991. – № 32. – P. 635-653
4. Koelble T.A. The New Institutionalism in Political Science and Sociology // *Comparative Politics*. – 1995. – Vol.27. – No.2. – P. 231-243

5. Peters G.B. Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism / G.Peters. London: Pinter, 1999. – P. 128-140
6. Pierson P. Politics in Time. History, Institutions and Social Analyses / P.Pierson. – Princeton: University Publishing, 2004. – P. 34-55
7. Thelen K. Historical Institutionalism in Comparative Politics / Thelen K., F. Longstreth // Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis / edited by S. Steinmo, K. Thelen, F. Longstreth. – Cambridge: University Press, 1998. – P. 1-32
8. Permanent Structured Cooperation – PESCO. Deepening Defense Cooperation among EU Member States [Electronic resource]. – Mode of Access: https://www.pesco-factsheet-19-10-2017_1.pdf – Last Access: 20.10.2017. – Title from the Screen.
9. Croft S. European Integration and Franko-British nuclear cooperation / S.Croft // International Affairs. – 1996. – №4. – P. 77-88.
10. Hochleimer E. Die Sicherheits-und Verteidigungspolitik der Europäischen Union /E. Hochleimer // Österreichische Militärische Zeitschrift. – 2002. – №3 – P. 267-279.
11. Memorandum of Understanding. Western European Union. Ostend Declaration. WEU Council of Ministers, 19 November 1996 [Electronic resource]. – Mode of Access: <http://www.weu.int/weag/weag> Last Access: 20.10.2017. – Title from the Screen.
12. Letter of Intent [Electronic resource]. – Mode of Access: <http://www.projects.sipri.se/exon/loi/lointent.htm> Last Access: 20.10.2017. – Title from the Screen.
13. Agreement between the European Union and the North Atlantic Treaty Organization on the security of information. L80/37 [Electronic resource]. – Mode of Access: <https://www.europa.eu.int> Last Access: 20.10.2017. – Title from the Screen.
14. Ein sicheres Europa in einer besseren Welt. Europäische Sicherheitsstrategie vom 12. Dezember 2003 [Electronic resource]. – Mode of Access:

<http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/031208ESSIIDE.pdf> – Last Access: 01.11.2017. – Title from the Screen.

15. Council Joint Action 2004/551/CFSP of 12 July 2004 on the establishment of the European Defence Agency // Official Journal of the European Union. L245/17.
16. The Changing Politics of European Security: Europe Alone? / edited by Gänzle S., Sens A. – New York: Penguin Books, 2007. – P. 42.

References:

1. IMMERGUT, E.M. (1998). The Theoretical Core of the New Institutionalism. *Politics&Society* 26. P. 5-34.
2. KAISER, A. (2001). Die politische Theorie des Neo-Institutionalismus. *Politische Theorien der Gegenwart II*. Verlag für Sozialwissenschaften. P. 253-282.
3. KECK, O. (1991). Der neue Institutionalismus in der Theorie der Internationale Politik. *Politische Vierteljahresschrift* 32. P 635-653.
4. KOELBLE, T.A. (1995). The New Institutionalism in Political Science and Sociology. *Comparative Politics Vol.27, No.2*. P. 231-243.
5. PETERS, G.B. (1999). *Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism*. London: Pinter. P. 128-140.
6. PIERSON P. (2004). *Politics in Time. History, Institutions and Social Analyses*. Princeton: University Publishing. P. 34-55.
7. THELEN, K., STEINMO, S. (1998). Historical Institutionalism in Comparative Politics. *Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis*. Cambridge: University Press. P. 1-32.
8. (2017) *Permanent Structured Cooperation – PESCO. Deepening Defense Cooperation among EU Member States* [Online]. Available from: https://www.pesco-factsheet-19-10-2017_1.pdf (Accessed 20 October 2017).
9. CROFT, S. (1996) European Integration and Franko-British nuclear cooperation. *International Affairs*. 4. P. 77-88.

10. HOCHLEIMER, E. (2002) Die Sicherheits-und Verteidigungspolitik der Europäischen Union. *Österreichische Militärische Zeitschrift*. 3. pp. 267-279.
11. Memorandum of Understanding. Western European Union. Ostend Declaration. WEU Council of Ministers, 19 November 1996 (1996) [Online]. Available from: <http://www.weu.int/weag/weag> (Accessed 20 October 2017).
12. Letter of Intent (2017) [Online]. Available from: <http://www.projects.sipri.se/exon/loi/lointent.htm> (Accessed 20 October 2017).
13. Agreement between the European Union and the North Atlantic Treaty Organization on the security of information. L80/37 (2003) [Online]. Available from: <https://www.europa.eu.int> (Accessed 20 October 2017).
14. Ein sicheres Europa in einer besseren Welt. Europäische Sicherheitsstrategie vom 12. Dezember 2003 (2003) [Online]. Available from: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/031208ESSIIDE.pdf>. (Accessed 01 November 2017).
15. Council Joint Action 2004/551/CFSP of 12 July 2004 on the establishment of the European Defence Agency. *Official Journal of the European Union*. L245/17(2004).
16. GÄNZLE, S., SENS, A. (eds.) (2007) *The Changing Politics of European Security: Europe Alone?* New York: Penguin Books. P. 42.

Andrii Martynov, Dr. of Science (History), Prof.

Institute of History of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

THE DEFENSE POLICY OF THE EUROPEAN UNION ON THE MODERN STAGE

***Abstract.** The European Union is facing unprecedented challenges, both global and internal: regional conflicts, terrorism, growing migratory pressures, protectionism, social and economic inequalities. A safe and secure EU where all citizens feel sure and can move freely, external borders are secured, where*

international norms are respected, Europe determined to fight terrorism. The European international system is not rigid; it is characterized by constant changeability of the configuration of forces, spheres of influence. The states of the European Union system may be divided into static, transformative and turbulent. For example, Brexit, together with the cooperation and peaceful co-existence, proceed from the current state of the international system, as far as structural limitations imposed on the actions of states by the hierarchy of a system are more stable than the level of their influence. The disparity between the status of a state in the system and its potential abilities are the most credible explanations of conflict behaviour thereof. Conflict and cooperation are the most important manifestations of the subject of international relations and logically proceed from structural peculiarities of a current international system. Generally speaking, the existence of the system of international relations is defined by conditions of coexistence of contemporary Poles of international power, the superpower status of which is fixed with respect to peripheral social subject by relevant factorial, spectral, departmental, geo-civilizational, and institutional elements. The expansion in the range of issues, which did not require the unanimous approval of the EU member-states, but solely by voting on the principle of the qualified majority, was to promote the enforced cooperation between the EU member-states. These vectors were chosen due to the changes in the international arena which occurred during the period researched, reflected rather in these areas than in the economic policy since the state received the freedom of action in the search of a new balance of power. What is more, the EU institutions that govern the common foreign and security policy and the European defence remained weak even after the Maastricht treaty has been reviewed and the Amsterdam treaty has been signed. The monetary union is an identity instrument of the EU. The multi-ethnics identity is the feature of the migration processes in European Union.

Key words: *European Union, European Integration, European security system, common foreign and security policy, NATO.*

Надійшла до редколегії 15.04.2018.

УДК 378.4(430)

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.29-49>

Євген Хан, к.і.н., м.н.с.

Науково-дослідна частина

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ НОРМ У ПРОЦЕСІ ВХОДЖЕННЯ ДО СПІЛЬНОГО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Анотація. Важливою та невід’ємною складовою європейської інтеграції є інтеграція та співпраця у сфері освіти та науки. Українська вища школа, маючи свою історію, традиції та потужні наукові здобутки, є невід’ємною частиною європейської освітньої системи. Зі здобуттям незалежності протягом багатьох років у нашій державі відбувалися і тривають реформи освітньої системи. З початку 2000-х років в українській вищій освіті починають запроваджуватися європейські освітні стандарти, однак цей процес був досить складним і неоднозначним.

У 2005 році наша держава стала офіційним учасником «Болонського клубу», підписавши Болонську декларацію, що дала початок Болонському процесу – процесу створення єдиного європейського освітнього простору. Основними складовими Болонського процесу були і залишаються наступні принципи: створення подібних, зрозумілих та доступних освітніх стандартів, взаємне визнання, активізація академічної мобільності та академічних обмінів, розробка та фінансування різноманітних освітніх проектів, програм та грантів, створення умов для формування спільного ринку, підвищення конкурентноздатності європейської освітньої системи.

У рамках участі у Болонському процесі наша держава вступила в нову фазу реформування системи освіти. В першу чергу вищої освіти, взявши на

себе зобов'язання поступово перейти на європейські освітні стандарти, запроваджуючи основні принципи та елементи Болонського процесу.

У статті досліджено основні етапи процесу реформування української системи вищої освіти в рамках участі у Болонському процесі, охарактеризовано нормативно-правову базу переходу вітчизняної вищої освіти на європейські освітні стандарти, обґрунтовано важливість та перспективність освітніх реформ на шляху до європейської інтеграції.

Ключові слова: реформування, нормативно-правова база, система вищої освіти, Болонський процес, європейська інтеграція.

Важливою складовою євроінтеграційних прагнень України була і залишається інтеграція та поглиблення співпраці з Європою у сфері вищої освіти. Наша держава протягом багатьох років важливим стратегічним партнером для Європи. З початку здобуття Україною незалежності влада нашої держави постійно декларує прагнення до запровадження європейських принципів в усіх сферах суспільного життя. Не є виключенням і сфера освіти та науки. Протягом багатьох років в Україні триває процес реформування як освітньої системи загалом, так і системи вищої освіти зокрема. Ці реформи відбувалися і відбуваються в непрості для нашої держави часи. Змінюється влада та уряди, однак всі вони декларували і продовжують декларувати «європейський вибір України». Як відомо, процес реформ, перетворень та нововведень є складним, часто болючим і сприймається суспільством не однозначно. Однак, є очевидним той факт, що так чи інакше, але українська освітня система потребувала реформування, оновлення та модернізації. Зламавши стару, радянську освітню систему, на жаль, в Україні тривалий час залишалися радянські принципи, підходи, методологія в освітній сфері. Це по суті призвело до того, що зламавши стару систему довгий час нам не вдавалося побудувати свою, національну, вітчизняну систему освіти. Процес реформ був складним і довготривалим. Було прийнято ряд законів, постанов, наказів щодо реформування та модернізації освітньої системи, але вони часто залишалися

незавершеними або взагалі носили декларативний характер. Відбувалися і найрізноманітніші «експерименти», які часто не давали бажаного результату.

З підписанням Україною Болонської декларації та прийняття її основних принципів процес реформування системи вищої освіти набрав нових обертів. Українська вища освіта мала перейти на європейські освітні стандарти та стати частиною європейської освітньої системи.

Мета статті – охарактеризувати та проаналізувати основні нормативно-правові та законодавчі документи, прийняті у контексті євроінтеграційних процесів та участі нашої держави у Болонському процесі (процесі формування спільного європейського освітнього простору), дати оцінку проведеним реформам, а також проаналізувати деякі ключові положення нового Закону України «Про вищу освіту», прийнятого у 2014 році.

Джерельною базою у дослідженні даної теми є Закони України та урядові документи, накази, постанови та розпорядження Міністерства освіти та науки України, міжнародні угоди та виступи і заяви офіційних державних осіб, офіційні представництва та інтернет-сайти, які репрезентують та представляють європейські освітні програми та міжнародні проекти у сфері освіти і науки.

Проблемою реформування освітньої сфери на законодавчому рівні, та міжнародної співпраці у сфері освіти і науки займається велика кількість європейських та вітчизняних учених, дослідників у сфері права, освіти і науки, також ця тема є досить популярною і висвітлена у працях деяких урядовців та українських політиків різного рівня, керівництва і адміністрації українських вищих навчальних закладів. Серед найвідоміших спеціалістів у цій сфері можна виділити праці В. Кременя [1], Г. Січкаренка [2], О. Литвина [3], М. Згуровського [4], В. Андрущенко [5], В. Вікторова [6], М. Данилишина [7], Г. Калінічевої [8] та ін.

Ключову роль у процесі реформування системи вищої освіти України та адаптації українського законодавства у сфері освіти до європейських норм і вимог відігравали Уряд України та Міністерство освіти і науки. За ініціативою Уряду та Міністерства було прийнято ряд постанов, розпоряджень, наказів, які

мали сприяти модернізації освітньої системи та прокладати шлях європейській інтеграції у сфері освіти та науки, створювати робочі групи для досліджень та експериментів у запровадженні та реалізації основних принципів Болонського процесу у вітчизняну освітню систему. Серед першочергових, основоположних документів, що мали стати запорукою реформування та модернізації вітчизняної системи освіти була Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), прийнята Урядом України 1999 року [9], головною метою якої було визначення стратегії розвитку освіти в Україні на найближчі роки та перспективу XXI століття, створення системи безперервного навчання і виховання, формування культурного та інтелектуального потенціалу нації. У документі, що мав назву Національна доктрина розвитку освіти, підписаною президентом Л. Кучмою у 2002 році [10], були визначені пріоритетні напрямки розвитку освіти в Україні. Один із розділів Доктрини був присвячений міжнародній співпраці у сфері освіти, в ньому обґрунтовувалася важливість інтеграції освіти України у міжнародний освітній простір.

19 травня 2005 року Україна, підписавши Болонську декларацію, стала офіційним учасником Болонського процесу, що мав на меті створення єдиного європейського, зрозумілого та сучасного освітнього простору. Разом з тим, наша держава мала дотримуватися основних принципів та загальних європейських освітніх стандартів, передбачених Болонською декларацією. Основними принциповими позиціями створення зони європейської вищої освіти (цілі Болонського процесу) є:

- 1) запровадження двоступеневого навчання та освітніх і кваліфікаційних ступенів бакалавр-магістр;
- 2) запровадження кредитної системи обліку трудомісткості навчальної роботи студентів. За основу береться ECTS (European Credit Transfer System – європейська кредитно-трансферна система), що має накопичувальний характер;
- 3) формування системи контролю якості освіти;
- 4) покращення академічної мобільності студентів та викладачів;

5) підтримання привабливості європейської системи освіти з одночасним збереженням кращих традицій і надбань національної системи вищої освіти.

У процесі переходу на нові стандарти в системі вищої освіти, згідно з європейськими нормами, Міністерство освіти та науки України (МОН) видало ряд наказів та постанов, які стосувалися переходу українських вищих навчальних закладів на європейські освітні стандарти, зокрема, запровадження кредитно-модульної системи (ECTS – ЄКТС) та впровадження «Додатку до диплома» європейського зразка. Перехід українських вищих навчальних закладів на європейські стандарти та їх адаптацію за європейськими зразками мали забезпечити такі накази Міністерства освіти і науки: «Про проведення педагогічного експерименту з кредитно-модульної системи організації навчального процесу» [11], «Про особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу» [12], «Про впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу» [13], «Про запровадження у вищих навчальних закладах України кредитно-трансферної системи» [14], «Щодо запровадження Додатка до диплома Європейського зразка» [15]. Однак в процесі експериментів, та в результаті запровадження і реалізації європейської кредитної трансферної системи в системі вищої освіти України виникли серйозні проблеми та викривлення. Справа в тому, що на початковому етапі запровадження європейської кредитної трансферної системи (ЄКТС) 2003-2005 роки, в першому (українському) варіанті ця система мала назву «кредитно-модульна система організації навчального процесу» (КМСОНП) і вона була гібридом європейських норм та вітчизняної модульно-рейтингової системи. Таким чином, українські ВНЗ отримали інструмент, який при зовнішній подібності до ЄКТС не мав її функціональних можливостей і лише дозволяв вирішувати певні завдання формальної порівнянності освіти. І лише у вересні 2014 року КМСОНП була скасована. У 2014 році з ухваленням нової редакції Закону України «Про вищу освіту» ЄКТС в Україні нарешті набула належної легітимності:

1) ЄКТС визначена як «система трансферу і накопичення кредитів, що використовується в Європейському просторі вищої освіти з метою надання, визнання, підтвердження кваліфікацій та освітніх компонентів і сприяє академічній мобільності здобувачів вищої освіти. Система ґрунтується на визначенні навчального навантаження, необхідного для досягнення визначених результатів та обліковується у кредитах;

2) Поняття кредиту означає одиницю вимірювання обсягу навчального навантаження. Обсяг одного кредиту становить 30 годин. Навантаження за навчальний рік відповідно має становити 60 кредитів ЄКТС, що відповідає європейським показникам;

3) Для здобуття відповідного ступеня вищої освіти чи перехід на вищу ступінь за період навчання потрібно набрати відповідну кількість кредитів ЄКТС.

Імплементація положень Закону України «Про вищу освіту» створює умови для реалізації трансферного потенціалу ЄКТС у міжнародній та внутрішній академічній мобільності [20, с. 35-36].

Важливим інструментом спільного розуміння кваліфікацій та компетенцій в межах європейського освітнього простору є документ, що має назву Додаток до диплома (Diploma Supplement) або, як його називають в Україні Додаток до диплома європейського зразка. У 2006 році Міністр освіти і науки України проголосив про видачу Додатків до диплому європейського зразка, які будуть оформлюватись англійською мовою, безоплатно і для всіх випускників з 2008/2009 навчального року. Рішення про його видачу було ухвалено у 2009 році, а початок реалізації відбувся лише у 2010 році, згідно з відповідним наказом Міністерства освіти і науки. Впродовж 2010-2013 років цей процес не набув масового характеру і випускникам ВНЗ було видано лише 17 тисяч таких документів, переважно у Києві, Харкові, Одесі. Стримуючим фактором впровадження Diploma Supplement стала відсутність спільного розуміння та застосування в українській системі вищої освіти низки ключових понять освітнього тезаурусу в умовах навчання за компетентнісним підходом:

компетенції (competence), результати навчання (learning outcomes), застосування знань та розумінь (applying knowledge and understanding), формування суджень (making judgments) тощо. Подальша еволюція впровадження Diploma Supplement в Україні стала об'єктом цікавої інтриги наприкінці 2013 року. Відповідно до рішень Кабінету Міністрів та Міністерства освіти і науки України було запроваджено обов'язкову видачу випускникам ВНЗ освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра та магістра Додатків до диплому європейського зразка, які при цьому стали вважатись національними, а з їх назви було виключено слова «європейського зразка». Слід зазначити, що ухвалення такого рішення не було належним чином організовано та технічно забезпечено, а висока вартість централізованого виготовлення могла спричинити дії корупційні дії. Внаслідок чого вже на початку 2014 року виготовлення Додатків до диплому було припинено і тисячі студентів були вимушені місяцями чекати на документи про освіту. У травні 2014 року було поновлено добровільний порядок видачі таких Додатків. Однак, реальна можливість замовляти такі Додатки до дипломів з'явилася у ВНЗ лише у вересні 2014 року.

Нова редакція Закону України «Про вищу освіту» передбачає обов'язковість видачі Додатку до диплому європейського зразка бакалаврам, магістрам та докторам філософії, врегульовує проблеми тезаурусу, а також дозволяє виготовлення цих документів безпосередньо вищими навчальними закладами, що відповідає міжнародній практиці. В Україні створено відповідну законодавчу базу для видачі Diploma Supplement [20, с. 40-41].

З часу приєднання до Болонського процесу в Україні було проведено низку заходів щодо імплементації європейських освітніх стандартів у систему вищої освіти України. Основні досягнення було визначено в Аналітичному звіті Болонського Секретаріату, підготовленому на основі Національного звіту із запровадження положень Болонського процесу в системі вищої освіти України у 2007–2009 рр. [16]. До таких, зокрема, відносять: впровадження ступеневої системи, стандартів і рекомендацій забезпечення якості вищої освіти відповідно

до вимог міжнародної організації «Європейська мережа забезпечення якості», набуття урядового членства в Європейському реєстрі із забезпечення якості, введення європейської кредитно-трансферної системи, додатку до диплома європейського зразка, розробку національної системи кваліфікацій.

Багатоступеневу систему європейського зразка в Україні почали запроваджувати досить давно. Згідно із Національним звітом щодо впровадження положень Болонського процесу від 14 грудня 2006 року у 2006/2007 навчальному році всі ВНЗ III-IV рівня акредитації мали перейти на двоступеневу систему підготовки, що відповідало Болонським принципам [17].

Тобто, в Україні почала реалізовувалась багатоступенева система «бакалавр-магістр-доктор філософії», а з 2009/2010 навчального року більшість українських ВНЗ взагалі відмовилися від освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст» повністю перейшовши на багатоступеневу систему за європейським зразком та згідно з умовами Болонської декларації.

Варто зазначити, що в контексті реформи вищої освіти та з переходом на багатоступеневу систему кваліфікаційних рівнів європейського зразка в Україні, зокрема серед академічної спільноти, викладачів та студентів досить довгий час не було однозначної позиції. Проблема полягала у тому, що за європейським зразком освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр» вважається повною вищою професійною кваліфікацією, натомість на ринку праці українських бакалаврів, які мали за 3-4 роки підготовки, не готові були сприймати як висококваліфікований працівників. Наш вітчизняний ринок праці продовжував орієнтуватися на «спеціалістів». Також досить довгий час такі зміни в освітньо-кваліфікаційній рамці викликали незгоду, занепокоєння і навіть супротив керівництва та адміністрації деяких ВНЗ, зокрема технічних та медичних спеціальностей. Головний аргумент, наприклад, був таким «Як можна підготувати висококваліфікованого лікаря, інженера, будівельника всього за 3-4 роки і випускати його на ринок праці?» Однак, нині ми маємо об'єктивну ситуацію, коли 100% українських ВНЗ III-IV рівнів готують кадри саме на основі багатоступеневої системи «бакалавр-магістр-доктор філософії».

Таким чином, у вітчизняній системі вищої освіти вищі навчальні заклади готують спеціалістів за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» – спрямованих на практичну діяльність із застосуванням здобутих умінь, знань і навичок на практиці, зокрема на підприємствах, а освітньо-кваліфікаційний рівень «магістр» передбачає акцент саме на науково-дослідній роботі, більш теоретичній та складній. Разом з тим, об'єктивним є той факт, що відсоток студентів, які прагнуть отримати освітньо-кваліфікаційний рівень «магістра» значно перевищує відсоток «бакалаврів», які все ще залишаються незатребуваними та мало конкурентними на ринку праці. Також окреме питання залишається з визнанням наших вітчизняних кандидатів наук як «дійсних» таких, що реально визнаються в країнах Європи, а не «формальних» умовних, дипломи яких нині видаються Державною атестаційною комісією та Міністерством освіти і науки.

Важливими заходами у реалізації основних принципів Болонського процесу в українській системі вищої освіти, що здійснювалися Урядом та Міністерством освіти, а також за безпосередньої участі вищих навчальних закладів, можна назвати наступні:

Була сформована Національна група промоутерів Болонського процесу в Україні (National Team of Bologna Promoters) (2006 р.) із фахівців провідних закладів вищої освіти; Всеукраїнська рада студентів номінувалася у кандидати до Європейського союзу студентів і стала його членом у 2007 р.; було розроблено проект Додатку до диплома відповідно до структури, запропонованої Європейською комісією, Радою Європи та ЮНЕСКО (2010 р.); розроблено Національну рамку кваліфікацій та розпочато консультаційний процес щодо її імплементації (2011 р.); було прийнято та розпочато імплементацію нового Закону «Про вищу освіту» 2014 року, який має забезпечити остаточний перехід української системи вищої освіти на європейські освітні стандарти; створено спеціальний державний орган з управління вищою освітою Національне агентство із забезпечення якості вищої

освіти (НАЗЯВО), що замінив Вищу Атестаційну Комісію (ВАК) та мало виконувати регуляторні і контролюючі функції Міністерства освіти і науки.

Концепцію нової реформи вищої освіти в Україні закладено в Законі України

«Про вищу освіту» (2014 р.), головною метою якого є забезпечення автономії та якості вищої освіти в контексті запровадження ключових принципів і інструментів Болонського процесу із створенням привабливого і конкурентоспроможного Європейського простору вищої освіти та його інтеграції з Європейським дослідницьким простором [18, с. 107-108]. Саме цей Закон запроваджує основні принципи і ключові інструменти Болонського процесу в українській системі вищої освіти, а саме:

1) У глобальному контексті унормовує сучасну організацію вищої освіти з урахуванням структури її рівнів, орієнтацій і галузей, визначених Міжнародною стандартною класифікацією освіти (2011 р.) і Міжнародною стандартною класифікацією освіти: галузі освіти та підготовки (2013 р.). Зокрема, запроваджено п'ять рівнів вищої освіти (молодший бакалавр, бакалавр, магістр, доктор філософії і доктор наук); молодшого спеціаліста віднесено до професійної освіти.

2) Університетську автономію і академічну свободу визначено фундаментальними засадами і невід'ємним атрибутом розвитку вищої освіти.

3) Передбачено створення національної системи забезпечення якості вищої освіти, яка відповідає Стандартам і рекомендаціям щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти і включає зовнішнє і внутрішнє (інституційне) забезпечення якості, а також Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО). Із актуалізацією діяльності Національного агентства Акредитаційна комісія України передала йому відповідальність за розроблення регулятивних норм і реалізацію акредитаційного процесу, а також розроблення регулятивної основи щодо акредитації спеціалізованих вчених рад з присудження ступенів доктора філософії та доктора наук.

4) Створення нових стандартів вищої освіти та освітніх програм з їх реалізації в освітній діяльності має здійснюватися на основі компетентнісного підходу (відповідно до кваліфікаційних рівнів Національної рамки кваліфікацій).

5) Закладам вищої освіти передано повноваження розробляти освітні програми та видавати власні (недержавні) дипломи; державні дипломи можуть видаватися лише для акредитованих програм.

6) Законом установлено градацію за типами і статусами закладів вищої освіти:

– університети, академії, інститути, що можуть здійснювати вищу освіту на всіх рівнях, з найвищим науковим включно (коледжі, що в освітній діяльності обмежені ступенями молодшого бакалавра або бакалавра).

7) Законодавчо передбачено нормативні і критеріальні умови для виокремлення з-поміж закладів провідних університетів, академій, інститутів, яким може надаватись статус національного та дослідницького) [19].

Після того, як новий Закон України «Про вищу освіту» вступив у дію, акредитаційні рівні закладів вищої освіти втратили офіційний статус. Законом України «Про вищу освіту» (2014 р.) запроваджена нова структура рівнів вищої освіти та їх відповідність кваліфікаційним рівням Національної рамки кваліфікацій (НРК). Національна рамка кваліфікацій – це системний і структурований за компетентностями, опис кваліфікаційних рівнів.

Національна рамка кваліфікацій спрямована на:

1) введення європейських стандартів та принципів забезпечення якості освіти з урахуванням вимог ринку праці до компетентностей фахівців;

2) забезпечення гармонізації норм законодавства у сфері освіти та соціально-трудових відносин;

3) сприяння національному і міжнародному визнанню кваліфікацій, здобутих в Україні;

4) налагодження ефективної взаємодії сфери освітніх послуг та ринку праці.

Згідно з НРК створені підвалини для подальшої розробки підзаконних актів як у сфері освіти, так і соціально-трудоких відносин забезпечення їх реалізації, започаткування незалежних центрів з розробки професійних та кваліфікаційних стандартів за компетентнісним підходом, центрів з оцінювання (визнання) кваліфікацій (отриманих через формальну, неформальну та інформальну освіти) тощо. Однак покищо офіційне визнання НРК України в Європейському просторі вищої освіти відсутнє. Це обумовлене низькими темпами впровадження НРК, що унеможлиблює оцінку її впливу на зв'язок між освітою та ринком праці та проведення самосертифікації. Лише передбачене новою редакцією Закону України «Про вищу освіту» створення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти як основи незалежної системи її забезпечення дозволяє розраховувати на прогрес у цій сфері [20, с. 34].

Одним з найважливіших, ключових пріоритетів Болонського процесу є покращення умов та можливостей участі у міжнародній академічній мобільності, обміну досвідом, співпраці у сфері освіти і науки.

У Законі України «Про вищу освіту» 2014 року дано визначення академічної мобільності: «академічна мобільність – можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому вищому навчальному закладі (науковій установі) на території України чи поза її межами» [19].

У свою чергу, Кабінет Міністрів України постановою від 12 серпня 2015 р. № 579 затвердив Положення про порядок реалізації прав на академічну мобільність. Цим положенням встановлюється порядок організації програм академічної мобільності для учасників освітнього процесу українських ВНЗ на території України чи поза її межами та учасників освітнього процесу іноземних ВНЗ. Відповідно до Положення право на академічну мобільність може бути реалізоване на підставі міжнародних договорів про співробітництво в галузі освіти іспанський науки, міжнародних програм та проектів, договорів про співробітництво між вітчизняними ВНЗ та закордонними. Окрім того, право на академічну мобільність може бути реалізоване вітчизняними учасниками

освітнього процесу з власної ініціативи та за підтримки адміністрації ВНЗ в якому навчається чи працює громадянин. Право на академічну мобільність повинно відповідати усім принципам Болонської декларації [21].

Джерелами фінансування міжнародної академічної мобільності являються міжнародні програми, такі Темпус, Еразмус Мундус, Еразмус +, ДААД (Німеччина), Жан Моне, Марія Кюрі та ін. [22]. На жаль, наша держава, Уряд та Міністерство освіти майже не виділяють коштів та не фінансують наукові та освітні проекти, пов'язані з міжнародними академічними обмінами, тому переважна більшість українських студентів здійснюють поїздки до закордонних ВНЗ на навчання, стажування, проходження практики або отримавши грант, або на фінансування вищезгаданих програм, або за власний кошт.

Отже, інтеграція України у європейський освітній простір протягом останніх тринадцяти років реалізовувалася в рамках участі у Болонському процесі, який започаткував становлення єдиного європейського освітнього простору, та в рамках участі у міжнародних освітніх програмах і проектах. У процесі реформування системи вищої освіти наша держава поступово переходить на європейські освітні стандарти. Це, в першу чергу, стосується переходу на багатоступеневу систему та відмову від освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст», відсутнього у країнах Європи, реалізацією європейської кредитно модульної системи (ECTS – ЄКТС) у навчальному процесі, запровадження Додатку до диплома європейського зразка, прийняття Національної рамки кваліфікацій, яка має забезпечити лібералізацію та оновлення вітчизняної освітньої системи, участь українських вищих навчальних закладів у різноманітних програмах академічної мобільності студентів, аспірантів, науково-педагогічних працівників та ін. Провідну роль у процесі запровадження європейських освітніх стандартів (запровадження основних ідей та принципів Болонського процесу) відігравали Уряд і Міністерство освіти та науки України. За його ініціативою було прийнято низку наказів, розпоряджень, постанов, які мали на меті впровадження в українській

освітній системі європейських стандартів та принципів реалізації освітнього процесу.

Основоположним документом, що має стати ефективним та дієвим інструментом переходу української системи вищої освіти на європейські освітні стандарти залишається новий Закон України «Про вищу освіту». Запровадження положень Закону має стати запорукою реальних дій з переходу української системи вищої освіти на європейські освітні стандарти, забезпечити автономію університетів, прозорість, відкритість та доступність вищої освіти. Закон містить норми та положення, які мають модернізувати українську вищу освіту та привести її у відповідність з європейськими нормами, прискорити процес інтеграції України до європейського освітнього простору.

Список використаних джерел та літератури:

1. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу / За ред. В. Г. Кременя. К 2008. – 147 с.
2. Січкаренко Г. Г. Трансформація вищої освіти в незалежній Україні: Монографія / Г. Січкаренко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2009. – 362 с.
3. Литвин О. Болонський процес і наші державні стандарти / О. Литвин // Вища освіта України. – 2004. – № 3. – С. 42–44.
4. Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України / М. Згуровський. – К.: НТУУ «КПІ», 2006. – 544 с.
5. Андрущенко В. Педагогічна освіта України в стратегії Болонського процесу: Бесіда з ректором педагогічного університету ім. М. Драгоманова В. Андрущенко / Вела М. Корюненко // Освіта України. – 2004. – № 13. – 17 лютого. – С. 4.
6. Вікторов В. Нові моделі управління освітою: [Процес перетворень у системі управління освітою України відповідно до вимог Болонського процесу] / В. Вікторов // Вища освіта України. – 2005. – № 2. – С. 66-71.

7. Данилишин М. Оболонювання: [Погляд на приєднання України до Болонського процесу: труднощі приєднання] / М. Данилишин // Всеукраїнська технічна газета. – 2005. – № 27. – С. 8–9.
8. Калінічева Г. І. Академічна мобільність як складова європейського простору вищої освіти / Г. Калінічева // Вища освіта України. – Додаток 4, том 1(19) – 2010. – Тематичний випуск Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. – 576 с.
9. Про державну національну програму «Освіта» (Україна XXI століття) / Постанова Кабінету міністрів України від 3 листопада 1993 р., № 896. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/896-93-п> (Дата звернення: 02.01.2018.). – Назва з екрану.
10. Національна доктрина розвитку освіти / Затверджена Указом Президента України Л. Д. Кучмою від 17 квітня 2002 року № 347/2002. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/347/2002> (Дата звернення: 01.02.2018.). – Назва з екрану.
11. Про проведення педагогічного експерименту з кредитно-модульної системи організації навчального процесу / Наказ МОН від 23.01.2004 р. № 48. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://old.mon.gov.ua/images/files/osvita/Evrointehrasiya/mon_48.doc (Дата звернення: 02.02.2018.) – Назва з екрану.
12. Про особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу / Наказ МОН від 20.10.2004 р. № 812. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://old.mon.gov.ua/images/files/osvita/Evrointehrasiya/mon_812.doc (Дата звернення: 03.02.2018.). – Назва з екрану.
13. Про впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу / Наказ МОН від 30.12.2005 р. № 774. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

- http://old.mon.gov.ua/images/files/osvita/Evrouintehraciya/mon_774.doc (Дата звернення: 03.02.2018.). – Назва з екрану.
14. Про запровадження у вищих навчальних закладах України Європейської кредитно-трансферної системи. / Наказ МОН України від 16.10.2009 р. № 943. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/images/files/osvita/Evrouintehraciya/943.doc> (Дата звернення: 01.02.2018.). – Назва з екрану.
15. Щодо запровадження Додатка до диплома Європейського зразка / Лист МОН від 10.06.10. № 1/9-409 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://old.mon.gov.ua/images/files/osvita/Evrouintehraciya/1_9_409.doc (Дата звернення: 01.02.2018.). – Назва з екрану.
16. Аналітичний звіт Болонського Секретаріату – 2009: резюме і оціночний лист, що підготовлені на основі Національного звіту із запровадження положень Болонського процесу [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/dosyag_2007_2009_ukr.doc Дата звернення: (02.02.2018). – Назва з екрану.
17. Національний звіт України про впровадження положень Болонського процесу. 14 грудня 2006 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://timo.com.ua/node/615> (Дата звернення: 04.02.2018.) – Назва з екрану.
18. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. — Київ: Педагогічна думка, 2016. – 448 с.
19. Закон України Про вищу освіту / Відомості Верховної ради (ВВР), 2014 рік, № 37-38, ст. 2004. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (Дата звернення: 01.02.2018). – Назва з екрану.
20. Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторинг. дослідж. :

- аналіт. звіт / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт. політики». За заг. ред. Т.В. Фінікова, О.І. Шарова – К.: Таксон, 2014. – 144с.
21. Положення про порядок реалізації прав на академічну мобільність / Постанова Кабінету Міністрів України № 579 від 12 серпня 2015 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248409199> (Дата звернення: 02.02.2018.). – Назва з екрану.
22. Національний Темпус / Еразмус + офіс в Україні. Національна команда експертів з реформування вищої освіти [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.tempus.org.ua/uk/national-team-here/sklad-i-zavdanna.html> (Дата звернення: 03.02.2018.). – Назва з екрану.

References:

1. KREMEN, V.G. (2008) *Osnovni zasady rozvytku vyshhoyi osvity Ukrayiny v konteksti Bolonskogo procesu*. Kyiv.
2. SICHARENKO, G.G. (2009) *Transformaciya vyshhoyi osvityv nezalezhnij Ukrayini*. Kyiv: Vyd. centr KNLU.
3. LYTVYN, O. (2004) Bolonskyj proces i nashi derzhavni standarty. *Vyshha osvita Ukrayiny*. 3, P.42-44.
4. ZGUROSKYI, M.Z. (2006) *Bolonskyj proces: golovni pryncypy ta shlyaxy strukturnogo reformuvannya vyshhoyi osvity Ukrayiny*. Kyiv: NTUU «KPI».
5. ANDRUSHHENKO, V. (2004) Pedagogichna osvita Ukrayiny v strategiyi Bolonskogo procesu: Besida z rektorom pedagogichnogo universytetu im. M. Dragomanova V. Andrushhenkom / Vela M. Koryunenko. *Osvita Ukrayiny*, 13. P. 4.
6. VIKTOROV, V. (2005) Novi modeli upravlinnya osvitoyu: Proces peretvoren u systemi upravlinnya osvitoyu Ukrayiny vidpovidno do vymog Bolonskogo procesu. *Vyshha osvita Ukrayiny*. 2, P. 66-71.

7. DANYLYSHIN, M. (2005) Obolonyuvannya: Poglyad na pryednannya Ukrainy do Bolonskogo procesu: trudnoshhi pryednannya. *Vseukrayinska texnichna gazeta*. 27, P. 8-9.
8. KALINICHEVA, G. I. (2010) Akademichna mobilnist yak skladova yevropejskogo prostoru vyshhoyi osvity. *Vyshha osvita Ukrainy. Tematychnyj vypusk: Vyshha osvita Ukrainy u konteksti integraciyi do yevropejskogo osvitnogo prostoru*.
9. *Pro derzhavnu natsionalnu prohramu «Osvita» (Ukraina XXI stolittia) (1993)* Postanova Kabinetu ministriv Ukrainy vid 3 lystopada 1993 r., № 896. [Online]. - Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/896-93-p> [Accessed: 1th February 2018].
10. *Nacionalna doktryna rozvytku osvity (2002)* Zatverdzhena Ukazom Prezyenta Ukrainy L. D. Kuchmoyu vid 17 kvitnya 2002 roku № 347/2002. [Online]. - Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/347/2002> [Accessed: 1th February 2018].
11. *Pro provedennya pedagogichnogo eksperymentu z kredytno-modulnoyi systemy organizaciyi navchalnogo procesu (2004)*. Nakaz MON vid 23.01.2004 r. № 48. [Online]. - Available from: http://old.mon.gov.ua/images/files/osvita/Evrointehraciya/mon_48.doc [Accessed: 2th February 2018].
12. *Pro osoblyvosti vprovadzhennya kredytno-modulnoyi systemy organizaciyi navchal'nogo procesu (2004)*. Nakaz MON vid 20.10.2004 r. № 812 [Online]. - Available from: http://old.mon.gov.ua/images/files/osvita/Evrointehraciya/mon_812.doc [Accessed: 3th February 2018].
13. *Pro vprovadzhennya kredytno-modulnoyi systemy organizaciyi navchalnogo procesu (2005)*. Nakaz MON vid 30.12.2005 r. № 774 812 [Online]. Available from: http://old.mon.gov.ua/images/files/osvita/Evrointehraciya/mon_774.doc (Accessed: 3th February 2018).

14. *Pro zaprovadzhennya u vyshhyx navchalnyx zakladaх Ukrayiny Yevropejskoyi kredytno-transfornoj sy`stemy* (2009). Nakaz MON Ukrayiny vid 16.10.2009 r. № 943 [Online]. - Available from: <http://old.mon.gov.ua/images/files/osvita/Evrouintehraciya/943.doc> [Accessed: 1th February 2018]
15. *Shhodo zaprovadzhennya Dodatka do dy`ploma Yevropejskogo zrazka* (2010). Lyst MON vid 10.06.10. № 1/9-409. [Online]. - Available from: http://old.mon.gov.ua/images/files/osvita/Evrouintehraciya/1_9_409.doc [Accessed: 1th February 2018].
16. *Analitychnyj zvit Bolons`kogo Sekretariatu – 2009: rezyume i ocinochnyj lyst, shho pidgotovleni na osnovi Nacionalnogo zvitu iz zaprovadzhennya polozhen Bolons`kogo procesu* (2009) [Online]. Available from: http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/dosyag_2007_2009_ukr.doc [Accessed: 2th February 2018].
17. *Natsionalnyi zvit Ukrainy pro vprovadzhennia polozhen Bolonskoho protsesu* (2006). 14 hrudnia 2006 roku [Online]. - Available from: <http://timo.com.ua/node/615> [Accessed: 4th February 2018]
18. KREMEN, V. (ed.) (2016) *Natsionalna dopovid pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini*. Kyiv: Pedahohichna dumka.
19. *Zakon Ukrayiny Pro vyshhu osvitu* (2014) (Vidomosti Verxovnoyi rady (VVR), 2014, № 37-38, P. 2004. [Online]. - Available from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> [Accessed: 1th February 2018].
20. FINIKOV, T. (ed.) (2014) *Monitoryng integraciyi ukrayinskoyi systemy vyshhoyi osvity v Yevropejskij prostir vyshhoyi osvity ta naukovogo doslidzhennya: monitoryng. doslidzh. analit. zvit*. Kyiv : Takson.
21. *Polozhennya pro poryadok realizaciyi prava na akademichnu mobil`nist` Kyivs`kogo nacional`nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka* (2016) [Online]. - Available from: <http://mobility.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2016/08> [Accessed: 1th February 2018]

22. *Nacionalnyj Tempus / Erasmus + ofis v Ukrayini. Nacionalna komanda ekspertiv z reformuvannya vyshhoyi osvity* (2016) [Online]. – Available from: <https://www.tempus.org.ua/uk/national-team-here/sklad-i-zavdanna.html> [Accessed: 3th February 2018].

Evgen Khan, PhD in History, J-r Research Fellow
Research Department (Faculty of History)
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE ADAPTATION OF THE UKRAINIAN LEGISLATION TO THE EUROPEAN NORMS IN THE PROCESS OF ACCESSION TO THE JOINT EUROPEAN EDUCATIONAL SPACE

***Abstract.** The integration and the enhanced cooperation with Europe in the sphere of higher education have become and remained an important component of the European integrative intentions of Ukraine. For many years, our state has been an important strategic partner for Europe. Since gaining independence, the government of Ukraine has constantly declared the will to implement the European principles in all spheres of the social life. The sphere of education and science was no exception. Through many years in Ukraine, the process of reforming both the educational system as a whole and higher education system in particular is still in progress. These reforms continue in difficult times for our state. The authorities and the governments are changing, but all of them have been declaring "the European choice of Ukraine". It is clear-cut that the process of reforms, transformations and innovations is complicated, often painful and is perceived ambiguously by society. However, it is obvious that one way or the another, but the Ukrainian educational system needed to be reformed, updated and modernized.*

In 2005, our state became an official participant of the Bologna Club by signing the Bologna Declaration, which gave rise to the Bologna process - the process of creating a united European educational space. The main principles of the Bologna

Process have been and remain the following principles: the establishment of similar, understandable and accessible educational standards, mutual recognition, the intensification of academic mobility and academic exchanges, the development and the financing of various educational projects, programs and grants, the creation of conditions for the formation of a common market, the enhancement of the competitiveness of European educational system. As part of the Bologna process, our state entered a new phase in reforming the education system. First of all, the reforming of the higher education by committing itself to gradually move to the European educational standards, introducing the basic principles and elements of the Bologna process.

The article examines the main stages of the reform process of the Ukrainian higher education system within the framework of participation in the Bologna process, describes the legal and regulatory framework for the transition of the national higher education to European educational standards, justifies the importance and perspective of educational reforms on the path to European integration.

Key words: *reformulation, regulatory framework, system of visibility, Bologna process, European integration.*

Надійшла до редколегії 10.04.2018.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94: 329 (410) Лейб

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.50-62>

Ольга Бутурлімова, асп.

Історичний факультет

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЛЕЙБОРИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Анотація. У статті розглядається процес організаційного становлення Лейбористської партії Великої Британії на поч. ХХ ст. Звертається увага на те, як формується ідеологія цієї політичної сили в 20-х рр. минулого століття. Аналізується роль Соціал-демократичної федерації, Фабіанського товариства, Незалежної робітничої партії (з 1900 р. Комітету робітничого представництва), які сприяли утворенню Лейбористської партії у 1906 р. Автор ставить за мету комплексно дослідити програмні документи цих організацій, їх діяльність на шляху перетворення з розрізнених профспілкових організацій та соціалістичних товариств, спочатку, у єдиний представницький центр робітництва, а далі у масову, широко представлену, національну, парламентську партію. В статті виокремлюються відмінності в соціальному складі цих товариств, наголошується на розбіжності соціалістичних поглядів і тактики досягнення кінцевої мети, як і сама кінцева мета.

Значну увагу приділено системі індивідуального та подвійного членства. Висвітлено вплив цієї системи на зміни в соціальному складі Лейбористської партії та її політичного центру на місцях.

Реорганізація партії у 1918р., розширення її соціальної бази, збільшення електорату після виборчої реформи 1918 р., послаблення ліберальної партії заклали сприятливі умови для подальшої еволюції організаційних та ідейних засад Лейбористської партії Великої Британії.

Ключові слова: *Лейбористська партія, Незалежна робітничка партія, Фабіанське товариство, Соціал-демократична федерація, Велика Британія.*

Період 20-х рр. ХХ ст. займає особливе місце в дослідженні однієї з найбільш впливових соціал-демократичних партій – Лейбористської партії Великої Британії. В цей час відбувається процес трансформації британської політичної системи, коли місце лібералів в двопартійній системі Великої Британії зайняла Лейбористська партія і за відносно короткий час, так звана «група тиску» перетворилася на партію, яка приблизно за тридцять років свого розвитку вже змогла сформувати свій перший уряд.

Становлення Лейбористської партії відбувалося в контексті загального розвитку робітничого та соціалістичного руху в Європі та Америці в останній третині ХІХ ст. Ці процеси особливо пожвавлюються у 80-90і роки ХІХ ст., коли у Великій Британії масово виникають робітничі та соціалістичні організації – Соціалістична ліга (1884), Соціал-демократична федерація (1884), Фабіанське товариство (1884), Незалежна робітничка партія (1893) та інші.

За умов зростання політичної активності робітників у 1899 році на Британському конгресі тред-юніонів була схвалена резолюція про створення робітничої партії, яка б стала федерацією усіх соціалістичних і робітничих організацій та тред-юніонів. Така політична сила мала за мету «забезпечення якомога більшої кількості місць для представників робітничого класу в Парламенті» [1, с.105]. Так 26-27 лютого 1900 року в Меморіальному Холі на вулиці Харінгтон в Лондоні зібралися установчі збори Лейбористської партії.

129 делегатів представляли приблизно пів мільйона робітників Великої Британії. Результатом зборів було обрання Комітету робітничого представництва (Labour Representation Committee) [2, р. 4-7] Спочатку комітет складався з 41 профспілки (353 тис. членів) та з 3 соціалістичних товариств (Незалежна робітничка партія, Соціал-демократична федерація та Фабіанське товариство), які разом нараховували 23 тис. членів [3, с.14].

Слід звернути увагу на те, що Соціал-демократична федерація, Фабіанське товариство, Незалежна робітничка партія являли собою три різних форми соціалістичної думки.

Соціал-демократична федерація (СДФ) була першою соціалістичною партійною організацією у Великій Британії. Її засновником був Генрі Гайдман (1842-1921). Після невдалої спроби потрапити в Парламент, як незалежний представник консервативної партії, він у 1881 р. засновує Демократичну федерацію, яка у 1884 р. була перейменована в Соціал-демократичну федерацію. Партія була марксистською в своїх доктринах, а Гайдман, вперше спробував відстоювати свої марксистські погляди в Консервативній партії [4, р.13]. Сам Генрі Гайдман низько оцінював здатність робітничого класу до самоорганізації. Його спрощене трактування Маркса і поверхові ідеї розвитку індустріального суспільства знайшли інтерес серед сучасників, адже англійський переклад марксового «Капіталу» ще не був поширений [4, р.13]. Серед членів Соціал-демократичної федерації були Вільям Моріс, Джордж Лансбері, Елеонора Маркс, Джон Бьорнс, Том Ман, але більшість з них довго не затримувалась в лавах Федерації і утворювала власні соціалістичні осередки. Як підрахував Ф.Енгельс, в 1894 р. 1 мільйон членів пройшли через Соціал-демократичну Федерацію, проте лише 4500 залишилися в її лавах [4, р.13].

Поступово Соціал-демократична федерація зближується з Незалежною робітничою партією та її лідером К.Гарді, який з 1892 р. був членом Палати Громад, що стало значною перевагою для членів Соціал-демократичної Федерації. Бен Тілет, Джим Конел, Джордж Лансбері та деякі інші перейшли до

лав Незалежної робітничої партії. Соціал-демократична федерація увійшла до складу Незалежної робітничої партії. Г. Гайдман поступово втрачає свій вплив і в 1907 р. спочатку перейменовує групу в Соціал-демократичну партію, а в 1911 засновує нову організацію – Британську Соціалістичну партію. Ця політична сила виявилася недовговічною і у 1939 році остаточно приєдналася до Лейбористської партії.

Другою складовою майбутньої Лейбористської партії було Фабіанське товариство, засноване в 1884 р. Ця група, яка симпатизувала «намаганням середнього класу до поступового покращення своєї долі» і не визнавала шлях конфліктів і потрясінь, була названа на честь римського полководця Фабія Кунктатора (Повільного) за його повільну вичікувальну тактику [5, с. 54]

Фабіанцями стають Джордж Бернард Шоу, Герберт Уелс, Ані Безант, Сідней Олівер, Джеймс Рамзі Макдональд, Емеліна Панкхерст, Леонард і Вірджинія Вульф, Джон Мейнард Кейнс, Бертран Рассел та ін. Лідерами Фабіанського товариства були Сідней та Беатріса Вебб. Разом вони написали велику кількість досліджень і звернень присвячених розвитку промислової Британії. Ці діячі поширювали свої ідеї проводячи публічні лекції, видаючи велику кількість брошур, засновуючи бібліотеки.

Слід наголосити, що фабіанці не вважали соціалізм панацеєю від всіх хвороб людського суспільства. Вони думали, що соціалізм допомагає тільки тим, хто страждає від неправильної організації виробництва і від несправедливого у всіх відносинах розподілення благ[5, с. 59]. Фабіанці вважали свої ідеї природним розвитком ліберальної традиції. Бачили перенесення розвитку демократії з політичної до соціальної сфери, що згодом отримало назву соціал-демократія. Фабіанці були демократами, оскільки вони прагнули розширення права голосу, сподіваючись, що це забезпечить обрання соціалістів до Парламенту.

Необхідно звернути увагу і на те, що Фабіанське товариство протягом всього ХХ ст. ідейно впливало на Лейбористську Партію. Відомі лейбористські

прем'єр-міністри Джеймс Рамзі Макдональд, Клемент Етлі і більш сучасні Тоні Блер і Гордон Браун були і є членами Фабіанського товариства.

Третьою складовою Лейбористської партії стала Незалежна робітничка партія, яка була заснована на конференції в Бредфорі 14 січня 1893 р. 120 делегатів, які головним чином походили з промислових регіонів Півночі Англії та Шотландії, на чолі з К. Гарді ухвалили створення Незалежної робітничої партії. Її засновник Джеймс Кейр Гарді, робітник за походженням, в 1892 р. став членом парламенту як незалежний кандидат від лондонського округу Вест Хем [6, с.90]. Співзасновниками партії разом з К.Гарді були Роберт Смайлі, Том Ман, Джон Брюс Гласіп, Бен Тілет, Філіп Сноуден та Едвард Карпентер. Незалежна робітничка партія була головним джерелом соціалістичних впливів в британській робітничій партії.

Після створення Незалежної робітничої партії, яка була зобов'язана Фабіанському товариству своєю ідеологією, вперше було встановлено зв'язок партії з тред-юніонами, що дозволяло створити масову соціалістичну партію. Першочерговою метою Незалежної робітничої партії було прагнення розірвати чисельні політичні зв'язки, які об'єднували великі індустріальні організації з двома буржуазними партіями, і навчити ці організації займати незалежні позиції в політичних питаннях. Все це мало призвести до появи політичного робітничого руху. Під впливом Незалежної робітничої партії конгрес тред-юніонів в 1899 р. створив «Комітет робітничого представництва», та заклав першооснови незалежного робітничого руху. Таким чином, Незалежна робітничка партія може розглядатися як «мати» Лейбористської партії [7, с. 23], а поширення соціалістичних ідей у Лейбористській партії завжди залишалося головним завданням Незалежної робітничої партії.

Таким чином, можна стверджувати, що Соціал-демократична федерація, Фабіанське товариство та Незалежна робітничка партія стали організаційною та ідеологічною основою Комітету робітничого представництва, який було перейменовано в Лейбористську партію з нагоди отримання 29 місць на Парламентських виборах 1906 р. [8, р. 127] Під час утворення партії вона була

переважно робітничою за своїм складом, разом з тим, у цій політичній силі було закладено основи для більш широкого представництва в британському суспільстві.

Якщо аналізувати якісний склад Лейбористської партії, то слід сказати, що серед членів партії були й представники середніх прошарків, дрібна буржуазія та інтелігенція. Співвідношення цієї категорії населення з робітничою складовою постійно змінювалося, еволюціонувало, і ця еволюція – важливий елемент загального соціально-політичного розвитку партії. Необхідно звернути увагу на те, що ще на початку діяльності партії серед її членів значно переважає робітничий клас. Якщо врахувати, що Незалежна робітнича партія та Соціал-демократична федерація переважно склалися з робітників, а Фабіанське товариство хоч і було майже повністю представлено середніми прошарками, налічувало всього 900 членів. [9, р. 459]

Після виборів 1922 року лейбористи поступово перетворювались у правлячу партію. Як наслідок – значна кількість ліберально налаштованих реформістів з середніх та буржуазних прошарків ліберальної партії почала переходити до лав Лейбористської партії, де вони мали більше шансів для активної політичної діяльності та самореалізації. Цей процес «переливання крові» від лібералів до лейбористів переважно проходив на рівні партійного керівництва [3, с. 20].

Поповнення лав лейбористів середнім класом пов'язано з реорганізацією партії в 1918 році. 26-28 червня цього року на партійній конференції в Лондоні [10, р. 144] було прийнято нову партійну програму – «Лейбористи та новий соціальний порядок» (“Labour and the New Social Order”), яку підготували А.Хендерсон, секретар виконавчого комітету лейбористської партії, та провідний фабіанець С.Вебб [2, р. 144]. Згідно з новим статутом партії було введено інститут індивідуального членства та створені місцеві партійні організації у виборчих округах. Кардинально була змінена й мета діяльності партії. Відтепер говориться не про «робітничий клас», а про «працівників фізичної та розумової праці», яких партія мала забезпечити «плодами їх

діяльності та справедливим розподілом, яке є можливим тільки на засадах суспільної власності на засоби виробництва, системи громадянської адміністрації та контролю в межах кожної галузі та установи» [12, р. 72]. Це суттєво розширює соціальне представництво партії і вона припиняє бути суто робітничою.

Введення інституту індивідуального членства в партії та створення місцевих партійних організацій у виборчих округах згідно статуту партії 1918 року вплинули не лише на соціальний склад лейбористів. У результаті створення місцевих партійних організацій ради тред-юніонів втрачають значення політичного центра партії на місцях, хоча вони і мали право на входження в склад нових партійних організацій. З реформою партійної організації 1918 року пов'язано й виникнення феномену подвійного членства. Так, з 1918 року брати безпосередню участь в роботі низових партійних організацій на території виборчих дільниць мали право лише індивідуальні члени партії. Колективним членам це дозволялося лише за умови одночасного входження в ці організації в індивідуальному порядку.

Прагнення мати право брати участь в роботі партійних організацій, розробці документів та можливість обирати керівні органи призвело до того, що значна частина членів профспілок, які вже входили до партії через свої організації, почала вступати в місцеві партійні організації в індивідуальному порядку. Так подвійним членством в партії було охоплено приблизно 10% загальної кількості партії та не менше 70-80% її індивідуальних членів [3, с.17-18]. Крім того індивідуальне членство відкрило шлях для вступу в партію середніх прошарків, дрібної та середньої буржуазії та інтелігенції. Саме вони починають складати вагомую частину індивідуальних членів Лейбористської партії. Сам факт більш високого статусу індивідуального члена сприяв тому, що справжня роль представників не робітничих категорій ставала значно вищою. Впливова роль представників середніх прошарків, дрібної та середньої буржуазії та інтелігенції розширювали представництво партії в суспільстві.

Отже, Лейбористська партія, досягнувши досить широкого представництва в англійському суспільстві, отримує велику кількість місцевих партійних організацій в виборчих округах і стає широко представлена в англійському Парламенті. А для вдалого керівництва такою великою організацією, потрібна була гарно налагоджена система партійних структур та інституцій.

Головною законодавчою інстанцією партії стає Конференція лейбористської партії (Labour Party Conference), яка мала збиратися щорічно та приймати найголовніші рішення. Ці рішення діяли до наступної конференції. Делегати на конференцію обиралися в місцевих осередках партії. Резолюції та рішення, які обговорюються на конференції завчасно готувалися у місцевих осередках партії та профспілках. Національний виконавчий комітет спостерігав за тим, щоб конференція проходила відповідно до резолюцій [10, р. 135].

Головною виконавчою владою партії був Національний виконавчий комітет (National Executive Committee), який виконував роль головного адміністративного органа Лейбористської партії. У виконавчий комітет шляхом виборів потрапляли представники від тред-юніонів, парламентської фракції Лейбористської партії, місцевих Лейбористських партій та соціалістичних товариств. Обов'язково в виконавчому комітеті мало бути не менше чотирьох жінок. Головними посадами в виконавчому комітеті були: голова виконавчого комітету Лейбористської партії, його заступник, секретар, скарбник, національний агент, голова досліджень та голова видавництва [10, р. 136]. Лейбористська партія також мала свого голову (з 1921 р. – лідер партії), та його заступника.

Слід сказати, що лейбористська партія була добре організованою партійною структурою, мала свою законодавчу та виконавчу владу та розгалужену систему посад у виконавчих комітетах на всіх партійних рівнях.

Своєрідність соціального складу партії, погляди та ідеї її лідерів та ідеологічне підґрунтя лейборизму зумовили в ці роки формування головних концепцій, доктрин та програм партії. Основним фундаментом, на якому

сформувався лейборизм є фабіанство та християнський соціалізм [12, с. 192]. Треба наголосити, що Фабіанське товариство було головним виразником симбіозу соціалістичних та ліберальних ідей [3, с. 106]. Другою важливою складовою був християнський соціалізм, який бачив моральні принципи християнства як рушійні сили соціальних та економічних перетворень.

Деякі вчені характеризують лейбористську ідеологію як градуалістську. Градуалізм – це поступові реформи, які ведуть до соціалізму, але існування останнього передбачається на досить далеку перспективу, або взагалі стає утопічним [12, с. 192-193].

Важливим елементом лейбористської ідеології, а саме рядових колективних членів, вважається стихійний тред-юніонізм, що був представлений вимогами, які виникали в робітничому повсякденні. Праве крило партії було носієм буржуазно-ліберальних ідей. Ліве крило лейбористів та центр були виразниками соціал-демократичних ідей. Ідеї, що були близькими до європейської соціал-демократії, були привнесені Незалежною робітничою партією.

З 1918 року починають посилюватися соціалістичні ідеї всередині партії. Змінюється й тактика лейбористів. Відтепер ставка робиться не на поширення ідей фабіанського соціалізму серед буржуазно-ліберальних діячів, а на прихід до влади робітничої партії, яка б почала соціалістичні перетворення. Також було сформовано основні принципи «соціалістичної» зовнішньої політики лейбористів. В програмі партії 1918 року проголошувалась ідея створення «Ліги націй», «Міжнародного верховного суду», «Міжнародного законодавства», забезпечення світового правопорядку, «Світової економічної співпраці», міжнародного законодавства про працю тощо. Щодо колоніальної політики, то тут лейбористи виступали за поступову ліквідацію колоніальної залежності. Важливими ідеями були також ідеї християнського пацифізму (питання роззброєння, колективної безпеки).

Отже, в результаті реорганізації Лейбористської партії в 1918 році були створені організаційні та ідеологічні засади для подолання односторонньої

тред-юніоністської бази партії та залучення в її лави представників середнього класу. Соціальний склад, історія виникнення, умови формування та організація партії впливали на становлення та еволюцію ідейно-політичних концепцій лейборизму, визначали подальший політичний курс партії.

Список використаних джерел і літератури:

1. Голлан Д. Политическая система Великобритании / Д. Голлан . – Москва : Издательство Иностранной Литературы, 1955. – 223 с.
2. Pelling H.A. A Short History of the Labour Party/ H. Pelling. – London : Macmillan, 1961. – 135 p.
3. Перегудов С.П. Лейбористская партия в социально-политической системе Великобритании / С. Перегудов. – Москва: Наука 1975. – 413 с.
4. Lawton D. Education and Labour Party Ideologies 1900-2001 and Beyond / D. Lawton. – Lnd. – N.Y.: Routledge Falmer, 2005. – 182 p.
5. Вебб С. Политика фабіанцевъ и англійскій соціалізмъ / С. Вебб [и др.] // Соціалізмъ въ Англіи. Сборникъ статей англійскихъ соціалістов. – СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1907. – С. 52–60
6. Виноградов В.Н. Закат Кейр Гарди и возвышение Рамсея Макдональда (Из истории раннего лейборизма)/ В. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1972. – №5. – С. 87–102.
7. Вертгеймер Ф. Лицо английской рабочей партии / Ф. Вертгеймер. – М.-Л. : Государственное социально - экономическое издательство, 1931. – 183 с.
8. Cook C. The Longman Handbook of Modern British History, 1714-2001 / C. Cook, J. Stevenson. – London: Longman, 2001. – 506 p.
9. McKenzie R.T. British Political Parties: The Distribution of Power within the Conservative and Labour Parties / R. McKenzie. – Melbourne: William Heinemann Limited, 1955. – 626 p.
10. Butler, D. British Political Facts, 1900-1994 / D. Butler, G. Butler. – London: Macmillan, 1994. – 541 p.

11. Cole G.D.H. A History of the Labour Party from 1914 / G. Cole. - London : Routledge and Kegan Paul Ltd, 1948. – 522 p.
12. Кривогуз И. М. Идеология международной социал-демократии в период между двумя мировыми войнами / И. Кривогуз [та ін.]. – Москва : Наука, 1984. – 365 с.

References:

1. HOLLAN, D. (1955) *Politicheskaya sistema Velikobritanii*. Moskva: Izdatelstvo Inostrannoy Literaturyi.
2. PELLING, H.A. (1961) *A Short History of the Labour Party*. London: Macmillan.
3. PEREGUDOV, S.P. (1975) *Leyboristskaya partiya v sotsialno-politicheskoy sisteme Velikobritanii*. Moskva: Nauka.
4. LAWTON, D. (2005) *Education and Labour Party Ideologies 1900-2001 and Beyond*. – London - New York, Routledge Falmer.
5. VEBB, S. (1907) Politika Fabiantsev' i angliyskiy sotsializm. *Sotsializm' v' Anglii. Sbornik' statey angliyskih sotsialistov*. 1, p. 52-60.
6. VINOGRADOV, V. N. (1972) Zakat Keyr Gardi i vozvyishenie Ramseya Makdonalda (Iz istorii rannego leyborizma). *Novaya i noveyshaya istoriya*. 5, p. 87–102.
7. VERTGEYMER, F. (1931) *Litso angliyskoy rabochey partii*. Moskva – Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomicheskoe izdatelstvo
8. COOK, C., STEVENSON, J. (2001) *The Longman Handbook of Modern British History, 1714-2001*. London: Longman
9. MCKENZIE, R.T. (1955) *British Political Parties: The Distribution of Power within the Conservative and Labour Parties*. Melbourne: William Heinemann Limited.
10. BUTLER, D., BUTLER, G. (1994) *British Political Facts, 1900-1994*. London: Macmillan.

11. COLE, G.D.H. (1948) *A History of the Labour Party from 1914*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.
12. KRIVOGUZ, I. M. et al. (1984) *Ideologiya mezhdunarodnoy sotsial-demokratii v period mezhdv dvumya mirovyimi voynami*. Moskva: Nauka.

Olha Buturlimova, PhD student

Faculty of History

Taras Shevchenko National University of Kyiv

FORMATION AND EVOLUTION OF THE BRITISH LABOUR PARTY

***Abstract.** The article examines the processes of organizational development of the British Labour Party in the early XXth century, the evolution of the party structure and political programme in the twentieths of the XXth century. Special attention is paid to researching the formation of the Social Democratic Federation, Fabian Society and Independent Labour Party till the time of its joining to the Labour Representation Committee in 1900 and adopting the “Labour Party” name in 1906. The author’s aim was to comprehensively investigate the political manifests and activities of those organizations on the way of transformation from separate trade-unions and socialist groups to apparent union of labour, and then to the mass and wide represented parliamentary party. However, the variety of social base of those societies is distinguished, and difference of socialist views and tactics of achieving the final purpose are emphasized. Considerable attention is paid to the system of the individual membership and results thereof in the process of the evolution of the Labour Party’s organization.*

The reorganization of the Labour party in 1918, Representation of the People Act, 1918 and the crisis in the Liberal party were favourable for the further evolution of the Labour Party. It is summarized that the social base, the history of party’s birth, the conditions of formation and the party system had influenced the process of the evolution of the ideological and political concepts of Labourism.

Key words: *Labour Party, Independent Labour Party, Social Democratic Federation, Fabian Society, Great Britain.*

Надійшла до редколегії 20.06.18.

УДК 94(430):327(73)“1945/1949”

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.63-81>

Михайло Бойко, студент-магістр

Олександр Іванов, к.і.н., доц.

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

ПРОВЕДЕННЯ ПОЛІТИКИ ДЕНАЦИФІКАЦІЇ НІМЕЧЧИНИ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ЗОНІ ОКУПАЦІЇ (1945-1949 РР.)

Анотація На основі аналізу документів американської Військової адміністрації, угод, підписаних на офіційному урядовому рівні представниками країн-союзниць, матеріалів особистого походження, статей періодичної преси та соціологічних опитувань, здійснених науковими інституціями, авторами статті висвітлено основні механізми, процедури та результати процесу денацифікації, проведеної в американській зоні окупації в 1945-1949 рр.

Денацифікація в американській зоні окупації не залишилась неефективною. Для скомпрометованих осіб цей процес також мав шоківий ефект – принаймні на короткий час він означав “соціальну деградацію та приниження в очах суспільства”. Якщо і не відбулось внутрішнє очищення колишніх злочинців, всі реінтергровані особи були змушені відтепер проявляти “політичну поміркованість і стриманість” та адаптуватися до нових умов, якщо вони не хотіли втратити зайняту ними нову позицію. З прийняттям демократії “зверху” відбулося закладення (на інституційному рівні) наріжного каменю для демократичного майбутнього. Під час правосуддя перехідного періоду, не існує однозначної відповіді на питання, чи можна вважати успішним подолання націонал-соціалістичної диктатури в Німеччині. Ця тема

є досить чутливою; занадто різними є політичні, моральні та правові оцінки, а також уявлення про справедливість, провину, відповідальність та відплату.

Ключові слова: Федеративна Республіка Німеччина, денацифікація, США, націонал-соціалізм, Основний Закон.

У розпал Другої світової війни Сполучені Штати Америки все ще вагалися, яку модель повоєнного устрою Німеччини обрати, які завдання потрібно вирішити для того, щоб “перевиховати” німецьке суспільство і які документи слід підписати, щоб процес цих змін став незворотним. Після розгрому німецького нацизму вся повнота влади і контроль за німецьким суспільством опинилися в руках країн-переможниць. Від того, як вони розуміли і здійснювали політику повоєнного устрою країни у своїх зонах окупації, у вирішальній мірі залежала доля Німеччини, її суспільства і держави. Одним із ключових напрямів повоєнної перебудови країни усіма державами-переможницями спільно була визначена політика денацифікації. Проте розуміння її мети та змісту, форм та методів здійснення та реальних наслідків виявилось досить відмінними у різних окупаційних зонах. Тому метою даної статті є дослідження цієї політики в американській зоні окупації.

Джерельна база дослідження може бути умовно розділена на кілька груп. До першої групи відносяться опубліковані документи американської Військової адміністрації: рапорти, доручення, звіти Військового департаменту тощо. До другої групи належать міжнародні угоди, підписані на офіційному урядовому рівні представниками США, Франції, Великої Британії та СРСР, прокламації Контрольної Ради та резолюції Міністерства зовнішніх справ США (“Foreign Relations”). До іншої групи джерел увійшли матеріали особистого походження: як-от мемуари та виступи військового губернатора Американської зони окупації Люсіуса Клея, спогади колишніх німецьких військовополонених, щоденники кадрових працівників, які відповідали за програму денацифікації. Останню групу складають внутрішньоурядові опитування, анкетування, здійснені Військовою адміністрацією, матеріали німецьких газет, що виходили

на території американської окупаційної зони, таких як “Süddeutsche Zeitung” та “Frankfurter Rundschau”, “Der Ruf», “Die Zeit»” Крім того до цієї групи відносяться й соціологічні опитування, здійснені науковими інституціями, серед яких чи не найбільш репрезентативними є результати роботи Інституту демоскопії в Алленсбаху [1].

Історіографія проблеми в Україні ще не представлена фундаментальними дослідженнями вітчизняних авторів: денацифікація переважно згадується як один з пунктів програми 4 “Д” – поряд з демократизацією, демілітаризацією і декартелізацією. Системно цю проблему висвітлено в роботах німецьких та американських істориків. Реалізація програми денацифікації, її успіхи і недоліки, проблеми, що супроводжували її практичну імплементацію стали надзвичайно складним полем досліджень. Серед найкомпетентніших робіт, присвячених дослідженню процесу денацифікації в американській зоні окупації, слід на перше місце поставити монографію Лютца Ніетгаммера, у якій вперше на основі архівних матеріалів Баварії була здійснена спроба комплексної оцінки проведеної політики денацифікації [2]. Німецький історик Вольфганг Крігер зазначає безсумнівну заслугу американського військового керівництва у відновленні та розбудові німецької державності, показує, яким чином вироблялися нормативно-правові акти, спрямовані на відновлення роботи правової системи та прийнятті Основного Закону [3]. Альберт Льоршер розглядає окремі аспекти повоєнного соціально-економічного життя німецького народу, а також дає оцінку діяльності місцевих трибуналів, які були основним інструментом проведення денацифікації в Баварії [4] Ангела Боргштедт вказує на той факт, що денацифікація була всеохоплюючим явищем, диференційне політику кожної з окупаційних держав стосовно повоєнної Німеччини у процесі переосмислення періоду націонал-соціалізму [5]. Американець Едвард Девісон, який був одним з кураторів курсу на «перевиховання» німецьких солдатів, аналізує головні проблеми, з якими стикалися Сполучені Штати під час налагодження курсу з переосмислення минулої епохи [6]. Джон Беккер у своїй роботі, присвяченій дослідженню діяльності американського військового

губернатора Люсіуса Клея, посилається на те, що втілення будь-яких заходів з метою демократизації суспільного життя могло стати результативним лише за умови, що держави-переможниці об'єднають зусилля, чого однак не вдалося досягти [7].

1945 рік видався надзвичайно насиченим з точки зору політичних рішень для Сполучених Штатів Америки щодо німецького питання. Директива JCS 1067, призначена головнокомандувачу збройних сил США в Німеччині (квітень 1945 року – липень 1947 року), окреслила основні риси американської окупаційної політики в повоєнний період. В ній Німеччина розглядалася як держава-ворог – така, яка потенційно може знову стати загрозою миру для всього світу. Цього разу німецький народ не мав права уникнути відповідальності: метою окупації було не лише покарання та пригнічення як після Першої світової війни, а насамперед реалізація певних принципів союзницької політики з перспективи подальшої взаємовигідної співпраці. Однак "братерства" між американськими окупаційними військами та німцями не допускалося [8, р. 22].

Денацифікацію реалізовували передусім через розпуск усіх нацистських організацій та виключення їх членів з суспільного життя та вищих посад у секторі економіки. Новий політичний розвиток був можливим лише з дозволу США. Важливо, що союзники також не допускали існування в Німеччині потужного військово-промислового комплексу, оскільки нацизм і мілітаризм німецької економіки були тісно пов'язані. Зокрема, передбачалося здійснення контролю з метою не допустити можливості Німеччини знову вести війну та проводилися широкі заходи демілітаризації, роззброєння та підготовки до можливої реконструкції політичного життя на демократичній основі [8, р. 23].

Контрольна рада зобов'язувалася розпустити нацистську партію, афілійовані та контрольовані нею організації, та, що важливо, усі, без винятку, інститути державної влади, використовувані в якості пропаганди, а також заборонити їх відродження в будь-якій можливій формі [8, р. 24].

Закінчення війни вимагало відповідей на питання: навіщо було проводити політику, базовану на жорстокій, позбавленій гуманного ставлення до інших народів ідеології, що стало причиною мільйонних людських жертв. Американці не могли дозволити втрати часу. Головнокомандувачеві ставилося завдання віднайти, арештувати та чекати подальших вказівок щодо військових злочинців, сподвижників нацистів та осіб, які брали участь у роботі стратегічних німецьких підприємств чи несли відповідальність за скоєні військові злочини. Крім цього військовий представник США мав перешкоджати у будь-якій формі поширенню нацистських, мілітаристських чи націоналістичних доктрин та проведенню парадів будь-якого змісту. Такі кроки мали регулювати суспільну думку в Німеччині. Натомість заходи, що не порушували суспільного спокою або були позбавлені політичного контексту, дозволялися. Таким чином, Американська військова адміністрація мала забезпечити дотримання свобод слова, преси і віросповідання, при цьому наголошувалося на повазі до релігійних установ [8, р. 25].

Денацифікація мала за мету комплексне переформатування німецького суспільства: окупаційного контролю не могла unikнути жодна сфера, в тому числі освіта, що готувала майбутнє покоління, яке через кілька років самостійно відповідатиме за політичну ситуацію. Розроблена система контролю за німецькою освітою передбачала закриття пропагандистських шкіл, наприклад, Адольф Гітлер Шулен, Наполас, Орденсбурген [3, с. 73]. Таким чином, цілком зрозуміло, що в перші повоєнні місяці німецьке суспільство переживало непрості часи: швидкого полегшення не слід було чекати. Одні закони суспільного устрою змінювалися іншими. Німеччина насторожено спостерігала, як Військова адміністрація формує її нову перспективу.

Рішення Потсдамській конференції, що проходила в резиденції Цецилієнгоф кронпринца Вільгельма Гогенцоллерна, підтвердили рішучість союзників у виконанні положень, покликаних реалізувати програму денацифікації. Зокрема стверджувалося, що німецький мілітаризм і нацизм будуть знищені, а країни-союзники об'єднують зусилля, необхідні для того,

щоб Німеччина більше ніколи не загрожувала ані своїм сусідам, ані миру в світі. Власне, позиція держав-переможниць була наступною: інтенсифікація впливу на Німеччину залежатиме від бажання населення співпрацювати з окупаційною владою. Очевидно, що це не було поєднанням двох рівнозначних факторів: реконструкції суспільного життя на демократичній і мирній основі слід було досягнути, навіть якщо німці не докладуть до цього значних зусиль знизу. В такому випадку необхідно було реалізувати це директивно-наказовим шляхом згори [9, р. 41].

Принципи, за якими мала здійснюватися денацифікація, декларувалися наступним чином: вилучення з державних посад в освітній, судовій та інших суспільних сферах тих осіб, які були більше, ніж номінальними нацистами, арешт військових злочинців, лідерів нацистських організацій [9, р. 43]. Обговорення між країнами-союзницями, що проходили в Лондоні в серпні 1945 року, мали за мету підготовку до проведення судового засідання над військовими злочинцями. Однак тут не було вироблено чітких критеріїв та норм покарання чи звільнення від відповідальності причетних до злочинів нацистського режиму [9, р. 48].

8 серпня 1945 року в Лондоні переговори чотирьох країн-союзниць завершилися підписанням міждержавної угоди, яка підтверджувала один з пунктів Московської декларації від 30 жовтня 1943 року про проведення судового слідства, за яким буде визначено міру покарання тим німецьким офіцерам і членам націонал-соціалістичної партії, які несли відповідальність за скоєні злочини [10, р. 50]. Одноставним рішенням було погоджено створення першого Міжнародного військового трибуналу для розгляду справ військових злочинців незалежно від того, де вони перебували і звинувачувані вони окремо чи в складі групи. Жодна з умов договору не перешкоджала юрисдикції чи повноваженням будь-якого національного чи окупаційного суду на території країн-союзниць чи Німеччини щодо розгляду справ військових злочинців [10, р. 51]. Держави-переможниці шукали винних, що було достатньо складно. Щойно пережитий шок Другої світової війни фактично вимагав від Альянсу

продемонструвати не тільки військову, але й юридичну силу, що мала бути вагомішою і більш дієвою в наступні роки. Тому Лондонська угода ознаменувала спільно погоджений, перший в історії права прецедент притягнення до відповідальності за злочини проти людства і людяності. Механізм міжнародного правосуддя у формі Міжнародного військового трибуналу було запущено.

Проголошені засади союзницької політики відображали максимально ідеалістичний варіант розвитку повоєнного становища, проте політична ситуація на місцях складалася зовсім по-іншому. Знайти в переможеній Німеччині висококваліфікованих спеціалістів, які б не емігрували чи не були скомпрометовані членством у націонал-соціалістичній партії або ж взагалі вижили після Другої світової війни, виглядало чи не найскладнішим завданням. Саме тому процес заміщення одних службовців іншими, як покаже практика в наступні роки, виявився не таким успішним, як цього сподівалися країни-союзниці. В Німеччині поступово формувався курс на “очищення”, “переорієнтацію” на іншу модель суспільного розвитку. Часу, як завжди, для ефективного здійснення будь-яких реформ виявилось недостатньо.

Військовий губернатор Американської зони окупації Люсіус Клей, коментуючи результати Лондонської угоди у промові від 17 жовтня 1945 року, наголошував на тому, що денацифікація полягає не лише у забороні нацистам займати ключові посади, але й у відокремленні від нацизму усіх тих, хто використовував партійну приналежність, як один зі способів бути причетним до розподілу фінансових потоків, що дозволили незаконно отримувати досить високі грошові компенсації [11, р. 125]. Бізнес і політика не можуть зростатися воедино, натомість повинна існувати виключно співпраця і кореляція курсу обох сфер з метою розвитку держави.

Перебудова форми державного правління вимагала повернення до децентралізації. Політика США, за словами Клея, передбачала посилення функцій місцевого самоврядування. Таким чином, локальні інститути нестимуть більшу відповідальність і значно уважніше ставитимуться до різних

проявів політичної активності, в тому числі протидіючи відродженню нацизму [11, р. 126]. Американська окупаційна влада взяла курс на поступове виведення своїх співробітників з нижчих територіально-управлінських структур, обмеживши свої функції контролем поточної політичної ситуації.

Документи і звернення Державного секретаря США Джеймса Ф. Бірнса щодо питання про денацифікацію свідчать, що американська влада докладала значних зусиль для того, щоб заново реінтегрувати німецькі землі, звертаючись до минулого, шляхом розширення децентралізації та посилення локального самоврядування. Ці кроки мали підкреслити тяглість німецької історії, послабляти б центральний уряд, що було натомість неможливим в період Третього Рейху. Децентралізація політичного керівництва, зростання відповідальності органів місцевого самоуправління мали формувати демократичну структуру німецького суспільства знизу, створюючи міцний фундамент правової держави, таким чином протиставляючи себе вказівкам з боку центрального уряду, який рано чи пізно, але міг би самостійно визначати, що є демократією, а що ні, коли б теоретично владу захопили послідовники нацизму [12, р. 58].

Позицію американців не підтримав Радянський Союз, що загостило напруження між двома державами. Сполучені Штати розглядали потенційно відновлену Німеччину своїм союзником у протистоянні з СРСР. Це залишалося лише питанням часу. США потрібно було здобути прихильність населення: Німеччина не повинна і не буде перебувати під чією-небудь диктатурою – внутрішньою або зовнішньою [12, р. 60]. Протиставляючи себе СРСР, Сполучені Штати Америки ймовірно натякали на те, що Німеччина постане як нова, єдина, суверенна, нейтральна держава, до якої прихильно ставитимуться американці [7, р. 253]. Денацифікація, що не користувалася значною популярністю серед населення, повинна була бути реорганізованою, а її практичне здійснення зміненим.

Від слів до діла залишалося обмаль часу. Держави-союзниці досягли консенсусу у визначенні конкретної форми здійснення денацифікації,

результатом якого стала поява Директиви №38 Контрольної Ради від 12 жовтня 1946 року. Звинувачені у військових злочинах класифікувалися за п'ятьма категоріями: головні злочинці, злочинці (активісти, мілітаристи, спекулянти), менш небезпечні злочинці, співучасники злочину, виправдані особи [14, р. 168]. При віднесенні до однієї з п'яти категорій враховували: партійну ієрархію, індивідуальне звинувачення, результати розслідувань. Згідно з узаконеним механізмом німець, якому виповнилося 18 років, повинен був зареєструватися і заповнити анкету зі 133 питань ("Meldebogen") [2, S. 44]. Загалом усі особи, які займали ключові посади, були змушені заповнити таку анкету і при цьому відкрито заявити про свою належність до нацистських організацій. Метою проведення анкетного опитування було отримання інформації про кожного громадянина для визначення ступеня його вини і причетності до нацизму. Заповнення анкети було обов'язковим, так як без цього неможливо було отримати продуктові картки. Всього в американській зоні окупації було заповнено понад 13 мільйонів подібних анкет. З тих, хто офіційно був підданий процесу денацифікації, майже 4 млн. кваліфікувалися за першими чотирма категоріями як такі, що в тій або іншій мірі були причетними до нацизму [15, р. 48].

Склад категорій злочинів та характер покарань не був встановлений остаточно, оскільки країни-союзниці вирішили у випадку виникнення непорозумінь, провести додаткові консультації з того чи іншого випадку. Курс на очищення, керований США, був розділений на 2 етапи: усунення з ключових посад націонал-соціалістів та заміщення їх демократами. Опісля Сполучені Штати Америки взяли інший вектор програми: закликали доросле чоловіче населення в обов'язковому порядку з'явитися перед так званими денацифікаційними третейськими судами (Spruchkammern) [4, S. 255]. Таким чином, американська окупаційна влада змусила багатьох німців протистояти власному минулому в Третьюму Рейху і реінтегрувати менших злочинців у німецьке суспільство.

Судові трибунали створювалися в усіх міських та сільських районах. Апеляційні трибунали були створені для перегляду рішень. Прокурори та помічники призначалися кожному трибуналу. Судовий персонал повинен був складатися з осіб, які знали місцевість і були відомі як активні опоненти націонал-соціалізму. Третейський суд повинен був оцінити докази, надані прокурором і захистом (підозрюваний та його адвокат), винести рішення та, якщо потрібно, визначити санкції, передбачені законом для кожної з встановлених категорій [15, р. 48].

Перелік критеріїв, за якими визначали приналежність до однієї з вказаних категорій, був достатньо великим, однак між ними не завжди існувала чітка диференціація, яка б дозволяла віднести того чи іншого німця, не вагаючись, до однієї з груп. Здебільшого, поділ відбувався з огляду на формальні результати кар'єрного росту: посади, військова служба, пронацистські та мілітаристські організації. Чим вищу посаду було отримано в період Третього Рейху, тим вагомішим, серйознішим і, звісно, строгішим було покарання. Дійсно, з таким підходом можна було очікувати на системний поділ і відсіювання скомпрометованих. Основним покаранням для головних військових злочинців була смерть або довготривале ув'язнення на термін від 5 до 15 років, а також низка інших форм покарання: конфіскація майна, заборона займати державні посади, позбавлення надбавок до зарплати або пенсії, виключення з політичного життя (втрата права голосу і права бути обраними чи якимось іншим чином бути політично активними) [15, р. 177]. Головних військових злочинців фактично ізолювали від суспільства, їхнє місце і роль у суспільстві мали бути втраченими. Покарання такого ж роду з меншим ступенем караності отримували наступні 2 категорії. В певних ситуаціях головнокомандувачі окупаційних зон могли обмежити підозрюваним свободу пересування територією Німеччини. Щодо співучасників, то на них накладалися певні фінансові стягнення із заробітної плати і вони повинні були періодично інформувати поліцію про своє місце проживання [14, р. 179].

У повсякденному житті завжди трапляються непередбачувані ситуації. Директива дозволяла у деяких випадках уникати необхідності диференціації та кваліфікації за формальними ознаками причетності до нацизму і за наявності прямих доказів здійснення особою військових злочинів віддавати її безпосередньо до суду. Чимало з тих, кого за формальними ознаками відносили до категорії менших злочинців чи послідовників, також вчиняли злочини, про які вони воліли не згадувати і всіляко замовчували. Один прикривав іншого, що перетворювалося в ланцюгову реакцію.

Проведення денацифікації вимагало багато часу, оскільки понад 4 млн. осіб чекали вердикту судів. Тому США вирішили певним чином скоротити тривалість цього процесу і пришвидшити досягнення певного результату щодо денацифікації. У серпні 1946 року Військовий губернатор оголосив про молодіжну амністію, яка передбачала, що всі особи, народжені після 1 січня 1919 року будуть підсудними лише у випадку виявлення вчинення злочинів, за якими визначали належних до перших двох категорій [6, р. 169]. Того ж року в грудні було проведено різдвяну амністію для осіб, чий дохід становив менше 3600 рейхсмарок у період з 1943 року по 1945 рік, а його власність оцінювалася в менш ніж 20 тисяч, а також для тих, хто був більше, ніж на 50% фізично непрацездатний. Такі заходи, поєднанні з поверненням до Німеччини військовополонених, біженців, перешкождали своєчасному завершенню програми. Амністію отримали понад 2,7 млн. німців, а до 1950 року в Німеччині відбулось майже 1 млн. судових засідань [15, р. 49].

Статистика щодо кількості винних і причетних до нацизму за кожною з п'яти категорій, наведена Юстусом Фюрстенау, значно відрізняється в кожній з окупаційних зон. В підконтрольній США зоні денацифікація проводилася найретельніше, оскільки саме там відсоток головних злочинців та злочинців виявився найбільшим – 2,5%, у французькій – 0,1%. Французька зона виявилася найтолерантнішою внаслідок призупинення розгляду судових справ згідно з амністією та вступом в силу указів №133 та №165, під яку віднесли 52,2% всіх справ, в американській зоні – 33,3%, британській – 29,4% [16, S. 227]. Щодо

Британської зони, то дані виявилися неповними через те, що англійське командування тримало інформацію про перші дві категорії в таємниці, не дозволяючи ознайомитися з ними. На основі цієї статистики навряд чи можна зробити достовірні висновки про те, з якою інтенсивністю реалізовувалася на практиці денацифікація. Однак важливо те, що перша і друга категорії отримали належне покарання, але чи стало це перешкодою у випадку повторення минулого – питання часу. Статистика, якою володів Верховний комісар США з питань Німеччини Джордж Дж. МакКлой на 30 вересня 1945 року справді вражає: 1698 головних злочинців, 22598 злочинців, 106995 осіб належали до 3-ї категорії, 487998 послідовників і 320713 осіб, які під час розгляду судових справ були амністовані [15, р. 50].

Проведення денацифікації зіткнулося з чималими труднощами та проблемами: застосування кримінальних аспектів не лише до головних злочинців, але й до злочинців, відповідальних з менші правопорушення; занадто великий обсяг судових справ; завантаженість судів значною кількістю несуттєвих справ, що перешкоджало винесенню покарання більш значним правопорушникам; довготривале розслідування справ головних злочинців; диференціація визначення, а відповідно і покарання великих і незначних нацистів через людський фактор: “доброзичливий високопоставлений нацист проти відданого пішака-фанатика” [15, р. 52].

Суспільна реакція довго не примусила себе чекати, оскільки населення за свою природою завжди дає неоднозначну оцінку багатьом явищам. Ріхард Тюнгель, шеф-редактор щотижневої газети “Die Zeit”, анонімно у статті “Нюрнберзькі закони” від 22 січня 1948 року висловив обурення щодо способів проведення і функціонування судових засідань, керованих американськими суддями та прокурорами на території Нюрнберга, в тому числі й Міжнародного військового трибуналу. Його як людину, що не підтримувала нацистський режим, обурило те, що в судових засіданнях, як правило, дотримувалися самої процедури, однак опускали найважливіше: винному – покарання, невинному – воля. Кульмінація настала тоді, коли шестеро німецьких адвокатів Круппа

протестували проти того, що за відсутності обвинуваченого суддя може виносити вирок заочно, не вислухавши підсудного [13]. Після цього їх взяли під арешт.

Цей приклад свідчить, що навіть така держава як Сполучені Штати Америки, що гарантувала демократію і спокій в Німеччині, не була здатна справитися з усіма проблемами. Повоєнна ситуація засвідчила відсутність достатньої кількості суддів, слідчих, прокурорів зі знанням німецької мови, здатних ефективно і швидко здійснити розгляд тисяч судових справ. Важливість критики Ріхарда Тюнґеля полягає в тому, що США не брали до уваги німецьку правову систему, опираючись виключно на власні напрацювання та історичні надбання. Натомість у відповіді заступника директора з питань зв'язків з громадськістю Джорджа С. Мартіна цілком слушно йдеться про те, що хвиля обурення, яку демонструвала стаття Ріхарда Тюнґеля, зумовлена недостатньою інформованістю населення щодо судових засідань [13]. Крім того траплялися випадки безпідставних арештів, коли ордер на арешт виносився пізніше, ніж було зібрано докази. Військова адміністрація часто зловживала тим, що арештовувала підозрюваних без відповідного дозволу.

Звісно, що на багатьох осіб чинився адміністративний тиск. Джордж С. Мартін, зокрема, засумнівався в правдивості демократичних переконань автора опублікованої статті Ріхарда Тюнґеля, підозрюючи його в комуністичних симпатіях. Демократія, про яку писали вони обидва, сильно відрізнялася: вона зароджувалася, як і німецьке суспільство, з новими цінностями, з громадянськими свободами, що вимагали часу для переосмислення попереднього світогляду. Надалі цей період в історії Німеччини стане відомим під терміном “година нуль” (“Stunde Null”).

Безумовно, хід, результати та наслідки процесу денацифікації зазнавали значної суспільної критики. Колишні нацисти знову поверталися до займаних ними посад або ж тих, що більш-менш відповідали їхньому попередньому місцю роботи. Зазвичай, вони були номінальними нацистами, а їхня незначна

участь в злочинній діяльності нацистської партії була виправдана німецькими судами. Фактично, власниками партійних квитків НСДАП в західній Німеччині було близько 8 млн. осіб, що разом із їхніми сім'ями становило 30 млн. [15, р. 53]. Немислимо і неприпустимо було тримати усіх цих людей поза суспільством, позбавити їх засобів для існування. І хоч преса висловлювала обурення з приводу призначення на публічні посади колишніх нацистів, законних підстав перешкодити цьому не було: рішення приймалися на основі судових ухвал. Демократичні перетворення в Німеччині полягали в наступному: суспільство повинно протистояти поширенню нацизму, відмовитися від будь-яких його проявів і забороняти його навіть тоді, коли окупаційні війська покинуть німецькі території [15, р. 54].

Певним показником досягнення кінцевої мети денацифікації, а відповідно й проявом довіри до німецького суспільства стала передача управлінських функцій від окупаційної влади федеральному уряду і створення Федеративної Республіки Німеччина. Від цього моменту цілковита відповідальність за ставлення до злочинів минулого та місце і діяльність осіб, причетних до нацизму, повністю перекладалася на німецьку державу та німецький управлінський апарат.

Наприкінці 1950 року програма денацифікації формально завершувалася. Нижня палата німецького Бундестагу схвалила 15 грудня 1950 року резолюцію про припинення програми в окремих федеральних землях, а федеральний уряд рекомендував землям прийняти єдине законодавство, що регулюватиме її ліквідацію [15, р. 51]. Однак це не свідчило про остаточне встановлення результатів денацифікації: положення програми переносилися до різних законів, зокрема про державну службу. Схвалені рекомендації передбачали продовження переслідування тих, хто вчинив злочин і не отримав заслуженого покарання, що з точки зору великої кількості підсудних, що пройшли судові процеси в 1945-1950 рр. було правильним рішенням [5, S. 89].

Список використаних джерел і літератури:

1. Die öffentliche Resonanz der Entnazifizierung. // Ergebnisse von Bevölkerung-Umfragen. Sept. 1948 u. Nov. 1953. Institut für Demoskopie. – Allensbach am Bodensee. – 12 April 1954. – 9 S.
2. Niethammer L. Die Mitläuferfabrik. Die Entnazifizierung am Beispiel Bayerns /L. Niethammer. – Bonn: J. H. W. Dietz. Nachf., 1982. – 710 S.
3. Кригер В. Генерал Люциус Клей и американская политика в отношении Германии 1945 – 1949 / В. Кригер. – Штуттгарт, 1987. – 560 с.
4. Lörcher A. Ein demokratischer Neuanfang? Die Arbeit in den Spruchkammern (Bearbeitetes Interview). / A. Lörcher // Angelika Baumann (Bearb.), Münchner Nachkriegsjahre 1945...1946...1947...1948...1949...1950... Lesebuch zur Geschichte des Münchener Alltags. Geschichtswettbewerb 1995-1996. – München, 1997. – S. 252-257.
5. Borgstedt A. Die kompromittierte Gesellschaft. Entnazifizierung und Integration. / A. Borgstedt // Reichel / Schmid / Steinbach, Nationalsozialismus. – München, 2009. – S. 85-104.
6. Davidson E. The death and life of Germany: An Account of the American Occupation /E. Davidson. – New York: Alfred Knopf, 1959. – 456 p.
7. Backer J.H. Winds of history: The German years of Lucius Dubignon Clay /J.Backer. – New York, 1983. – 336 p.
8. Directive to the Commander in Chief of the U.S. Occupation Forces (JCS 1067) (April 1945). // United States Department of State, Germany 1947-1949: The Story in Documents. – Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1950. – P. 22-28.
9. Extracts from the Report on the Tripartite Conference of Berlin (Potsdam) (August 2, 1945). // Official Gazette of the Control Council for Germany, Supplement 1, p. 13; reprinted in Beata Ruhm von Oppen, ed., Documents on Germany under Occupation, 1945-1954. – London and New York: Oxford University Press, 1955. – P. 40-50.

10. The London Agreement (August 8, 1945), Cmd. 6903 (1946); reprinted Beata Ruhm von Oppen, ed., Documents on Germany under Occupation, 1945-1954. – London and New York: Oxford University Press, 1955. – P. 50-52.
11. “Speech of Gen. Lt. Clay” // Akten zur Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945-1949, vol. 1, September 1945-Dezember 1946, edited by Walter Vogel and Christoph Weisz. R. – Oldenbourg Verlag: Munich and Vienna, 1976, Vol. 1. – P. 125-27.
12. Stuttgart Speech (“Speech of Hope”) by J. F. Byrnes, United States Secretary of State: Restatement of Policy on Germany (September 6, 1946), US Policy; reprinted in Beata Ruhm von Oppen, ed., Documents on Germany under Occupation, 1945-1954. – London and New York: Oxford University Press, 1955. – P. 52-60.
13. Tüngel R. Nürnberg: Ein Briefwechsel und ein Bericht / R. Tüngel // – Die Zeit, 12. Februar 1948.
14. Control Council Directive No. 38 (October 12, 1946) // Official Gazette of the Control Council for Germany, No. 11, October 31, 1946, p. 184; reprinted in Beata Ruhm von Oppen, ed., Documents on Germany under Occupation, 1945-1954. – London and New York: Oxford University Press, 1955. – P. 168-79.
15. McCloy J. “Present Status of Denazification” / J. McCoy // Office of the U.S. High Commissioner for Germany, 5th Quarterly Report on Germany. October 1 – December 31, 195. – P. 46-55.
16. Fürstenau J. Entnazifizierung. Ein Kapitel deutscher Nachkriegspolitik / J. Fürstenau. – Neuwied und Berlin: Luchterhand, 1969. – S. 227.

References:

1. Die öffentliche Resonanz der Entnazifizierung. (1954). *Ergebnisse von Bevölkerung-Umfragen. Sept. 1948 u. Nov. 1953. Institut für Demoskopie.* Allensbach am Bodensee. 12 April 1954. 9 S.
2. NIETHAMMER, L. (1982). *Die Mitläuferfabrik. Die Entnazifizierung am Beispiel Bayerns.* Bonn: J. H. W. Dietz. Nachf.

3. KRYHER, V. (1987). *General Lucius Clay i amerikanskaya politika v otnoshenii Germanii 1945 – 1949*. Stuttgart.
4. LÖRCHER, A. (1997). Ein demokratischer Neuanfang? Die Arbeit in den Spruchkammern (Bearbeitetes Interview). *Angelika Baumann (Bearb.), Münchner Nachkriegsjahre 1945...1946...1947...1948...1949...1950... Lesebuch zur Geschichte des Münchener Alltags. Geschichtswettbewerb 1995-1996*. München, 1997. S. 252-257.
5. BORGSTEDT, A. (2009). Die kompromittierte Gesellschaft. Entnazifizierung und Integration. *Reichel, Schmid, Steinbach. Nationalsozialismus*. München, 2009. S. 85-104.
6. DAVIDSON, E. (1959). *The death and life of Germany: An Account of the American Occupation*. New York: Alfred Knopf.
7. BACKER, J. H. (1983). *Winds of history: The German years of Lucius Dubignon Clay*. New York.
8. Directive to the Commander in Chief of the U.S. Occupation Forces (JCS 1067) (April 1945). (1950). *United States Department of State, Germany 1947-1949: The Story in Documents*. Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1950. P. 22-28.
9. Extracts from the Report on the Tripartite Conference of Berlin (Potsdam) (August 2, 1945). (1955). *Official Gazette of the Control Council for Germany, Supplement 1, p. 13; reprinted in Beata Ruhm von Oppen, ed., Documents on Germany under Occupation, 1945-1954*. London and New York: Oxford University Press, 1955. P. 40-50.
10. The London Agreement (August 8, 1945) (1955). *Cmd. 6903 (1946); reprinted Beata Ruhm von Oppen, ed., Documents on Germany under Occupation, 1945-1954*. London and New York: Oxford University Press, 1955. P. 50-52.
11. “Speech of Gen. Lt. Clay” (1976). *Akten zur Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945-1949, vol. 1, September 1945-Dezember 1946, edited by Walter Vogel and Christoph Weisz*. R. Oldenbourg Verlag: Munich and Vienna, 1976, vol. 1. P. 125-27.

12. BYRNES, J. F. (1855). Stuttgart Speech (“Speech of Hope”). *United States Secretary of State: Restatement of Policy on Germany (September 6, 1946), US Policy; reprinted in Beata Ruhm von Oppen, ed., Documents on Germany under Occupation, 1945-1954.* London and New York: Oxford University Press, 1955. P. 52-60.
13. TÜNGEL, R. (1948). *Nürnberg: Ein Briefwechsel und ein Bericht.* Die Zeit, 12. Februar 1948.
14. Control Council Directive No. 38 (October 12, 1946) (1955). *Official Gazette of the Control Council for Germany, No. 11, October 31, 1946, p. 184; reprinted in Beata Ruhm von Oppen, ed., Documents on Germany under Occupation, 1945-1954.* London and New York: Oxford University Press, 1955, P. 168-79.
15. MCCLOY, J. “Present Status of Denazification” (1950). *Office of the U.S. High Commissioner for Germany, 5th Quarterly Report on Germany. October 1 – December 31, 1950.* P. 46-55.
16. FÜRSTENAU, J. (1969). *Entnazifizierung. Ein Kapitel deutscher Nachkriegspolitik.* Neuwied und Berlin: Luchterhand. S. 227.

Mykhailo Boiko, Student (Master’s Degree)

Oleksandr Ivanov, PhD in History, Associate Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE DENAZIFICATION OF POST-WAR GERMANY IN THE AMERICAN OCCUPATION ZONE IN 1945-1949

***Abstract .** As a result of the analysis of the documents of the American Military Administration, agreements, signed at the official governmental level by the representatives of the Allies, personal documents, articles of the German newspaper “Die Zeit” and sociological researches carried out by the scientific institutions, the authors of the article outline the main mechanisms, procedures, institutions for the*

implementation of the denazification and identify its advantages and disadvantages during the American occupation in 1945-1949.

Denazification implemented in the American occupation zone did not remain ineffective. This process also had a shocking effect for the civilians, for it meant “social degradation and humiliation in the eyes of society”. If there was no internal purification of the former criminals, all reinterpreted individuals were now forced to outbrave “political moderation and restraint” and to accept new conditions. With the adoption of democracy “from above” during the transitional justice, there can be no unequivocal answer to the question whether the national socialist dictatorship in Germany could be regarded as successful.

The United States of America quickly realized that the future of Germany would depend on both the announced denazification and the economic recovery. The American government approved the adoption of the Basic Law (Constitution of the Federal Republic of Germany). In any case, the American policy toward Germany consistently advocated German unity and the integration of a prosperous and strong state, provided that it would become a constituent of a capitalist and democratic international system as a responsible party.

Key words: *Federal Republic of Germany, denazification, The United States of America, national socialism, Basic Law.*

Надійшла до редколегії 15.05.18.

УДК 930+94(410)

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.82-102>

Денис Іванов, асп.

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**ЗАРУБІЖНА ІСТОРИОГРАФІЯ
БРИТАНСЬКОГО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ
ПЕРІОДУ 1990-2010 РР.**

Анотація. Стаття містить аналіз зарубіжної історіографії британського зовнішньополітичного процесу кінця ХХ – початку ХХІ ст. Проаналізовано головні теми, які привертали увагу дослідників. Серед них – європейська політика Великої Британії, «особливі відносини» між Великою Британією та США, участь Великої Британії у вирішенні міжнародних конфліктів. Для кращого розуміння контексту дано короткий огляд британської зовнішньої політики в період від вступу Великої Британії в ЄЕС (1973 р.) до завершення діяльності кабінету Гордона Брауна (2010 р.). Автором проаналізовано дослідження, присвячені європейській політиці Великої Британії та її специфічним рисам. Проведено огляд праць, присвячених співвідношенню «атлантизму» та «європеїзму» у британській зовнішній політиці. Проаналізовано науковий доробок з питань формування позиції Великої Британії щодо регіональних конфліктів – від Боснійської війни (1992-1995 рр.) до російсько-грузинського конфлікту (2008 р.). Події, пов'язані з референдумом про Брексіт (2016 р.), актуалізували важливість дослідження британського зовнішньополітичного процесу. В зв'язку з цим видається важливим вивчення таких аспектів, як дія механізмів прийняття зовнішньополітичних рішень, визначення їх мотивацій та вплив демократичних інститутів, таких як політичні партії та громадські рухи. Дослідження даної

проблеми матиме велике значення для формування наукової концепції розвитку українських демократичних інституцій.

Ключові слова: історіографія, Велика Британія, зовнішня політика, ЄС, США, регіональні конфлікти.

Закінчення прем'єрства Маргарет Тетчер (1979-1990 рр.) співпало з завершенням «холодної війни». За цих обставин перед політичними колами Великої Британії постало завдання пристосування до нових міжнародно-політичних реалій та умов постбіполярної доби. На початку 1990-х рр. в міжнародних відносинах вочевидь посилювалися чинники нестабільності, спричинені розпадом Югославії та активізацією діяльності терористичних організацій. Об'єднане Королівство зберігало статус великої держави завдяки ролі постійного члена в Раді Безпеки ООН, потужним військовими силами та високорозвиненій постіндустріальній економіці. Специфіка міжнародного становища країни полягала в збереженні особливих відносин зі США та суттєвому впливі на формування спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Утім, політичні події пов'язані з перемогою євроскептиків на референдумі 2016 р. з питання про вихід Великої Британії зі складу ЄС, збільшили актуальність британського зовнішньополітичного процесу та ролі цієї країни в міжнародно-політичних процесах.

Дослідження британського зовнішньополітичного процесу поглиблює розуміння об'єктивних політичних процесів, що відбуваються у країнах Західної Європи. Аналіз факторів, які впливають на формування зовнішньої політики, вимагає зосередження уваги на важливих аспектах функціонування суспільства: механізмах прийняття зовнішньополітичних рішень, діяльності демократичних інститутів та взаємодії держави з політичними партіями та громадськими об'єднаннями.

Мета статті полягає в аналізі зарубіжної історіографії британського зовнішньополітичного процесу в період 1990-2010 рр. Реалізація цієї мети передбачає виконання наступних завдань:

- визначення найважливіших з погляду зарубіжних дослідників аспектів британського зовнішньополітичного процесу;

- критичний аналіз історіографії європейської політики Великої Британії та основних праць, присвячених «особливим відносинам» між Великою Британією та США;

- систематизацію оцінок, які стосуються участі Великої Британії у вирішенні регіональних конфліктів.

У 1973 році за підсумками загальнонаціонального референдуму Об'єднане Королівство, після десятиліття гострих внутрішньополітичних дебатів, подало заявку на вступ до Європейської Економічного Співтовариства (ЄЕС). Головна причина, яка гальмувала приєднання країни до ЄЕС, полягала в специфічному баченні британським істеблїшментом місця Великої Британії в світовій політиці, яке формувалося протягом декількох століть. Британські можновладці традиційно вважали, що Британія не є частиною Європейського континенту, та що її національні інтереси, відмінні від інтересів континентальних держав, є першочерговими. Відповідно, для політичного керівництва Франції та ФРН загальноєвропейський проект слугував засобом виконання стратегічної мети – утворення об'єднаної європейської конфедеративної системи. На противагу Франції та ФРН, Велика Британія непохитно захищала свій суверенітет та право на політичний маневр, розглядаючи участь у євроінтеграції як метод для встановлення взаємовигідної економічної співпраці та важіль впливу на загальноєвропейські процеси. З початком прем'єрства Маргарет Тетчер (1979-1990 рр.) було зроблено ставку на поглиблення співпраці зі США, в той час як європейська політика держави ґрунтувалася на позиціях євроскептицизму – ідеології, що зумовила вкрай обережне ставлення до будь-яких проектів, пов'язаних з євроінтеграційними процесами та розширенням повноважень керівних органів ЄС. Тетчер підтримувала домовленості про завершення формування спільного європейського ринку, але створення монетарного союзу та централізацію

прийняття рішень наднаціональними органами Європейських Співтовариств вважала недоречними.

У 1990-ті рр. за прем'єрства Джона Мейджора (1990-1997 рр.) цей підхід був переглянутий і консерваторами, і лейбористами. В обох партіях сформувалися фракції єврооптимістів (прихильників посилення інтеграції) та євроскептиків (противників подальшої інтеграції), які протягом наступних двох десятиліть вели дискусії стосовно ступеня й глибини членства Великої Британії у Європейському Союзі (ЄС). Участь у євроінтеграційних процесах принесла країні багато переваг, разом зі статусом фінансового центру Європи, однак ціною цього була відмова від деяких елементів суверенітету. Значна частина британських громадян продовжувала підтримувати євроскептиків.

Початок 1990-х рр. був позначений важливими зрушеннями в міжнародних відносинах. Розпад СРСР і криза в Югославії суттєво вплинули на переосмислення проблематики європейської безпеки та спричинили дебати про нову роль НАТО. Для політичних кіл Великої Британії головною зовнішньополітичною проблемою в цей період стала Боснійська криза (1992-1995 рр.), яка вперше з часу Фолклендської війни 1982 р. порушила питання про участь британських військ у бойових діях.

Після перемоги лейбористів на парламентських виборах уряд на чолі з Тоні Блером (1997-2007 рр.) обрав курс на прагматичну участь у європейській інтеграції, що передбачав збереження особливої позиції з деяких питань на кшталт валютного суверенітету та передачі суттєвої частки повноважень Єврокомісії. Велика Британія в цей період активно сприяла розширенню ЄС, вбачаючи в цьому метод стримування впливу Франції та Німеччини. Проте в своїй європейській політиці уряд стикався зі значними перешкодами, адже лейбористам не вдалося остаточно переконати виборців у перевагах євроінтеграції.

На урядування Т. Блера припали три міжнародні кризи, які змусили уряд проводити військові інтервенції – Косовський конфлікт (1999 р.), воєнна операція в Афганістані (з 2001 р.), яка стала наслідком терактів у США 11

вересня 2001 р., та інтервенція до Іраку (2003 р.). В усіх трьох випадках кабінет Блера підтримував свого головного союзника – США – та реалізовував концепцію гуманітарної інтервенції, що вважала припустимим військове втручання в іноземних державах задля підтримання миру та безпеки в світі. Вторгнення в Ірак викликало суттєві протиріччя, як у відносинах з Францією та Німеччиною, які були проти інтервенції, так і в британському суспільстві, значна частина якого вважала, що Т. Блер поставив американські політичні інтереси вище інтересів власної держави. Після відставки Т. Блера уряд очолив Гордон Браун (2007-2010 рр.), який в цілому продовжував попередній зовнішньополітичний курс за винятком гіпертрофованої уваги до «особливих відносин» зі США. Європейська політика залишалася без змін, однак євроскептицизм продовжував зберігати значну популярність. Під час вторгнення Російської Федерації в Грузію (серпень 2008 р.), уряд Г. Брауна зайняв жорстку позицію, розцінивши дії Росії як військову агресію.

Загалом Велика Британія проводила активну зовнішню політику, що відповідала її статусу великої держави. Країна мала активні двосторонні відносини зі США, які вважаються одним з найміцніших військово-політичних альянсів в історії світової дипломатії, вела складну політичну гру в якості члена ЄС та приймала активну участь у підтримці стабільності на європейському континенті, втручаючись у регіональні конфлікти під егідою чи поза межами НАТО.

Формування та реалізація зовнішньополітичного курсу урядів Об'єднаного Королівства привертають значну увагу британських дослідників. В концептуальному відношенні топ-темами в дослідженнях британських авторів виступають європейська політика та британсько-американські відносини. Регіональні конфлікти також привертають значну увагу, однак перші два напрями вважаються такими, що безпосередньо впливають на формування британського зовнішньополітичного курсу, й тому займають центральне місце у науковому дискурсі.

Впродовж 1990-х рр. роботи широкого кола британських дослідників були присвячені європейській політиці Великої Британії. Окрім британських та американських авторів, ця тема привертала увагу й численних дослідників з Росії, України та інших країн. Серед наукових монографій цього тематичного напрямку варто відзначити, в першу чергу, працю професора політології Університету Лейчестера М. Фітіана «Лейбористська партія, війна та міжнародні відносини, 1945-2006» [1]. В цій роботі дослідник зосереджує увагу на факторах, що впливали на формування позиції партії щодо міжнародних збройних конфліктів – від Корейської війни (1950-1953 рр.) до другої Іракської кампанії (2003 р.). М. Фітіан детально розглянув проведену Т. Блером ревізію зовнішньополітичної доктрини лейбористів, яка в подальшому стала однією з причин згоди британського кабінету допомогти США під час іракської інтервенції 2003 р. Спираючись на огляд подій під час попередніх військових конфліктів, в яких приймала участь Велика Британія, М. Фітіан критично поставився до рішення Т. Блера розпочати війну всупереч його власним політичним переконанням. Дослідник стверджує: «Підсумовуючи, рішення Блера прийняти участь у війні в Іраку залишило Британію в Європі в ізоляції, якої вона не знала з кінця епохи Тетчер, підірвало самі основи зовнішньополітичних принципів, які сам Блер проголошував у 1999 р., створило незручний прецедент у міжнародному праві, скомпрометувало використання гуманітарної інтервенції, розкололо Лейбористську партію та британське суспільство сильніше ніж В'єтнамська війна, з якою її неминуче порівнювали, нанесло смертельний удар лейбористській традиційній позиції з питань війни, стало приводом до терактів у Лондоні та залишило Ірак в стані анархії» [1, р. 155].

Цікавим дослідженням, присвяченим цій темі є робота Р. Вікерс «Лейбористська партія та світ» (2011 р.) [2]. В своїй двотомній праці авторка простежує еволюцію зовнішньополітичних підходів Лейбористської партії від її заснування до сьогодення. На її погляд, «нові лейбористи» спробували «прищепити» зовнішній політиці держави моральний оціночний вимір,

запропонувавши альтернативу силовій політиці та так званому реалістичному підходу, побудованому на визнанні пріоритетного значення національних інтересів. Обґрунтовуючи цю думку, Р. Вікерс зазначає: «лейбористи намагалися запропонувати альтернативу традиційній силовій політиці та реалістичному підходу британської зовнішньої політики, ... запропонувавши зовнішню політику, засновану на інтернаціоналізмі, що ставила б в основу співробітництво та взаємозалежність, і демонструвала б повагу до міжнародного товариства так само, як і до національного інтересу» [2, р. 2]. На думку Р. Вікерс, найбільший вплив на формування лейбористської зовнішньої політики справила ліберальна теорія міжнародних відносин. Відповідно, лейбористи дотримувалися скоріше реформістського, аніж радикального чи революційного підходу до зовнішньої політики. «Спираючись на це ми стверджуємо, що протягом двадцятого століття існувало неперервне бачення лейбористами зовнішньої політики, яке найлегше визначити як “інтернаціоналізм”» [2, р. 3].

Розуміння особливостей європейської політики «нових лейбористів» поглиблює стаття Д. Сміт «Втрачена можливість? Європейська політика нових лейбористів, 1997-2005» [3]. Робота присвячена аналізу політичного курсу уряду Т. Блера стосовно ЄС. На думку Д. Сміт, прем'єр-міністру Т. Блеру не вдалося переконати виборців у перспективності євроінтеграції та попередити розкол у партії з питання введення євро.

Серед праць, присвячених діяльності лейбористських урядів на межі ХХ та ХХІ ст., варто згадати монографію дослідника з питань безпеки Бірмінгемського університету П.Д. Вільямса «Британська зовнішня політика за Нових лейбористів, 1997-2005» [4]. У своєму дослідженні автор провів критичний аналіз зовнішньої політики уряду Т. Блера в період з травня 1997 р. до травня 2005 р. На його думку, Велика Британія була головним посередником у відносинах між США та ЄС. Окрім цього, лейбористи надавали перевагу мультилатеральному підходові в побудові відносин зі США та провідними державами ЄС і НАТО (мається на увазі акцент на багатосторонніх відносинах,

які є взаємовигідними для всіх учасників певного угруповання) та декларували відмову від *realpolitik*.

Значний науковий інтерес дослідників пов'язаний з дослідженням політичної платформи Консервативної партії. В цьому контексті варта уваги стаття Т. Бейла у виданні *Parliamentary Affairs* «Поміж м'яким та жорстким курсом? Консервативна партія, валентна політика та потреба в новому єврореалізмі» (2006 р.) [5]. В статті проводиться думка про те, що в інтересах консерваторів був пошук компромісу з ЄС. Адже «попри загрозу з боку Партії незалежності Об'єднаного королівства», консерваторам було варто «враховувати можливість того, що дрейф убік жорсткого євроскептицизму може призвести до перегину». Стверджувалося, що разом з партійною позицією з інших питань, це могло призвести до того, що Консервативна партія залишить те, що псефологи (спеціалісти з виборчих технологій) називають «зоною прийнятності», в якій «партії необхідно знаходитися, аби мати реальні шанси на перемогу. Оскільки партійне лідерство Кемерона спрямоване на повернення партії в цю зону, консерватори мають, хоча б, розглянути можливість звернення до м'якого євроскептицизму, можливо репрезентованого як «єврореалізм», у якості сигналу готовності прийняти нову політичну реальність» [5, р. 396]. Після публікації цієї роботи, в другій половині 2000-х рр. лідер консерваторів Девід Кемерон провів ревізію партійного іміджу, вибудувавши програму на правоцентристських засадах та відносно м'якому євроскептицизмі. Це принесло партії перемогу на виборах 2010 р., однак не вберегло кар'єру Кемерона від фіаско в зв'язку з програним його урядом референдумом про Брексіт (2016 р.)

Спроби Британії утримувати баланс між суверенітетом та євроінтеграцією розглянуті в статті К. Гіффорда «Об'єднане Королівство та Європейський Союз: виміри суверенітету та євроскептичної британськості» (2010 р.) [6]. В статті порушено проблему співвідношення британського суверенітету та євроскептицизму. Автор дійшов до висновку, що відносини між Лондоном та Брюсселем залишилися складними й значною мірою

невизначеними: «Не зважаючи на те, що лейбористи отримали у спадок євроскептично налаштовану державу, їм вдалося нормалізувати стосунки з ЄС у головних питаннях та впровадити ефективні внутрішньополітичні заходи, спрямовані на вирішення цієї проблеми. Бажання приймати участь у європейському проекті знаходило своє відображення у зусиллях, направлених на модернізацію державного управління. Цей підхід включав у себе гнучке ставлення до британського суверенітету та конституції, не вважаючи їх бар'єрами для відносин між Великою Британією та ЄС, як це було раніше. Однак, коли постало питання про народний суверенітет, лейбористам не тільки не вдалося європеїзувати британськість. Вони, навпаки, посилили національний євроскептицизм, який раніше був пов'язаний виключно з британським економічним лібералізмом» [6, р. 336]. Подальші події, які призвели до Брекситу в 2016 р. підтвердили вірність проведеного Гіффордом аналізу проблеми.

Серед російських авторів до тематики британського зовнішньополітичного процесу зверталися Г.Л. Довгиленко, С.П. Перегудов, Є.А. Порецькова, А.В. Валуєв, Р.В. Валеева, Л.А. Якубова. В контексті аналізу підходів російських авторів варто згадати новітню кандидатську дисертацію Г.Л. Довгиленка «Еволюція зовнішньополітичного курсу консервативної партії Великої Британії у відносинах з Німеччиною в 1990–2015 роках» [7]. Розглядаючи особливості розвитку відносин між Великою Британією та ФРН, дослідник приділяє значну увагу змістовним аспектам дебатів між прихильниками та противниками євроінтеграції.

Варто окремо відзначити фундаментальну працю російського дослідника С.П. Перегудова «Тетчер та тетчеризм» [8]. В своїй роботі автор приділив головну увагу неоконсервативним реформам уряду М. Тетчер, однак робота містить огляд зовнішньополітичного курсу кабінету Дж. Мейджора, включаючи його порівняння з основними напрямками та спрямуванням зовнішньополітичного курсу 1980-х рр.

Загалом, у роботах більшості дослідників, присвячених формуванню та реалізації зовнішньої політики Великої Британії в період 1990-2010 рр., простежувалося усвідомлення того, що британським можновладцям не вдалося переконати більшість громадян своєї країни у перевагах поглибленої євроінтеграції. Так само, у працях ряду авторів (П.Д. Вільямс, К. Гіффорд, М. Фітіан, С.П. Перегудов та ін.) присутнє доволі чітке усвідомлення концептуальної невизначеності відносин між Британією та ЄС. В рамках цієї логіки подальші події, що призвели до Брекситу, можуть тлумачитися як зростання популярності євроскептицизму, яке призвело до відмови від компромісів на користь національних інтересів.

«Особливі відносини» між США та Великою Британією вважаються важливим елементом світової політики та одним із витоків доктрини «атлантизму». В переліку робіт, присвяченій цій проблемі, варто розглянути статтю Т. Дана «Коли починається стрілянина: Атлантизм в стратегії безпеки Великої Британії» [9]. В своїй роботі Т. Дан приділив увагу ревізії британської концепції безпеки, спричиненій закінченням епохи біполярності та припиненням протистояння двох наддержав у світовій політиці. На його думку, саме схильність Об'єднаного Королівства до атлантичної ідентичності (пріоритет на співпраці зі США) є причиною протиріч з континентальними європейськими державами.

Для кращого розуміння проблематики взаємодії Великої Британії зі США та ЄС варто згадати й роботу Р. Ніблета «Обираючи між Америкою та Європою: новий контекст британської зовнішньої політики» [10]. На думку Р. Ніблета, на початку XXI ст. специфіка «особливих відносин» зазнала суттєвих змін, що безпосередньо впливали на співпрацю між США та Британією. Р. Ніблет звернув увагу на низку суперечностей, пов'язаних з еволюцією англо-американського партнерства, які, на думку цього дослідника, були викликані як відсутністю в американській еліті впевненості стосовно подальших перспектив США, так і суттєвими протиріччями в ЄС. Вказуючи на те, що англо-американське партнерство суперечить британським зобов'язанням

у межах ЄС, Р. Ніблет зазначав: «Скоординована трансатлантична відповідь може бути необхідною, хоча часом і не найкращою відповіддю на безліч сучасних найскладніших міжнародних проблем. Тим не менше, Великій Британії буде важко виробити спільну англо-американську позицію з ключових зовнішніх питань попередньо не узгодивши її з європейськими партнерами. Стосовно деяких важливих питань для Великої Британії буде простіше намагатися виробити спільну позицію з європейськими країнами і тільки потім узгоджувати трансатлантичну позицію зі Сполученими Штатами» [10, р. 641].

До найважливіших напрямків дослідження британської зовнішньої політики безперечно належить ставлення Об'єднаного Королівства до проблеми регіональних конфліктів та вибору форм і методів участі в їх вирішенні. Цей напрям, що посідає належне місце в британській історіографії, пов'язаний як з історичною спадщиною Британської колоніальної імперії, так і з низкою конфліктів, що виникли в Європі та в інших регіонах світу в постбіполярний період.

На початку 1990-х рр. уряд Великої Британії зіткнувся з проблемою розпаду Югославії, що вилилася в масштабну Балканську кризу 1991-1995 рр. Події на Балканах, які супроводжувалися проголошенням незалежності Словенії, Хорватії, громадянською війною в Боснії та Герцеговині й втручанням з боку Сербії, стали поштовхом до великої політичної дискусії про вибір форм і методів реагування на новий збройний конфлікт у Європі – перший масштабний конфлікт такого роду після Другої світової війни. Загалом стрижень дискусії стосувався того, якою має бути позиція провідних країн ЄС і як має реагувати НАТО на виникнення нової загрози. В контексті реагування з боку політичних кіл Великої Британії зміст дискусії полягав у тому, чи необхідно країні брати участь у колективній інтервенції, чи з огляду на периферійне розташування колишньої Югославії було б більш доцільним утриматись від прямого застосування сили.

Серед багатьох робіт британських дослідників, зазначеній проблемі присвячена фундаментальна монографія К. Ходж «Британія та Балкани: з 1991

року до сьогодні» [11]. В цьому дослідженні авторка аналізує роль Великої Британії в міжнародній політиці на реагування Лондона на події на території колишньої Югославії в період з 1991-2006 рр. Велика увага в зазначеній праці приділена огляду парламентських дебатів та парламентського процесу загалом, роботі урядових комітетів, політичних і гуманітарних агенцій, що супроводжували прийняття рішень британським урядом.

Цікавим дослідженням з цієї проблеми є стаття С. Флемінг «Деякі аспекти британської зовнішньої політики стосовно колишньої Югославії» [12]. Авторка приділила значну увагу дискусії з питання інтервенції, головними супротивниками якої виступали М. Ріфкінд (міністр оборони в 1992-1995 рр. і міністр закордонних справ у 1995-1997 рр. у консервативному уряді Дж. Мейджора) та Т. Бенн (лідер лівого крила лейбористів), а головними прихильниками були М. Тетчер та М. Фут (лідер Лейбористської партії 1980-1983 рр.). Перші наголошували на тому, що інтервенція суперечить британським інтересам та сприяє німецькій експансії в Балканському регіоні. Другі підкреслювали необхідність підтримки США як головного союзника та потребі підтримувати престиж країни на зовнішньополітичній арені, зокрема в якості постійного члена Ради Безпеки ООН.

Для кращого розуміння причин втручання уряду Великої Британії у Балканську кризу варто згадати дві статті, опубліковані в журналі «The World Today» (лютий 1993 р.). У першій статті Дж. Шарп «Інтервенція в Боснії – аргументи “за”» [13], ґрунтовно обстоювалася необхідність британського втручання. Авторка вважала, що країна не може ігнорувати відверту агресію з боку Сербії, яка кидає виклик світовому порядку та наголошувала на тому, що не можна допускати етнічних чисток, які можуть посилити протиріччя між християнським та мусульманським світом. У цьому ж випуску журналу вийшла стаття М. Девара «Інтервенція в Боснію – аргументи “проти”» [14]. В ній автор обстоював протилежний підхід. М. Девар доводив недоречність інтервенції, звертаючи увагу на складність розмежування комбатантів, відсутність чітких етнічних кордонів та можливе втручання Сербії.

Завершуючи огляд історіографії з проблематики балканського конфлікту, варто згадати докторську дисертацію А.-М. Шрайнер «Британська лейбористська партія та розпад Югославії. 1991-1995: Історичний аналіз парламентських дебатів» [15]. В зазначеній роботі авторка детально розглянула ставлення лейбористської опозиції до Балканського конфлікту та втручання з боку інших країн. Принагідно відзначено, що тіньовий уряд Лейбористської партії підтримав позицію уряду Мейджора щодо втручання в конфлікт у Боснії, з чим не погодилася значна частина депутатів-лейбористів. Як вважає дослідниця, саме тоді виникла концепція «гуманітарної інтервенції», яку пізніше використовував уряд Т. Блера.

Проблему втручання в Боснійський (1995 р.) та Косовський (1999 р.) конфлікти розглядає Д. МакКурт у своїй роботі «Вітаючи гуманітарну інтервенцію: Атлантизм та інтервенція Об'єднаного Королівства в Боснію та Косово» [16]. Автор вважає, що однією з головних причин залучення Британії до інтервенції була атлантична солідарність зі своїм головним союзником США.

Головним зовнішньополітичним випробовуванням для кабінету Т. Блера стала Іракська криза (2003 р.), яка закінчилася поваленням режиму С. Хусейна та окупацією країни. Ця тема викликала значні протиріччя як у британському суспільстві, так і серед дослідників, які намагалися зрозуміти чи правильно поступив Блер, підтримавши рішення США про початок воєнних дій проти Іраку.

У рамках проблеми дослідження не можна залишити поза увагою дві цікавих статті американського та британського авторів. По-перше, це стаття дослідника з Національного університету оборони США С.Ф. Крамера «Британія Блера після Іраку» [17] опублікована у «Foreign Affairs». Крамер пояснює мотивацію рішення Т. Блера про інтервенцію необхідністю повалення диктаторського режиму та знищення зброї масового ураження, у розробці якої американська адміністрація Дж. Буша-молодшого звинувачувала С. Хусейна. Друга робота – стаття К. Блата «Британська дорога до війни: Блер, Буш та

прийняття рішення про вторгнення в Ірак» [18], теж відтворює причини основні прийняття кабінетом Т. Блера рішення про інтервенцію. Автор статті доходить до подібного з Крамером апологетичного висновку, що першопричиною втручання було переконання у наявності в Іраку зброї масового ураження, що спонукало попередити цю загрозу за будь-яку ціну. Окрім того, важливою спонукою до інтервенції вважалася необхідність «повалення тиранії С. Хусейна», що цілком вписувалося в логіку «гуманітарної інтервенції».

В іншій роботі авторів М. Біча та Т. Дж. Олівера «Гуманітарна інтервенція та зовнішня політика у консервативній коаліції» [19] детально розглянуто концепт гуманітарної інтервенції в якості зовнішньополітичного інструменту. В першій частині роботи автори досліджують традиційний підхід до використання цього інструменту на прикладі втручання уряду Мейджора в Боснійську кризу впродовж 1993-1995 рр. В другій частині розглянуто прецедент участі Великої Британії в Іракській кампанії (2003 р.) за урядування Т. Блера та інтервенції в Лівію (2011 р.) за прем'єрства Д. Кемерона.

На прем'єрство лейбориста Г. Брауна припав російсько-грузинський збройний конфлікт, який супроводжувався вторгненням військ Російської Федерації на територію Грузії (серпень 2008 р.). Ця війна підняла цілий комплекс питань, пов'язаних з архітектурою європейською безпеки та стримуванням потенційної російської агресії. Цій проблематиці присвячена стаття Х. Б.Л. Ларсена (Данський інститут міжнародних досліджень, Стенфордський університет, США) «Російсько-грузинська війна та що буде після неї: на шляху до європейського великого концерту» [20].

Автор статті проаналізував і порівняв позицію Франції, Німеччини та Великої Британії щодо російсько-грузинського конфлікту. В статті викладені цікаві зауваження стосовно позиції Великої Британії та реакції уряду Г. Брауна на тогочасні події. На думку автора, британська реакція підтвердила, що Велика Британія продовжує дотримуватися головних положень атлантистської концепції та доктрини стримування. Кабінет Г. Брауна прямо назвав дії Росії агресією, яка відповідає духу «холодної війни», та виголосив намір створити

противагу діям Росії у Східній Європі, хоча його не підтримали уряди інших держав ЄС. Таку позицію Об'єднаного Королівства Ларсен пояснював спільним зі США розумінням розширення ЄС і НАТО як гарантії геополітичної стабільності, в той час як РФ, згідно логіки сфер впливу, сприймала це розширення як загрозу для себе.

Доцільно відзначити, що окрім історіографії з проблематики європейських конфліктів кінця XX – початку XXI ст., огляд якої запропоновано у даній статті, зарубіжні науковці продовжують дослідження підходів Об'єднаного Королівства щодо управління конфліктами та їх врегулювання в інших регіонах світу – від арабо-ізраїльського конфлікту, війни в Афганістані та корейської проблеми до локальних конфліктів у ряді країн Африки.

Загалом можна констатувати, що зарубіжні науковці чималою мірою пов'язують ставлення британських політиків до проблеми регіональних конфліктів та бачать мотивації активної позиції Великої Британії у цьому контексті в наслідуванні доктрини «атлантизму», «особливих відносинах» зі США та намірах відігравати провідну роль у системі безпеки на європейському континенті.

Висновки. Огляд зарубіжної історіографії британського зовнішньополітичного процесу кінця XX – початку XXI ст. дозволяє сформулювати наступні висновки та узагальнення:

- У постбіполярну добу британська зовнішня політика зазнала суттєвої корекції. Головними передумовами зміни акцентів зовнішньополітичного курсу стали припинення «холодної війни» та перегляд британським політичним істеблішментом європейського вектору зовнішніх відносин. Незалежно від правлячої партії та складу кабінету міністрів, Велика Британія намагалася нав'язувати ЄС зовнішньополітичну ініціативу, інтерпретуючи його, в першу чергу, як союз націй, а не як інтеграційне утворення. Водночас «особливі відносини» зі США продовжували бути головною константою зовнішньополітичної доктрини Об'єднаного Королівства.

- Європейський та американський напрямки зовнішньополітичного процесу стали об'єктом комплексного аналізу з боку багатьох дослідників, які намагалися дати пояснення феномену британського євроскептицизму. Попри те, що британські науковці звертали увагу на значення й постійну присутність цього феномену, європейські політики переважно недооцінили популярність євроскептицизму серед населення Англії.

- «Особливі відносини» досліджувалися британськими науковцями переважно в контексті балансування Великої Британії між «атлантистською» та «європеїстською» політичними концепціями.

- Ознайомлення з працями британських дослідників свідчить про те, що вирішення регіональних конфліктів перебувало й залишається в переліку пріоритетів британської міжнародної політики. Такий підхід пояснюється як традиційними елементами (демонстрація статусу провідної держави «першого рівня»), так і намірами приймати активну участь у гарантуванні й забезпеченні системи колективної безпеки на європейському континенті. Дана проблема активно розроблялася британськими спеціалістами як у площині міжнародних відносин, так і в контексті внутрішньополітичних процесів.

- У контексті переговорів про вихід Об'єднаного Королівства з ЄС дослідження британської зовнішньої політики залишається актуальним напрямом наукового дискурсу. В сучасних умовах видається доцільним адекватне розуміння механізмів роботи демократичних інституцій, які мають забезпечувати формування раціональної зовнішньої політики за відображення настроїв і прагнень суспільства. Такий підхід зосередження уваги науковців на таких питаннях, як дослідженні впливу політичних партій та громадських рухів на формування та реалізацію зовнішньополітичного курсу держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Phythian M. The Labour Party, War and International Relations, 1945-2006 / M. Phythian. – Routledge, 2007. – 200 p.

2. Vickers R. The Labour Party and the world. / R. Vickers. – Manchester University Press, 2011. – Vol. 2: Labour's foreign policy since 1951. – 256 p.
3. Smith J. A Missed Opportunity? New Labour's European Policy 1997-2005 / J. Smith // International Affairs (Royal Institute of International Affairs). – 2005. – Vol. 81, No. 4. – Britain and Europe: Continuity and Change. – P. 703-721.
4. Williams P.D. British foreign policy under New Labour, 1997-2005 / P.D. Williams. – Palgrave Macmillan. – 2005. – 280 p.
5. Bale T. Between soft and hard place? The Conservative party, valence politics and the need for New eurorealism / T. Bale // Parliamentary Affairs. – 2006. – Volume 59, Issue 3. – P. 385-400.
6. Gifford C. The UK and the European Union: Dimensions of sovereignty and the problem of Eurosceptic britishness / C. Gifford // Parliamentary Affairs. – 2010. – Vol. 63, No 2. – P. 321-338.
7. Довгиленко Г.А. Эволюция внешнеполитического курса консервативной партии Великобритании в отношении Германии в 1990-2015 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Глеб Анатольевич Довгиленко. – С.-Пб., 2017. – 222 с.
8. Перегудов С. П. Тэтчер и Тэтчеризм / С. П. Перегудов. – М. : Наука, 1996. – 301 с.
9. Dunne T. When the shooting starts: Atlantism in British security strategy / T. Dunne // International Affairs. – 2004. – Vol. 80, No. 5. – P. 893-909.
10. Niblett R. Choosing between America and Europe: a new context for British foreign policy / R. Niblett // International Affairs. – 2007. – Vol. 83, No. 4. – P. 627-641.
11. Hodge C. Britain and the Balkans: 1991 until the present / C. Hodge. – Routledge. – 2006. – 316 p.
12. Fleming S. Some aspects of British foreign policy towards the former Yugoslavia / S. Fleming // Serbian Political Thought. – 1996. – No. 1-2. – P. 113-130.

13. Sharp J.M.O. Intervention in Bosnia – The case for / J. M. O. Sharp // *The World Today*. – 1993. – Vol. 49, No. 2. – P. 29-32.
14. Dewar M. Intervention in Bosnia – The case against / M. Dewar // *The World Today*. – 1993. – Vol. 49, No. 2. – P. 32-34.
15. Schreiner A.-M. The British Labour party and the Break-up of Yugoslavia. 1991-1995: historical analysis of parliamentary debates. PhD Thesis/ Ann-Marie Schreiner. – Southampton, 2009. – 271 p.
16. McCourt D. Embracing Humanitarian Intervention: Atlanticism and the UK Interventions in Bosnia and Kosovo / D. McCourt // *The British Journal of Politics and International Relations*. – 2013. – Vol. 15, Issue 2. – P. 246-262.
17. Kramer S.P. Blair's Britain after Iraq / S.P. Kramer // *Foreign Affairs*. – 2003. – Vol. 82, No. 4. – P. 90-104.
18. Bluth C. The British road to war: Blair, Bush and the decision to invade Iraq / C. Bluth // *International Affairs*. – 2004. – Vol. 80, No. 5 – P. 871-892.
19. Beech M. Humanitarian Intervention and Foreign Policy in the Conservative-led Coalition / M. Beech, T.J. Oliver // *Parliamentary Affairs*. – 2014. – Vol. 67, Issue 1. – P. 102-118.
20. Larsen H.B.L. The Russo-Georgian War and Beyond: Towards a European Great Power Concert / H.B.L. Larsen // *European Security*. – March 2012. – Vol. 21, No. 1. – P. 102-121.

References:

1. PHYTHIAN, M. (2007). *The Labour Party, War and International Relations, 1945-2006*. Routledge.
2. VICKERS, R. (2011). *The Labour Party and the world. Vol. 2. Labour's foreign policy since 1951*. Manchester University Press.
3. SMITH, J. (2005) A Missed Opportunity? New Labour's European Policy 1997-2005. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, 81(4), p. 703-721.

4. WILLIAMS, P. D. (2005). *British foreign policy under New Labour, 1997-2005*. Palgrave Macmillan.
5. BALE, T. (2006). Between soft and hard place? The Conservative party, valence politics and the need for New eurorealism. *Parliamentary Affairs*, 59(3), p. 385-400.
6. GIFFORD, C. (2010). The UK and the European Union: Dimensions of sovereignty and the problem of Eurosceptic britishness. *Parliamentary Affairs*, 63(2), p. 321-338.
7. DOVGILENKO, G. L. (2017). *Evolyutsiya vneshnepoliticheskogo kursa konservativnoy partii Velikobritanii v otnoshenii Germanii v 1990–2015 gg.* Unpublished Thesis (PhD). Saint-Petersburg, FGBOU VO Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet.
8. PEREGUDOV, S. P. (1996). *Tetcher i Tetcherizm*. Moscow: Nauka.
9. DUNNE, T. (2004). When the shooting starts: Atlantism in British security strategy. *International Affairs*, 80(5), p. 893-909.
10. NIBLETT, R. (2007). Choosing between America and Europe: a new context for British foreign policy. *International Affairs*, 83(4), p. 627-641.
11. HODGE, C. (2006) *Britain and the Balkans: 1991 until the present*. Routledge.
12. FLEMING, S. (1996). Some aspects of British foreign policy towards the former Yugoslavia. *Serbian Political Thought*, 1-2, p. 113-130.
13. SHARP, J. M. O. (1993). Intervention in Bosnia – The case for. *The World Today*, 49(2), p. 29-32.
14. DEWAR, M. (1993). Intervention in Bosnia – The case against. *The World Today*, 49(2), p. 32-34.
15. SCHREINER, A.-M. (2009). *The British Labour party and the Break-up of Yugoslavia. 1991-1995: historical analysis of parliamentary debates*. Unpublished Thesis (PhD). Southampton, University of Chichester.
16. MCCOURT, D. (2013). Embracing Humanitarian Intervention: Atlanticism and the UK Interventions in Bosnia and Kosovo. *The British Journal of Politics and International Relations*, 15(2), p. 246-262.

17. KRAMER, S. P. (2003). Blair's Britain after Iraq. *Foreign Affairs*, 82(4), p. 90-104.
18. BLUTH, C. (2004). The British road to war: Blair, Bush and the decision to invade Iraq. *International Affairs*, 80(5), p. 871-892.
19. BEECH, M., OLIVER, T. J. (2014). Humanitarian Intervention and Foreign Policy in the Conservative-led Coalition. *Parliamentary Affairs*, 67(1), p. 102-118.
20. LARSEN, H. B. L. (2012). The Russo-Georgian War and Beyond: Towards a European Great Power Concert. *European Security*, 21(1), p. 102-121.

Denys Ivanov, PhD student

Institute of World History

National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF THE BRITISH FOREIGN POLICY PROCESS (1990-2010)

***Abstract.** The paper deals with the analysis of the foreign historiography of the British foreign policy during 1990-2010. The author analyses the main aspects of British European politics that attracted attention of foreign researchers, as well as the British-American special relations and British position towards the regional conflict management. The political events from the U.K. accession to the European Economic Community (1973) to the retirement of the Gordon Brown's cabinet (2010) have been revised for better understanding of general political trends.*

The study investigates the works analysing of the Britain's European policy, its specific features and the correlation between Atlanticism and Europeanism in the British foreign policy. It as well formulates a number of analytical conclusions related to the formation of the U.K.'s position towards the regional conflicts from the Bosnian War (1992-1995) to the Russian-Georgian conflict (2008). The events associated with the referendum on Brexit (2016) highlight the importance of a study

of the British foreign policy process. In this regard, it seems expedient to study such aspects as the foreign policy decision-making mechanisms, the definition of their motivations and the influence of democratic institutions such as political parties and nongovernmental organizations thereupon. The study of this issue will contribute to the formation of a scientific concept for the development of Ukrainian democratic institutions.

Key words: *historiography, Great Britain, foreign policy, European Union, United States of America, regional conflicts.*

Надійшла до редколегії 30.05.18.

УДК 94(420):(567):061.1”1990/1991”
<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.103-115>

Ірина Марущак, асп.

Кивський національний університет
імені Тараса Шевченка

УЧАСТЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ВІЙНІ В ПЕРСЬКІЙ ЗАТОЦІ ТА ПОЗИЦІЯ НАТО (1990 – 1991 РР.)

***Анотація.** Стаття присвячена участі Великої Британії у війні в Перській затоці 1990 – 1991 рр. Ця війна була найбільшим, після Другої світової війни, збройним конфліктом, в якому брали участь британські військові сили. Аналізується реакція Лондона на дії режиму Саддама Хусейна. Розкрито політичні та військово-політичні аспекти розвитку кризи навколо Іраку. Висвітлено швидке прийняття рішень та діяльність Ради Безпеки ООН під час врегулювання кризової ситуації навколо Іраку. ООН ухвалила 12 резолюцій за рік для того, щоб припинити окупацію Кувейту, відновити міжнародний мир і безпеку в цьому регіоні. Досліджено позицію та підхід Північноатлантичного Альянсу щодо вирішення Іракської кризи. Розкрито важливість дипломатичної консультації НАТО та швидке реагування стосовно кризової ситуації на периферії території Альянсу, співпраця Британії з її союзниками, передусім, США. Висвітлено діяльність міжнародної коаліції в основному з країн-учасниць НАТО, передове місце в якій зайняли британські військові сили. Проаналізовано найважливіші військові операції: «Щит пустелі», «Буря в пустелі» і «Гренбі», які звільнили територію Кувейту від іракських військ.*

***Ключові слова:** Велика Британія, НАТО, Перська затока, війна в Іраку, Кувейт, С. Хусейн, військові дії, міжнародна коаліція.*

«Іракська проблема» належить до найгостріших міжнародних питань й знаходиться у центрі уваги світового співтовариства. Ірано-іракська війна, кувейтська криза 1990 – 1991 рр., подальша міжнародна ізоляція Іраку, друга війна у Перській затоці на початку ХХІ ст. свідчать про те, що нині виникла необхідність науково обґрунтованої концепції повернення Іраку у систему міжнародних відносин. Для цього варто вивчати витoki політики провідних країн світу та міжнародних організацій стосовно іракського питання, зокрема Великої Британії, яка має столітні традиції дипломатії в Перській затоці.

Вивченню даної проблематики присвячено чимало наукових праць. Серед вітчизняних і зарубіжних авторів, які аналізували проблеми війни в Перській затоці за участі Великої Британії та НАТО, варто виділити М. О. Володіну, С. М. Пик, Н. Л. Яковенко, О. А. Громико, Н. К. Капітонову, Д. В. Кузнецова та В. Тафта. Однак до тепер у вітчизняній історіографії ще не було створено праці, в якій би цілісно та всебічно аналізувалася участь Великої Британії у війні в Перській затоці.

На початку 1990-х рр. іраксько-кувейтські відносини характеризувалися зростанням напруженості, що призвело до агресії Іраку проти Кувейту 2 серпня 1990 р. Безпосереднім джерелом конфлікту були спірні родовища Румайли, які розташовані на кордоні Кувейту та Іраку. Захопивши Кувейт, іракський президент Саддам Хусейн, який планував здобути лідерство в арабському світі завдяки «нафтовому фактору», додав до власних 10 % світових розвіданих запасів нафти ще 10 %, що належали Кувейту. Контроль Іраку над Кувейтом, а також безпосередня загроза з його боку Саудівській Аравії та іншим державам Перської затоки стали серйозним викликом і небезпекою для життєво важливих інтересів Заходу і Сполучених Штатів Америки, які залежали від постачання нафти з цього регіону [1, с. 185].

Агресія Іраку проти Кувейту із засудженням була сприйнята в усьому світі. Позачергова сесія Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй (ООН) у день агресії одноголосно прийняла резолюцію № 660, яка не схвалювала ці агресивні дії і вимагала припинити вогонь, а також вивести іракські війська з

території Кувейту. 6 серпня було затверджено резолюцію щодо економічних санкцій проти багдадського режиму. У відповідь на це С. Хусейн 8 серпня 1990 р. вирішив анексувати Кувейт, наказавши закрити всі посольства іноземних держав у цій країні, а 28 серпня проголосив її дев'ятнадцятою провінцією Іраку. Рада Безпеки ООН у резолюції № 662 проголосила цю анексію незаконною та недійсною. Багдад жодним чином не реагував на всі 12 резолюцій, прийнятих Радою Безпеки з часу агресії, тому 12-та резолюція від 29 листопада 1990 р. санкціонувала застосування сили державами-членами ООН, якщо Ірак не виведе війська з Кувейту до 15 січня 1991 р. [2].

Позиція Організації Північноатлантичного Договору (НАТО) щодо війни в Перській затоці мала політичний та консультативний характер, однак офіційного військового втручання Альянсу, як міжнародної організації, у розв'язання кризи не було [3].

НАТО має багату історію дипломатичних консультацій з приводу міжрегіональних подій. Ця дипломатична діяльність розвивалася від вирішення проблем до інформування, консультацій та координації. Право на таку дипломатичну діяльність надається згідно Статті 4 Статуту НАТО. Вона передбачає проведення консультацій щоразу, коли виникає загроза територіальній цілісності, політичній незалежності й безпеки для члена Альянсу. Стаття 2 також передбачає співпрацю за межами дії НАТО, зобов'язуючи союзників робити внески у розвиток мирних і дружніх відносин, створюючи умови стабільності й добробуту [4].

Можливо, найбільш вражаючим у поведінці НАТО за межами Північноатлантичного регіону є те, що до кінця холодної війни Альянс схилився до значно ширшої й активнішої інтерпретації своїх географічних повноважень. Втручання Радянського Союзу до Афганістану стало поворотним пунктом, згуртувавши всіх союзників перед загрозою небезпеки окупації чи дестабілізації регіону Перської Затоки антизахідними силами. На кінець 1980-х років уряди країн НАТО розробили засади співробітництва з позарегіональних питань, спираючись на спільні зобов'язання про підтримку миру і стабільності,

згідно Статті 23 (консультації між союзниками, координація й розгортання збройних сил, спрямовані на підтримку необхідної для стимулювання кількості військ, у разі, якщо окремі союзники НАТО відчують потребу скористатися силами Альянсу для врегулювання кризи, що спалахнула за межами цієї організації). Ці угоди виявилися необхідними протягом ірано-іракської війни, коли уряди держав НАТО координували свій внесок до «Армади Перської Затоки» (1987 – 1989 рр.), а також під час відповіді союзників на іракське вторгнення до Кувейту (1990 р.), яке аналізується в дослідженні [3].

Міністри закордонних справ та міністри оборони країн Північноатлантичного Альянсу зустрілися в Брюсселі на позачерговій сесії Ради НАТО 10 серпня 1990 р. і висловили міцну політичну підтримку національній діяльності, яка проводилася з питань Перської кризи. Важливо відзначити, що вони також погодилися організувати додаткове військове втручання і надавати допомогу такому ж розгортанню США. Зрештою, міністри попередили Ірак, що Альянс підтримує територіальну цілісність Туреччини, яка приєдналася до країн, що засуджують вторгнення в Кувейт, і застосовують економічні санкції [5, с. 19].

Незважаючи на попередження, у грудні 1990 р. Ірак виступив з оголошенням погрози у бік Туреччини. У відповідь Альянс надав свої сили в Туреччині, зокрема повітряні компоненти ОВС НАТО в Європі (АСЕ), мобільну групу у складі німецьких, бельгійських та італійських літаків, були розгорнуті додаткові зенітні ракети, що засвідчило ефективність союзної співпраці в НАТО. Попри все, Туреччина так і не була атакована силами Саддама Хусейна.

Крім того, на сесії НАТО було прийнято рішення про направлення британських ВПС і ВМС в зону конфлікту. Позицію Британії, яку озвучував міністр закордонних справ А. Даглас Херд, підтримала Франція [6, с. 223]. Інші союзники НАТО утрималися від швидких рішень і обмежилися на даному етапі обіцянками у підтримці та виділенням сил для патрулювання Східного Середземномор'я на зміну кораблів шостого флоту ВМС Сполучених Штатів Америки, які були направлені в зону Перської затоки. Континентальні

європейські країни мали намір врегулювати конфлікт дипломатичними методами і лише в крайньому випадку піти на застосування військової сили. У Лондоні ж були налаштовані на безумовну підтримку США у можливій бойовій операції [7, с. 477].

Велика Британія також проголосувала за рішення проведення силової операції в Іраку в межах Ради Безпеки ООН. Крім того, безпосередня участь країн-учасниць у військових діях зумовила спільну роботу над розробкою нової стратегічної концепції військово-політичного Альянсу та його майбутньої ролі в Європі.

Реакція зі сторони британського керівництва на окупацію Кувейту була швидкою і дієвою. На зустрічі в місті Аспені (штат Колорадо, США) прем'єр-міністр Великої Британії Маргарет Тетчер і американський президент Джордж Буш домовилися про спільні дії проти Іраку. Вони вирішили, спираючись на Раду Безпеки ООН і діючи у відповідності з її резолюціями, створити широкий міжнародний збройний контингент для дій проти С. Хусейна і відновлення на Близькому Сході «статусу кво» [8].

Уже після вищезгаданої зустрічі на підставі резолюції Ради Безпеки ООН під номерами 660, 661 і 678 була створена міжнародна коаліція під керівництвом США, що складалася із союзників НАТО та країн Близького Сходу (Саудівська Аравія, Сирія, Єгипет), щоб протистояти агресії Іраку [9]. Чисельність коаліційних сил у кінцевому підсумку налічувала 500000 чол. З 7 серпня 1990 р. було розпочато масоване переправлення військ у рамках операції із забезпечення безпеки країни під назвою «Щит пустелі» (Desert Shield). Водночас щоб не допустити можливих дій іракської армії проти Саудівської Аравії й просування Іраку на південь у багаті на нафту країни Перської затоки [5, с. 19]. Завдання операції полягало в перекиданні важкого озброєння і бойової техніки, засобів матеріально-технічного забезпечення з'єднань і частин всіх видів збройних сил, а також в організації планового постачання військ і сил, розгорнутих в зоні Перської затоки.

Протягом п'яти місяців відбувалося зростання військових сил в регіоні. Сполучені Штати надали близько 70 % від їхньої загальної кількості. Ці дії США та європейських союзників було підтримано інфраструктурами НАТО. Європейські держави також надали 10 % складу від загальних сил в регіоні, більшу частину з яких складали британські війська [10, р. 16].

На початку листопада 1990 р. в Лондоні відбулися переговори прем'єр-міністра М. Тетчер і державного секретаря США Дж. Бейкера, на яких було підтверджено позицію Великої Британії щодо врегулювання конфлікту військовим шляхом. На підтримку рішення президента Сполучених Штатів Дж. Буша про додаткове переміщення 150 тис. військовослужбовців в зону Перської затоки М. Тетчер після завершення переговорів санкціонувала відправлення 4-ї бронетанкової бригади 3-ї бронетанкової дивізії у складі одного бронетанкового полку і двох мотопіхотних батальйонів з військового складу британської армії. Після чого британський контингент досягнув за чисельністю свого піку [11, р. 37]. Однак М. Тетчер так і не отримала лаврів переможця в іракській війні, позаяк 28 листопада 1990 р. вона пішла у відставку з посади прем'єр-міністра. Її наступником став Джон Мейджор (1990 – 1997 рр.) [7, с. 478].

Джон Мейджор став прем'єр-міністром в листопаді 1990 р., під час розгортання значної за масштабом і цілями операції «Щит пустелі». Британський прем'єр без вагань підтвердив прихильність Лондона щодо принципів трансатлантизму і переконав Вашингтон у готовності Великої Британії взяти участь у визволенні Кувейту. Адже у Вашингтоні вважали, що у зв'язку з відсутністю будь-якого серйозного досвіду в міжнародних справах і участі у війні, Дж. Мейджору знадобиться час, щоб бути в курсі усіх справ.

21–22 грудня 1990 р. у Кемп-Девіді (штат Меріленд, США) відбулася перша зустріч британського прем'єр-міністра Дж. Мейджора з президентом Сполучених Штатів. Уже під час першого обговорення ситуації в Перській затоці, яке відбулося між керівниками обох країн, британський прем'єр дав обіцянку підтримувати Вашингтон у випадку необхідності застосування силового варіанту для вирішення кризи. Зайнята прем'єром позиція без

консультації з членами уряду, а особливо міністром оборони, справила велике враження на президента Дж. Буша і його радника з питань національної безпеки Б. Скаукрофта. Під час переговорів не виникло протиріч відносно подальших операцій в Затоці. Обіцянка, яку дав британський прем'єр-міністр щодо підтримки силового варіанту у вирішенні конфлікту, допомогла президенту США отримати згоду на військову операцію від Конгресу в січні 1991 р. [12, с. 13].

Лондон закликав своїх партнерів по НАТО, ЄС і ЗЄС до більш активної участі в багаточисельній коаліції, вимагаючи єдності та підкреслюючи, що колективні дії країн Європи не повинні заперечувати узгодженій лінії, яку окреслили Велика Британія і Сполучені Штати проти режиму С. Хусейна.

Спостерігалися спроби деяких західноєвропейських країн, в тому числі і Франції, здійснити самостійні кроки для врегулювання конфлікту. Париж запропонував провести ще одне засідання Ради Безпеки ООН для обговорення кризи зі спливом кінцевого терміну виведення іракських військ з території Кувейту. Лондон розцінив це як внесення розколу в антиіракську опозицію. Така реакція Джона Мейджора на французьку ініціативу пояснювалася тим, що виступаючи зі своєю пропозицією в день завершення його візиту до Парижу, французи не вважали за потрібне повідомити британського прем'єра про цей крок [12, с. 16].

Війна у Перській затоці 1991 р. стала найбільш масштабним після Другої світової війни збройним конфліктом, в якому брала участь така велика кількість британських військових сил. Сполучене Королівство до січня 1991 р. розгорнуло групу з 35 тис. чоловік (а далі ще більше), 130 бойових літаків, 20 кораблів. Операція переміщення британських військ у регіон Перської затоки отримала назву «Гренбі» (GRANBY) [11, р. 37]. 7 бронетанкова бригада 1-ї бронетанкової дивізії, яка утворювала скелет британського сухопутного угруповання, була переправлена з ФРН на початку жовтня і в подальшому діяла в складі 7-го армійського корпусу США. Особистий склад бригади провів інтенсивну бойову підготовку на полігонах ФРН для відправлення в Саудівську

Аравію. Бригада мала два бронетанкових, один артилерійський полк, мотопіхотний полк, мотопіхотний батальйон і була також укомплектована перекладачами арабської мови. У цілому, на переміщення військ витратили місяць [7, с. 477].

Саме з британської ініціативи над територією Іракського Курдистану було створено вільну від польотів зону, яка захистила курдів від переслідувань режиму С. Хусейна [13, с. 69].

15 січня 1991 р. закінчився термін дії ультиматуму ООН, а уже 16 січня був розпочатий наступ коаліції з повітря. Через 46 днів Кувейт був звільнений. Завдяки професійній підготовці, спорядженню і високому бойовому духу дії військ коаліції були успішними, їхні лідери мали чудову підготовку, гнучке планування, чітку систему управління і контролю. Результат не викликав сумнівів, хоча швидкість перемоги перевершила всі сподівання. 28 лютого 1991 р. Ірак беззастережно прийняв усі вимоги Організації Об'єднаних Націй [12, с. 17].

Наземні, повітряні і морські компоненти британських сил були повністю інтегровані з американськими частинами і діяли в рамках операції «Буря в пустелі» («Operation Desert Storm» – операція багатонаціональних сил для звільнення Кувейту і розгрому іракської армії) під керівництвом Об'єднаного центрального командування (ОЦК) ВС Сполучених Штатів Америки. Британськими частинами керував генерал Пітер де ла Більєр. Велика Британія брала участь у повітряній кампанії 17 січня – 23 лютого 1991 р. і в повітряно-наземній фазі цієї операції 24–28 лютого [7, с. 478].

Як наслідок, під час операції «Буря в пустелі» іракська армія зазнала поразки, але Вашингтон не зважився на скинення політичного режиму, що не передбачали резолюції ООН і не входило в наміри союзників Білого дому. На основі резолюції № 688 проти Іраку вводилися міжнародні санкції, а на його територію була направлена група військових інспекторів [2]. Крім того, були встановлені зони, зариті для польотів іракської авіації для захисту шіїтів на півдні і курдів на півночі країни від репресій Багдаду [7, с. 425].

У бойових зіткненнях з противником британці не мали серйозного опору, оскільки в результаті повітряних ударів іракське угруповання було психологічно пригніченим, позбавлене доставки боєприпасів, продовольчих товарів та води. Кількість загиблих з британської сторони становила 47 чоловік. Крім того, значними були втрати для авіації Британії (6 літаків «Торнадо», збиті під час операцій). Витрати на переміщення сил, матеріально-технічне забезпечення і бойові дії складала близько 3 млрд ф. ст. Згодом ці витрати були мінімізовані завдяки внескам країн Перської затоки, Японії та Німеччини. За підсумками операції багатонаціональних сил дії британського контингенту були визнані успішними та ефективними. Королівські ВПС активно використовували принцип масованих ударів по іракським військово-промисловим цілям, об'єктам інфраструктури. Всього було здійснено близько 5500 вильотів [7, с. 478].

Отже, коаліційна операція «Буря в пустелі» та британська операція «Гренбі» довели, що розрізнені сили можуть боротися і ефективно працювати разом в коаліції. Варто відзначити, що провідна роль у цій війні належить ООН, адже усі союзні військові дії виконувалися відповідно до усіх 12 резолюцій Ради Безпеки. Така взаємодія і зумовила ефективне вирішення проблеми, а саме звільнення території Кувейту від іракських військ.

Війна показала, що НАТО є ефективним форумом для політичних консультацій, забезпечує необхідну матеріально-технічну підтримку та загально-оперативні процедури навіть без офіційного військового втручання у проблему. Велика Британія, як вагомий гравець у війні в Перській затоці, ефективно співпрацювала із партнерами по НАТО і, передусім США. Британські військові сили продемонстрували високий рівень бойової майстерності і сучасне матеріально-технічне забезпечення, що в свою чергу підвищило їхню боєздатність.

Список використаних джерел та літератури:

1. Пик С. М. США – Велика Британія: «особливі відносини» / С. М. Пик. – Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – К.: Знання, 2006. – 284 с.
2. Организация Объединенных наций. Совет Безопасности. // Резолюции Совета Безопасности ООН 1990 года. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1990.shtml>. – Дата обращения: 12. 11.2017. – Название с экрана.
3. Майбутнє НАТО як загальноєвропейського інституту безпеки. // Спостерігач. – № 43–44, жовтень 1993 року. / Український незалежний центр політичних досліджень. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.uscpr.kiev.ua> – Дата звернення: 07.04. 2013. – Назва з екрану.
4. The North Atlantic Treaty. Washington D. C. – 4 April 1949. / NATO – Official text. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm.– Дата звернення: 24.02.2018. – Назва з екрану.
5. Кузнецов Д. В. Иракский кризис. Очерк событий. Документы и материалы: учебное пособие / Д. В. Кузнецов. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2006. – 265 с.
6. Яковенко Н. Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / Н. Л. Яковенко. – К: Київський ун-т, 2011. – 400 с.
7. Великобритания: эпоха реформ / под ред. А. А. Громько. – М.: Издательство «Весь мир», 2007. – 536 с.
8. Первая иракская война США. Операция «Буря в Пустыне». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://100top.ru/encyclopedia/>– Дата обращения: 11.09. 2013. – Название с экрана.
9. The First Gulf War. A short history of the Department of State. // U.S. Department of States. Office of the historian. [Electronic Resource] – Mode of

- Access: <http://history.state.gov/departmenthistory/short-history/firstgulf> – Last Access: 07.09.2013. – Title from the Screen.
10. Taft W. European Security: lessons learned from the Gulf War / W. H. Taft. – NATO Review. – № 3. – June 1991. – Vol. 39. – P.16-21. [Electronic Resource] – Mode of Access: <https://www.nato.int/docu/review/1991/9103-2.htm> – Last Access: 07.09.2013. – Title from the Screen.
 11. The London Gazette: (Supplement) no. 52589. 28 June 1991. Despatch by Air Chief Marshal Sir Patrick Hine GCB ADC FRAES CBIM RAF Joint Commander of Operation Granby. August 1990. – April 1991. – P. 37–49.
 12. Капитонова Н. К. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990-1997 гг.) / Н. Капитонова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 144 с.
 13. Володіна М. О. Співробітництво США та Великої Британії у реформуванні НАТО (90-ті роки ХХ ст. – 2004 р.): монографія / М. О. Володіна. – Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня, 2012. – 224 с.

References:

1. РYК, S. M. (2006) *SSHA – Velyka Brytaniya: «osoblyvi vidnosyny»*. Kyiv: Znannya.
2. Organizatsiya Obyedinennykh natsiy. Sovet Bezopasnosti. Rezolyutsii Soveta Bezopasnosti OON 1990 goda (1990) [Online]. Available from: <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1990.shtml> [Accessed: 12th November 2017].
3. Maybutnye NATO yak zahalnoyevropeyskoho instytutu bezpeky (1993) *Ukrayinsky nezalezhnyy tsentr politychnykh doslidzhen* [Online]. Available from: <http://www.ucipr.kiev.ua> [Accessed: 07th April 2013].
4. The North Atlantic Treaty. Washington D. C. – 4 April 1949 (1949) [Online]. NATO – Official text. Available from: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm [Accessed: 24th February 2018].

5. KUZNETSOV, D. V. (2006) *Irakskiy krizis. Ocherk sobyitiy. Dokumenty i materialy: uchebnoye posobiye*. Blagoveshchensk: Izdatelstvo BGPU.
6. YAKOVENKO, N. L. (2011) *Velyka Brytaniya v mizhnarodnykh orhanizatsiyakh: navchalnyy posibnyk dlya stud. vyshchyykh navch. zakladiv*. Kyiv: Kyyivskyy universytet.
7. GROMYKO, A. (ed.) (2007) *Velikobritaniya: epokha reform*. Moskva: Izdatelstvo «Ves mir».
8. Pervaya irakskaya voyna SSHA. Operatsiya «Burya v Pustyne» (2013) [Online]. –Available from: <http://100top.ru/encyclopedia/> [Accessed: 11th September 2013].
9. The First Gulf War. A short history of the Department of State // U.S. Department of States. Office of the historian. (2013) [Online] Available from: <http://history.state.gov/departmenthistory/short-history/firstgulf> [Accessed: 07 th September 2013].
10. TAFT, W. H. (1991) *European Security: lessons learned from the Gulf War*. NATO Review.
11. *The London Gazette* (1991) (Supplement) no. 52589. 28 June 1991. Despatch by Air Chief Marshal Sir Patrick Hine GCB ADC FRAES CBIM RAF Joint Commander of Operation Granby. P. 37-49.
12. KAPITONOVA, N. K. (1999) *Prioritety vneshney politiki Velikobritanii (1990-1997 gg.)* Moskva: ROSSPEN.
13. VOLODINA, M. O. (2012) *Spivrobotnytstvo SSHA ta Velykoyi Brytaniyi u reformuvanni NATO (90-ti roky XX st. – 2004 r.)*. Donetsk: Noulidzh, Donetske vydanya.

Iryna Maruschak, PhD Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE UNITED KINGDOM IN THE GULF WAR AND THE POSITION OF NATO (1990 – 1991)

***Abstract.** The article touches upon the participation of Great Britain in the Gulf war of 1990-1991. This war was one of the largest armed conflicts after the Second World War, in which Britain took part. The reaction of London to the actions of the regime of Saddam Hussein has been analyzed. The political and military aspects of the crisis development in Iraq have been outlined. The quick decision-making and activity of the UNO Council during the settlement of the Iraqi crisis have been unfolded. The UN has been adopting 12 resolutions per year in order to put an end to the occupation of Kuwait, to restore international peace and security in the region. The position and approach of the North Atlantic Alliance to resolving the Iraqi crisis has been researched. The importance of NATO diplomatic consultations and the rapid response to the crisis situation on the periphery of the Alliance territory, as well as the cooperation between Britain and its allies, first of all, the United States, have been revealed. The activities of the international coalition, mainly the NATO member states, where the leading place was represented by the British military, have been highlighted. Major military operations, such as Desert Shield, Desert Storm and Grunbi which liberated the Kuwaiti territory from the Iraqi forces have been analyzed.*

***Key words:** the United Kingdom, NATO, Persian Gulf, Iraqi War, Kuwait, Saddam Huseyn, military actions, the international coalition.*

Надійшла до редколегії 20.05.18.

УДК 327 (447.7+497.2)

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.116-138>

Галина Мінгазутдінова, к.і.н., історик

Науково-дослідна частина

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВІДНОСИН (1991 – 2018 РР.)

Анотація. 2018 рік знаменує собою соту річницю встановлення дипломатичних відносин між Україною та Болгарією. Протягом тривалого періоду новітньої історії взаємодії двох народів комунікація відбувалася в рамках російського контролю – Україна як соціалістична республіка (УРСР) та Болгарія як країна-член ОВД розбудовували відносини в рамках т.зв. «інтернаціональних зв'язків», і нарешті з 1991 р. Болгарія та Україна знову розпочинають втілювати двосторонні відносини в якості самостійних міжнародних акторів. Відтак тематикою пропонованого дослідження є різні аспекти сучасних українсько-болгарських відносин в різних сферах буття: політичних зносин, економічної співпраці, суспільної взаємодії. Увагу приділено таким видам двосторонніх відносин, як міжпарламентська співпраця, питання регіональної взаємодії та європейської інтеграції України, міжрегіональне співробітництво, становище болгарської діаспори в Україні та розвиток її зв'язків з Болгарією. Виокремлено новітній вид співпраці Болгарії та України в умовах російської агресії проти України – гуманітарній співпраці та реабілітації військових та жителів тимчасово окупованих територій. Підкреслено формування такого виду зовнішньої загрози українсько-болгарським відносинам, як спекуляція утисками прав національних меншин на території України. З'ясовано, що соціокультурне та економічне

співробітництво України та Болгарії є найбільш продуктивним складником сучасних українсько-болгарських відносин.

Ключові слова: *Україна, Болгарія, міжнародні відносини, економічна співпраця, суспільні відносини, політичний діалог.*

Двосторонні відносини між Україною та Республікою Болгарія становлять собою доволі глибокий пласт традиції українських міжнародних зносин. Власне, перші дипломатичні стосунки між двома країнами припали ще на початок ХХ ст., а саме – на події Брестської мирної конференції, в рамках якої делегація УНР підписала мирний договір з країнами Четвертного союзу, в який входила і Болгарія; 12 лютого 1918 р. УНР та Болгарія також підписали окрему двосторонню угоду щодо «унормування встановлення публічних та приватно-правових відносин». [1, с. 113] У червні 2018 р. почалися дипломатичні зносини між Українською державою П.Скоропадського та Болгарським царством [2, с. 51], а в 1919 – 1920 рр. відновлена УНР знову розпочала співробітництво з Болгарією на дипломатичному рівні [2, с. 55 - 56]. Сучасна історія українсько-болгарських двосторонніх відносин почалася з проголошенням незалежності України та становленням нашої держави в якості самостійного міжнародного актора. 1 грудня 1991 р. відбувся республіканський референдум на підтримку становлення України як незалежної держави, а вже 5 грудня 1991 р. Болгарія визнала українську незалежність; 13 грудня того ж року міністри закордонних справ України та Болгарії підписали Протокол про встановлення дипломатичних відносин [3]. У 1992 р. Україна та Болгарія уклали договір про дружбу та співробітництво [4], що поклав початок розвиткові договірно-правової бази для співробітництва двох країн; всього ж за період 1991 – 2018 рр. Між Україною та Болгарією було укладено 100 угод (міждержавних, міжурядових, міжвідомчих) про співробітництво в різних галузях суспільного буття [5].

Розкриття різних аспектів двосторонніх відносин України та Болгарії від часів розпаду біполярної системи міжнародних відносин до сьогодення

знаходить своє відображення в науковій літературі. Економічній складовій двосторонніх відносин та розгляду економічного потенціалу двох країн в рамках сучасного світового порядку, зокрема, присвячені відповідні розвідки болгарських науковців К. Славевої [6] та М.Хітова [7]. Х.Глушков у своїй науковій діяльності розкриває деякі складники культурної взаємодії Болгарії та України (зокрема, привертає увагу його праця про науковий внесок В.Чорного в українську болгаристику [8]). Суспільні відносини розкривають праці О.Каковкіної [9], О.Ганчева [10], Н.Нікон [11], А.Васильєвої [12], Є.Іванова [13]. Становлення України та Болгарії на міжнародній арені як самостійних міжнародних акторів, а також їхній взаємодії в цій якості торкаються І.Грібкова [14], П.Черник [15], Ю.Тимошенко [16]. Аспект транзитного потенціалу болгарських енергоресурсів через Україну та гуманітарних відносин (щоправда, вельми побіжно й стисло) зачіпає В.Павленко [17].

Серед сучасних напрямків зовнішньої політики України Болгарія посідає чільне місце в якості важливого міжнародного партнера в Чорноморському регіоні, Східній Європі в цілому та на Балканах зокрема. Великою мірою така пріоритетність визначається вдалим геополітичним розташуванням Болгарії та її членством в Європейському союзі, а також спорідненістю інтересів України та Болгарії на Чорному морі та в Придунайському регіоні, які відкривають можливості для співробітництва в економіці, енергетиці та туризмі [18]. Суттєвий вплив на підтримку та розвиток двосторонніх відносин справляє етнічна, мовна та релігійна близькість українського та болгарського народів, а також фактором наявності на території України численної болгарської діаспори. Спільною рисою України та Болгарії на міжнародній арені можна вважати й те, що протягом ХХ ст. обидві країни знаходилися в сфері впливу Росії – Україна як соціалістична республіка в складі СРСР та Болгарія як країна-член соціалістичного блоку.

Говорячи про окремі складові двосторонніх відносин між Болгарією та Україною, можна виділити наступні рівні двостороннього співробітництва:

* політичні відносини (співробітництво на вищому рівні, міжпарламентські зносини, питання європейської інтеграції);

* економічні відносини (експорт та імпорт товарів і послуг, захист та залучення інвестицій);

* суспільні відносини (міжрегіональні відносини, гуманітарне співробітництво, болгарська діаспора в Україні та українська діаспора в Болгарії).

Політичні відносини

Зростанню та інтенсифікації політичних відносин України та Болгарії сприяє співробітництво на рівнях глав держав, голів парламентів, глав урядів, міністрів закордонних справ. Безумовно, важливим складником встановлення дипломатичних відносин між країнами в цьому відношенні став візит болгарського президента Ж.Желева в Україну в 1994 р.; перший офіційний візит президента Л.Кучми до Болгарії відбувся лише у 1998 р. Слід, однак, зазначити, що певним чином візити на рівні глав держав відзначаються певною нестабільністю: без урахування зустрічей президентів України та Болгарії в рамках міжнародних самітів, неформальних зустрічей та заходів, обмін офіційними візитами глав держав після 1998 р. відбувався в 2001 та 2003 (за президентства Л.Кучми), а потім вже в 2015 – 2016 рр. (за президентства П.Порошенка). Зустрічі голів парламентів також мають суттєвий часовий розрив: офіційними візитами представники парламентів двох держав обмінювалися спочатку в 1995, а потім у 2003 – 2004 рр. та в 2010 й 2015 рр. Найбільш стабільною та тривкою формою взаємодії України та Болгарії в рамках політичних відносин можна вважати зустрічі на рівні міністерств закордонних справ, динаміка яких протягом 1995 – 2015 рр. була доволі позитивною [19].

Політична співпраця України та Болгарії включає в себе двосторонню взаємодію на рівні міжнародних організацій. Так, у 2011 р. уряд Болгарії підтримав головування України в Комітеті Міністрів Ради Європи. Крім того, у

рамках ОЧЕС було здійснено ряд кроків в напрямку взаємної представницької підтримки (зокрема, під час головування Болгарії в ОЧЕС протягом листопада 2009 – травня 2010 рр.): на засіданні 37-ї сесії Генеральної асамблеї ПАЧЕС (Київ, 30 червня – 2 липня 2011 р.) представники України підтримали обрання Світлена Крайчева на посаду заступника Генерального секретаря ПАЧЕС, а представники Болгарії – Кирила Третяка на посаду Генерального секретаря організації [20].

Як зазначають болгарські вископосадовці, позитивним є те, що між Україною та Болгарією немає відкритих політичних питань, що лише сприятиме подальшому розвитку двосторонніх зносин між країнами, а особливо важливим є той факт, що протягом останніх кількох років зносини на найвищому рівні між Софією та Києвом стали більш активними [21]. Що ж стосується позиції Софії щодо анексії Криму та захоплення окремих територій Луганщини та Донеччини російськими окупантами, ставлення до порушення суверенітету та територіальної цілісності України було сформульовано президентом Болгарії Р.Плевленієвим наступним чином: «Крим – це Україна, а Україна – це Європа» [21], «Анексія Криму Росією порушує міжнародне право, Конституцію України... Болгарія ніколи не визнає цей незаконний акт» [22]. Так само болгарська влада ставиться й до «референдумів» на Донбасі. Також Болгарія приєдналася до санкцій ЄС проти Росії.

Міжпарламентські зносини

Важливим та потенційно перспективним елементом співробітництва між Україною та Болгарією виступає взаємодія двох країн на рівнях профільних комітетів та комісій ВР України та Національних зборів Болгарії, яке охоплює широке коло питань: двостороннє співробітництво в економічній та політичній сферах, наукових та культурних зв'язках, зовнішньої політики, оборони та безпеки, співпраця на міжпарламентському рівні України та Болгарії в міжнародних організаціях (ОБСЄ, РЄ ЄС, НАТО, Європарламент тощо) [23]. У рамках даного виду співробітництва Україна та Болгарія здійснюють обмін

думками стосовно широкого кола питань політичної, законодавчої, економічної, гуманітарної сфер взаємодії.

Європейська інтеграція та регіональна взаємодія

На європейському рівні міжнародних відносин України можна виділити два базові елементи: перший з них – інтеграція в східноєвропейський простір за рахунок двосторонніх відносин з Польщею; другий – чорноморський, де Болгарія разом з Туреччиною становить собою важливий стратегічний напрямок регіонального співробітництва [14, с. 141]. Болгарія сприймає Україну як європейського партнера, наділеного суттєвим економічним та науково-технічним потенціалом, та підтримує євро інтеграційний шлях України, підкреслюючи важливість дотримання нашою державою демократичних цінностей, що їх проголошує Європейський союз [18]. Зокрема, серед кроків, що їх здійснила Болгарія в напрямку підтримки європейського вибору України, можна відзначити підтримку Болгарією завершення до кінця 2011 р. переговорів стосовно підписання Угоди про асоціацію та створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС в рамках саміту Україна – ЄС, що проходив у Києві 19 грудня 2011 р. [24]

Економічні відносини

На Балканах Болгарія становить собою основного зовнішньоекономічного партнера України [25]; з цією країною Україну пов'язує цілий ряд торгівельно-економічних договорів: крім відповідних положень, закріплених в Договорі про дружбу та співробітництво, економічна співпраця Києва та Софії керується такими документами, як міжурядова Угода про економічне співробітництво [26], Угода про взаємне сприяння та захист інвестицій [27], регулювання взаємних автоперевезень, залізничного та повітряного сполучення. Про важливість торгівельних зв'язків між Україною та Болгарією свідчить зростання взаємного товарообігу протягом 1991 – 2014 рр. Почавши з суми близько 100 млн. дол. США в 1991 – 1992 рр., у 2008 р. Україна та Болгарія отримали загальну суму товарообігу майже в 1, 425 млрд. дол. США, а

український експорт товарів та послуг до Болгарії сягнув позначки 1 млрд. 153 млн. дол. США [28]. Відчувши, однак, на собі вплив світової фінансової кризи 2008 р., товарний обіг між Україною та Болгарією почав відновлюватися та нарощуватися в 2010 р. Станом на 2015 р. українські товари становили 0,8% експорту та 1,8 % імпорту в загальному обсязі торгівлі Болгарії, а в 2016 р. – 0,3% та 1,6% відповідно [21]. У 2017 р. експорт українських товарів та послуг до Болгарії становив близько 430 млн.дол. США, болгарський імпорт в Україну – 189, 925 млн. дол. США [29]. Серед товарів, що складають загальну картину експорту до України, традиційними є наступні найменування: нафтові мастила, медикаменти, мило, пластмаси, чорні метали, папір і картон, тютюнова сировина та харчові продукти. З України в Болгарію постачають чорні метали та вироби з них, добрива, вугілля та механічне обладнання [30].

Український експорт в Болгарію (2000 – 2009 рр.). Товари та послуги (млн. дол. США):

Показники	2000	2002	2003	2004	2005	%	2006	%	2007	%	2008	%+	3 міс. 2009	% +-
Товарообіг	485	374	415	612	695	13	778	12	790	+1,5	1425	+80	154	- 43
Експорт	418	311	350	525	576	10	631	11	596	-5,5	1154	+93	123	- 45
Імпорт	67	64	65	88	119	36	147	21	194	+32	271	+40	31	- 38
Сальдо	352	247	285	437	457	-	483		402		883		92	

Український експорт в Болгарію (2000 - 2009 рр.). Торгівля товарами (млн. дол. США):

Показник и	200 0	200 2	200 3	%	200 4	%	200 5	%	200 6	%	200 7	%	200 8	%	3 міс. 2009	% +-
Товарообіг	443	333	385	1 6	580	5 1	652	1 2	726	1 1	724	- 0,3	1345	+8 6	141, 1	- 4 5
Експорт	382	274	326	1	499	5	544	9	596	1	554	-7	1106	+9	115,	-

	9	3	0	9	4	4
						6
Імпорт	60	58	60	2	81	4
						9
						109
						3
						4
						130
						2
						0
						170
						+3
						0
						239
						+4
						1
						25,7
						4
						0
Сальдо	322	216	266	417	435	465
						384
						867
						90,4

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Товарообіг між Україною і Болгарією 2009 р. [28]

Торгівля товарами між Україною та Болгарією (2011 – 2014 рр.)

Рік	Експорт	+/- до попереднього року (%)	Імпорт	+/- до попереднього року (%)	Товарообіг	Сальдо
2014	550,6	-6,6	238,35	-20,3	789	+312,25
2013	591,3	+4	297,7	+6,1	889	+293,5
2012	568,75	-24,7	280,5	+4	849,25	+288,25
2011	755	+68	270	+24	1025	+485

Український експорт до Болгарії в 2014 році (у відсотковому відношенні до відповідного періоду 2013 року)

І квартал	І - II квартали	І - III квартали	І - IV квартали	Грудень
+ 22,67	+ 24,1	+ 3,9	- 6,6	- 21

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Товарообіг між Україною і Болгарією 2014 р. [30]

Важливим для усвідомлення рівня торгівельно-економічної взаємодії між Болгарією та Україною також є рівень взаємних інвестицій: станом на 2011 р. з боку Болгарії в українську економіку було вкладено близько 18,8 млн. дол. США, а в болгарську економіку з України – 17,1 млн. дол. США [18]. У подальшому, на думку болгарських політиків, українсько-болгарські економічні стосунки можуть отримати новий імпульс за рахунок тіснішої економічної співпраці в рамках Угоди про глибоку та всеосяжну зону вільної

торгівлі та розкрити весь торгівельно-економічний потенціал зносин Болгарії та України.

Міжрегіональні відносини

Для розвитку суспільної, торгівельної, наукової та культурної взаємодії між двома країнами важливу роль відіграє міжрегіональне співробітництво. Протягом 1995 – 2016 рр. між областями, містами та общинами двох держав було укладено 12 угод, покликаних укріплювати двосторонні зносини в сферах науки, освіти, культури, туризму та місцевого самоврядування. За цей час, зокрема, було підписано Договір про дружбу та співробітництво між міськими адміністраціями Києва та Софії та Угоду про розвиток партнерських відносин Полтавською ОДА та Адміністрацією Велико Тирнова (обидва документи - в 1995 р.), Угоду про співробітництво між Запоріжжя ОДА та Бургасу (1998). Також протягом 2001 – 2016 рр. підписано відповідно угоди щодо співробітництва в різних галузях між адміністраціями областей та общин: Харківської та Пловдивської (2001 р.), Луганської та Хасковської (2002 р.), Одеською та Варненською (2003 р.), Миколаївською та Плевенською (2005 р.), Одеською та Русенською (2006 р.), Радою міністрів АРК та Бургаскою ОДА (2010 р. – дія призупинена), Угоду про торгівельне, науково-технічне та культурне співробітництво між Полтавською ОДА та Адміністрацією Велико Тирнова (2013 р.), а також між містами біла Церква й Старою Загорою та між Львовом і Пловдивом (обидва документи – 2016 р.). Крім того, майже 30 міст України та Болгарії мають побратимські відносини (включаючи тимчасово призупинені побратимські відносини з містами, тимчасово окупованими російськими військами) [31].

Болгарська діаспора в Україні

На території України розташована найбільша болгарська діаспора за кордоном, що сягає позначки приблизно в 200 000 чоловік та переважно проживає на території Одещини [21]. За своєю кількістю болгарська спільнота в Україні посідає шосте місце після власне українців, росіян, білорусів, молдаван

та кримських татар. [12, с. 250] Зі здобуттям незалежності України нерозривно пов'язаним є фактор інтенсифікації становлення болгарської самосвідомості. У перші роки української незалежності серед представників болгарської діаспори сформувалися ідеї національного руху та з'явилися лідери болгарської спільноти: так, серед останніх можна виділити А.Кіссе (Болгарські культурно-просвітні організації України), І.Абажер (Кримське республіканське товариство болгар імені П.Хілендарського), П.Пинті (Одеське товариство болгар), В.Мітков (Запорізька обласна організація болгар) тощо [13, с. 242]. Також в Одесі діє Всеукраїнський культурний центр, заснований Президентом України та болгарського уряду. Чільне місце в реалізації болгарської самосвідомості, підтримці культури та дотримання інтересів національних меншин є Обласний центр болгарської культури в м. Болград на Одещині, що функціонує з 1997 р. Сучасна діяльність діаспорських груп включає в себе регулярні з'їзди та собори, відзначення пам'ятних дат та ін. У вересні 2014 р. у Львові було відкрите Почесне консульство Республіки Болгарія, чия діяльність охоплює, серед іншого, і широкий спектр роботи щодо підтримки та популяризації болгарської культури серед українців та підтримки традицій серед членів болгарської спільноти України.

Крім того, розвиненою та консолідованою є й українська діаспора на території Болгарії, що складає приблизно 2489 чоловік станом на 2001 згідно з останнім переписом населення [19]. У Болгарії існує кілька українських громад у Варні («Чорноморіє» та «Мати-Україна»), Бургасі («Українська діаспора») та Сілістрі («Український дім»). Оскільки більшу частину ХХ ст. суспільні відносини між українцями та болгарами будувалися в рамках соціалістичного блоку та через радянську призму, сучасна українська діаспора в Болгарії, зі свого боку, має перспективу стати важливим складником двосторонніх суспільних відносин Болгарії та України й фактором очищення болгарського суспільства від звичного для обивателів сприйняття українців як «мешканців СРСР» [9, с. 117].

Гуманітарна співпраця

Після анексії Криму та захоплення Донбасу суспільні відносини України та Болгарії поповнилися таким елементом співпраці, як гуманітарні проекти допомоги постраждалим від військових дій на тимчасово окупованих територіях України – вимушеним переселенцям та військовим. Зокрема, даний вид співпраці передбачає заходи з реабілітації, лікування, протезування та реінтеграцію військових в суспільство. Протягом 2015 – 2016 рр. було реалізовано ряд спільних проектів за участю урядовців, депутатів, бізнесменів та представників болгарської діаспори в Україні: так, у 2015 р. з ініціативи Міністерства соціальної України, Посольства України в Болгарії, Верховної Ради України, Комітету в справах вимушених переселенців з України та мерій болгарських міст Смолян та Кітен було втілено оздоровчу програму для дітей вимушених переселенців та військових-учасників АТО на території Болгарії у Родопах [32]. Станом на 2016 р. в Болгарії на відпочинку та реабілітації вже побували близько 400 дітей з тимчасово окупованих територій та майже 40 поранених військових. До гуманітарної допомоги дітям та військовим долучився волонтерський рух «Народний тил» (Україна), що діяв у співпраці з болгарською діаспорою в Україні та Посольством України в Болгарії; фінансову підтримку таким гуманітарним заходам надають і консули міст Бургас, Пловдів та Русе [33].

Сучасні проблеми українсько-болгарських відносин: «привид «руського світу»

Як вже було зазначено вище, болгарський політикун підкреслює повну відсутність відкритих політичних питань між Україною та Болгарією, проте не слід забувати про фактор зовнішньої дестабілізації внутрішнього становища України силами РФ. У даному випадку йдеться про використання проблематики національних меншин, що проживають на території України, серед яких вельми вразливою для подібних маніпуляцій є болгарська діаспора на території Одещини. Адже відносно помірковане ставлення з боку

українських болгар до Росії, а серед деяких жителів – і симпатію до Москви, можна використовувати для створення внутрішньої напруги та підживлення сепаратистських тенденцій. З початком російської агресії проти України неодноразово здійснювалися спроби розхитати безпекову ситуацію, використовуючи радикальні націоналістичні засоби впливу: у квітні 2015 р. СБУ викрила спроби створити т.зв. «Бессарабську народну республіку» під проводом Народної Ради Бессарабії [34]. За два роки, знову ж таки на Одещині, СБУ розкрила задум про проведення «мітингу» ніби то болгарських громадян проти «утисків за національною ознакою» [35]. Небезпека в даному випадку криється не в реальному потенціалі чергових «іграшкових республік», які українські спецслужби успішно й швидко викривають, а у сприйнятті подібних маршів, мітингів та заяв ззовні: адже якщо українці за роки систематичних спроб залякувань та намагань дестабілізувати ситуацію в державі з боку Росії, в самій Болгарії, де симпатії Росії продовжують суттєво впливати на суспільне буття та навіть формування зовнішньополітичного курсу (історична пам'ять та вдячність «цар – освободител» Олександрові II за визволення після турецького поневолення, що тривало кілька століть, досі дається взнаки), створення подібної хибної картини може бути сприйняте як правдиві свідчення щодо становища болгарської спільноти в Україні. Таким чином, Україна наразі має відкрите питання у своїх відносинах з Болгарією, і питання це – інформаційна гігієна та подальша необхідність запобігання інформаційній війні та її впливу на двосторонні відносини. Не додає спокою і той факт, що після Р. Плевлієва президентське крісло в Софії зайняв проросійський Р.Радев. І хоча сучасний болгарський парламент в складі партій «ГЕРБ» та «Об'єднані патріоти» стоїть в опозиції в тому числі й до зовнішньополітичних висловлювань та дій президента, «Привид «руського світу» кидає тінь на стабільні двосторонні відносини між Україною та Болгарією.

Таким чином, сучасні українсько-болгарські відносини представляють собою вельми багатогранну картину співробітництва в різних галузях: регіонального співробітництва, економічних відносин, соціокультурної

взаємодії тощо. Стратегічна важливість двосторонніх відносин України та Болгарії на сучасному етапі в першу чергу продиктована спільними інтересами та сусідством в Придунайському та Чорноморському регіонах. Найбільш активним та глибоким видом співробітництва між двома країнами наразі можна вважати соціальне співробітництво та культурну взаємодію (зокрема, на рівні діаспор України та Болгарії), однак слід констатувати, що саме цей вид співіснування водночас становить собою й фактор дестабілізації в умовах російсько-українського конфлікту та може містити в собі потенційну небезпеку для двосторонніх відносин Болгарії та України в майбутньому.

Список використаних джерел та літератури:

1. Петренко І.Є. Політико-дипломатична діяльність урядів УНР на Балканах на прикладі відносин з Болгарським царством (1918 – 1920 рр.) / І.Петренко// Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXIX. – 2014. – С. 113–115.
2. Гай-Нижник П.П. Українсько-болгарські міждержавні відносини: рік 1918-й / П.Гай-Нижник// Гілея. Науковий вісник. – Випуск 125 (№10). – 2017. – С. 47–58.
3. Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Республікою Болгарія [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/100_006 (дата звернення: 7 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
4. Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною і Республікою Болгарією [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/100_003 (дата звернення: 7 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
5. Договірно-правова база між Україною та Болгарією [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/legal-acts> (дата звернення: 8 травня 2018 р.). – Назва з екрану.

6. Славєва К. Товарная структура внешней торговли с Украиной как фактор формирования отрицательного торгового сальдо / К.Славєва // Вісник економічної науки України. – 2011. – № 2. – С. 177–182.
7. Хитов М.М. Украина по стопам Болгарии – социально-экономический анализ и прогноз / М.Хитов // Економічний вісник університету ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Збірник наукових праць. – 2016. – № 31/1. – С. 114–120.
8. Глушков Х. Володимир Чорнії – изявен българист и автор на компетентно изследване «История Болгарії» на украинский език /Х.Глушков// Списание «Епохи». Рецензии и отзиви. – 2008. – Том 16. – Брой 1. – С. 175–180.
9. Каковкіна О. Українська діаспора в розвитку українсько-болгарських відносин / О.Каковкіна // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Випуск 15. – 2010. – С.110–120.
10. Ганчев А. Бессарабские болгары, обучающиеся в Болгарии в поисках идентичности / А. Ганчев// Българите в Северното Причерноморие. Изследовнаия и материали. Том девети. – 2006. – С. 265–274; Ганчев О.І. Між Україною та Болгарією: навчальні настрої та студентські міграції болгарської молоді Південної Бессарабії / О.Ганчев // Вісник ОНУ ім. І.І.Мечникова. Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т. 18, вип. 2. – Ч. I. – С. 201–210.
11. Нікон Н.Н. Адаптивно-інтегративні механізми функціонування болгарського етносу на півдні України: дис. канд. соціол. наук.: 22.00.04 / Нікон Наталія Олександрівна. – Одеса, 2012. – 244 с.
12. Васильєва А. До питання про чисельність болгар в Україні (за матеріалами переписів 1989 та 2001 рр.) /А.Васильєва // // Българите в Северното Причерноморие. Изследовнаия и материали. Том десети. – Одеса – Велико Търново, 2009. – С. 249–253.

13. Іванов Є. Болгарська діаспора півдня України в контексті болгарсько-українських відносин / Є.Іванов // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том десети. – Одеса – Велико Търново, 2009. – С. 239–247.
14. Грибкова И.К. Украина – Болгария: стратегическое партнерство или региональное сотрудничество? / И.Грибкова // Списание «Епохи». Докторантски изследования. – 2008. – Том 16. Брой 1. – С. 139–148.
15. Черник П. Особливості сучасних українсько-болгарських двосторонніх відносин / П.Черник, П.Лозинський // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, соціологія, філософія». – 2009. – Вип. 13. – С. 244–248.
16. Тимошенко Ю.О. Українсько-болгарські відносини в 90-х роках ХХ століття: автореф. дис.. на здобуття ступеню канд.. іст. наук: спец. 07.00.02 – «Всесвітня історія» /Ю.О.Тимошенко. – К., 2004. – 31 с.
17. Павленко В.І. Політика безпеки і воєнно-політичні відносини Болгарії / В. Павленко, В. Бочарніков, С. Свешніков // Наука і оборона. – 2014. – Вип. 4. – С. 11–19.
18. Балтажи М. Українсько-болгарські відносини: погляд у майбутнє [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajinsko-bolgarski-vidnosini-pogljad-u-maibutnje/> (дата звернення: 7 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
19. Політичні відносини між Україною та Болгарією. Історія двосторонніх відносин [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/ukraine-bg/diplomacy> (дата звернення: 7 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
20. Інформація про проведення в Україні 37-ї Генеральної асамблеї ПАЧЕС (30 червня – 2 липня 2011 р., м. Київ) [Електронний ресурс] – Режим доступу:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1325_37-

- th_PABSEC_Assembly_(report).htm (дата звернення: 8 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
21. Красімір Недлечев Мінчев: «Підтримка України з боку Болгарії» – логічне вираження нашої дружби [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://diplomat.media/2017/08/17/krasimir-nedelchev-minchev-pidtrimka-ukra%D1%97ni-z-boku-bolgari%D1%97-logichne-virazhennya-nasho%D1%97-druzhibi/> (дата звернення: 7 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
22. Болгария никогда не признает аннексию Крыма и «референдумы» на Донбассе – Плевнелиев [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://ru.krymr.com/a/news/27114371.html> (дата обращения: 8 мая 2018 г.) – Название с экрана.
23. Офіційний портал Верховної Ради України. Всі публікації за січень 2004 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://rada.gov.ua/archive/2004/01?sort=asc&page_count=50 (дата звернення: 8 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
24. Посольство України в Республіці Болгарія. Саміт Україна – ЄС, Київ, 19 грудня 2011 р. Спільна заява для преси [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/page/open/id/3474> (дата звернення: 8 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
25. Ігор Прасолов зустрівся із послом Республіки Болгарія [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=31382c46-6b8f-41ee-b8fa-41b30112eadc&title=IgorPrasolovZustrivsiaIzPoslomRespublikiBolgariia&isSpecial=true> (дата звернення: 8 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
26. Угода про економічне співробітництво між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Болгарія [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/100_082 (дата звернення: 8 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
27. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Болгарія про взаємне сприяння та захист інвестицій [Електронний ресурс] – Режим доступу:

- http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/100_622 (дата звернення: 8 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
28. Торговельно-економічне співробітництво України та Республіки Болгарія (2000 – 1-й квартал 2009 р.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_z_ukr/bul/1892.html (дата звернення: 8 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
29. В Одессе бизнесмены Украины и Болгарии собрались на бизнес-форум [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://topor.od.ua/v-odesse-biznesmen-ukrain-i-bolgarii-sobralisy-na-biznes-forum/> (дата звернення: 7 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
30. Товарообіг між Україною та Болгарією (2014 – 12 міс.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_z_ukr/ukr/7459.html (дата звернення: 7 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
31. Міжрегіональне співробітництво між Україною та Болгарією [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/ukraine-bg/regions> (дата звернення: 7 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
32. В Болгарію прибула група українських дітей вимушених переселенців та військовослужбовців-учасників АТО [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/news-feeds/foreign-offices-news/39132-v-bolgariju-pribula-grupa-ukrajinsykih-ditej-vimushenih-pereselenciv-ta-vijsykovosluzhbovciv-uchasnikiv-ato> (дата звернення: 7 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
33. На відпочинку та лікуванні у Болгарії побували вже близько 400 українських дітей і майже 40 поранених військових [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uacrisis.org/ua/49266-49266> (дата звернення: 7 травня 2018 р.). – Назва з екрану.
34. СБУ запобігла спробі поширення на Одещині «Народної Ради Бессарабії»: вилучено «конституцію» та «маніфест» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/1090339-sbu-zapobigla-sprobi->

poshirennya-na-odeschini-narodnoji-radi-bessarabiji-vilucheno-konstitutsiyu-ta-manifest-foto.html (дата звернення: 7 травня 2018 р.). – Назва з екрану.

35. Филипенко А. Трансформация Причерноморья. Кто делает из Болгарии врага Украины [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.dsnews.ua/world/transformatsiya-prichernomorya-3-bolgariya-slaboe-zveno--21082017220000> (дата обращения: 7 мая 2018 г.) – Название с экрана.

References:

1. PETRENKO, I. (2014) Polityko-dyplomatychna diyal'nist' uryadiv UNR na Balkanah na prykladi vidnosyn z Bolgars'kym tsarstvom (1918 – 1920 rr.) *Naukovi pratsi istorychnogo fakul'tety Zaporiz'kogo natsional'nogo universytety*. Vol. XXXIX. P. 113–115.
2. GAI-NYZHNYK, P. (2017) Ukrains'ko-bolgars'ky mizhderzhavni vidnosyny: rik 1918-y. *Gileya. Naukoviy visnyk*. Vol. 125 (№10), P. 47–58.
3. Protokol pro vstanovlennya dyplomatychnyh vidnosyn mizh Ukrainou ta Respublikou Bolgaria (1991) [Online] – Available from: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/100_006 [Accessed: 7 May 2018].
4. Dogovir pro druzhni vidnosyny I spivrobitnytstvo mizh Ukrainou I Respublikou Bolgariu (1992) [Online] – Available from: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/100_003 [Accessed: 7 May 2018].
5. Dogovirno-pravova baza mizh Ukrainou ta Bolgariu (2018) [Online] – Available from: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/legal-acts> [Accessed: 8 May 2018].
6. SLAVEVA, K. (2011) Tovarnaya struktura vneshney torgovli s Ukrainoy kak faktor formirovaniya otritsatel'nogo torgovogo sal'do. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*. № 2. P. 177–182.
7. HITOV, M. (2016) Ukraina po stopam Bolgarii – sotsial'no-ekonomicheskii analiz I prognoz. *Ekonomichniy visnyk universytety DVNZ «Pereyaslav-*

- Khmel'nitskiy derzhavniy pedagogichniy universitet imeny Grigoriya Skovorody». Zbirnyk naukovykh prats. № 31/1. P. 114 – 120.*
8. GLUSHKOV, H. (2008) Volodymyr Chorniy – izyaven bylgarist I avtor na kompetentno izsledvane «Istoriya Bolgarii» na ukrainskiy ezik. *Spisaniye «Epohi». Retsenzii I otzivi. Vol. 16. Book 1. P. 175 – 180.*
 9. KAKOVKINA, O. (2010) Ukrains'ka diaspora v rozvytky ukrainsko-bolgars'kyh vidnosyn. *Naukovi zapysky Natsional'nogo universytety «Ostroz'ka akademiya». Seriya «Istorychny nauki». Vol. 15. P.110 – 120.*
 10. GANCHEV, A. (2006) Bessarabskiye bolgary, obychayischeisya v Bolgarii v poiskah identichnosti. *Bylgarite v Severnoto Prichernomorite. Izsledovaniya I materialy. Vol. 9. P. 265 – 274*; GANCHEV, O. (2013) Mizh Ukrainou ta Bolgariu: navchal'ni nastroi ta students'ki migratsii bolgars'koi molodi Pivdennoi Bessarabii. *Visnyk ONU im. I.I.Mechnykova. Sotsiologiya i politychni nauki. Vol. 18, Issue 2. Part I. P. 201 – 210.*
 11. NIKON, N. (2012) *Adaptyvno-integratyvny mehanizmy funktsionuvannya bolgarskogo etnosy na pivdni Ukrainy.* Unpublished Thesis (PhD). Odesa, Odes'kiy natsional'niy universitet im, I.I.Mechnikova.
 12. VASIL'YEVA, A. (2009) Do pytannya pro chyselnist' bolgar v Ukraini (za materialamy perezpysiv 1989 ta 2001 rr.). *Bylgarite v Severnoto Prichernomorite. Izsledovaniya I materialy. Vol. 10. P. 249 – 253.*
 13. IVANOV, YE. (2009) Bolgars'ka diaspora pivdnya Ukrainy v konteksti ukrain'sko-bolgarskyh vidnosyn. *Bylgarite v Severnoto Prichernomorite. Izsledovaniya I materialy. Vol. 10. P. 239 – 247.*
 14. GRIBKOVA, I. (2008) UKraina - Bolgariya: strategicheskoye partnerstvo ili regional'noye sotrudnichestvo? *Spisaniye «Epohi». Doktorantski izsledovaniya. Vol. 16. Book 1. P. 139 – 148.*
 15. CHERNYK, P., LOZINSKIY, P. (2009) Osoblyvosti sychasnyh ukrain'sko-bolgars'kyh dvostoronnih vidnosyn. *Naukoviy visnyk Uzhgorods'kogo universytety. Seriya «Politologiya, sotsiologiya, filosofiya». Vol. 13. P. 244 – 248.*

16. TYMOSHENKO, YU. (2004) *Ukrains'ko-bolgars'ki vidnosyny v 90-h rokah XX stolittya*. Unpublished Thesis Synopsis (PhD). Kyiv, Instytut ukrains'koi arkhografii ta dzhereloznavstva imeny M.S.Grushevs'kogo.
17. PAVLENKO, V., BOCHARNIKOV, V. & SVYESHNIKOV, S. (2014) Polityka bezpeky I voyenno-politychni vidnosyny Bolgarii. *Nauka I oborona*. Vol. 4. P. 11–19.
18. BALTAZHI, M. (2011) *Ukrains'ko-bolgars'ki vidnosyny: poglyad u maybutnye* [Online] – Available from: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajinsko-bolgarski-vidnosini-pogljad-u-maibutnje/> [Accessed: 7 May 2018].
19. Politychny vidnosyny mizh Ukrainou ta Bolgariu. Istoriya dvostoronnih vidnosyn (2018) [Online] – Available from: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/ukraine-bg/diplomacy> [Accessed: 7 May 2018].
20. Informatsiya pro provedenya v Ukraini 37-i General'noi asamblei PACHES (30 chervnya – 2 lypnya 2011 r., m. Kyiv) (2011) [Online] – Available from: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1325_37-th_PABSEC_Assembly_\(report\).htm](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1325_37-th_PABSEC_Assembly_(report).htm) [Accessed: 8 May 2018].
21. Krasimir Nedlechev Minchev: «Pidtrymka Ukrainy z boku Bolgarii» - logichne vyrazhennya nashoi druzhby (2017) [Online] – Available from: <http://diplomat.media/2017/08/17/krasimir-nedelchev-minchev-pidtrimka-ukra%D1%97ni-z-boku-bolgari%D1%97-logichne-virazhennya-nasho%D1%97-druzhibi/> [Accessed: 7 May 2018].
22. Bolgariya nikogda ne priznayet anneksiyu Kryma i «referendymi» na Donbasse – Plevneliev (2015) [Online] – Available from: <https://ru.krymr.com/a/news/27114371.html> [Accessed: 8 May 2018].
23. Ofitsiyiny portal Verhovnoi Rady Ukrainy. Vsi publikatsii za sichen' 2004 r. (2004) [Online] – Available from: http://rada.gov.ua/archive/2004/01?sort=asc&page_count=50 [Accessed: 8 May 2018].

24. Posol'stvo Ukrainy v Respublitsi Bolgaria. Samit Ukraina – YEES, Kyiv, 19 grudnya 2011 r. Spil'na zayava dlya presy (2011) [Online] – Available from: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/page/open/id/3474> [Accessed: 8 May 2018].
25. Igor Prasolov zustrivsyia iz poslom Respubliki Bolgaria (2013) [Online] – Available from: <http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=31382c46-6b8f-41ee-b8fa-41b30112eadc&title=IgorPrasolovZustrivsiaIzPoslomRespublikiBolgaria&isSpecial=true> [Accessed: 8 May 2018].
26. Ugoda pro ekonomichne spivrobitnytstvo mizh Kabinetom Ministriv Ukrainy ta Uryadom Respubliki Bolgaria (2008) [Online] – Available from: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/100_082 [Accessed: 8 May 2018].
27. Ugoda mizh Uryadom Ukrainy ta Uryadom Respubliki Bolgaria pro vzayemne spriannya ta zahyst investitsiy (1994) [Online] – Available from: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/100_622 [Accessed: 8 May 2018].
28. Torgovel'no-ekonomichne spivrobitnytstvo Ukrainy ta Respubliki Bolgaria (2000 – 1-y kvartal 2009 r.) (2009) [Online] – Available from: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_z_ukr/bul/1892.html [Accessed: 8 May 2018].
29. V Odesse byznesmeny Ukrainy I Bolgarii sobralis' na biznes-forum (2018) [Online] – Available from: <http://topor.od.ua/v-odesse-biznesmen-ukrain-i-bolgarii-sobralisy-na-biznes-forum/> [Accessed: 7 May 2018].
30. Tovarobig mizh Ukrainou ta Bolgariou (2014 – 12 mis.) (2014) [Online] – Available from: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_z_ukr/ukr/7459.html [Accessed: 7 May 2018].
31. Mizhregional'ne spivrobitnytstvo mizh Ukrainou ta Bolgariou (2018) [Online] – Available from: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/ukraine-bg/regions> [Accessed: 7 May 2018].
32. V Bolgariyu pribyla grupa ukrainskikh ditey vymyshenykh pereselentsiv ta viys'kovoslyzhbovtsiv-uchasnykiv ATO (2015) [Online] – Available from:

- <http://mfa.gov.ua/ua/news-feeds/foreign-offices-news/39132-v-bolgariju-pribula-grupa-ukrajinskykh-ditej-vimushenih-pereselenciv-ta-vijsykovosluzhbovciv-uchasnikiv-ato> [Accessed: 7 May 2018].
33. Na vidpochynky ta likuvanni y Bolgarii pobyvally vzhe blyz'ko 400 ukrainskikh ditey i mayzhe 40 poranenyh viys'kovykh (2016) [Online] – Available from: <http://uacrisis.org/ua/49266-49266> [Accessed: 7 May 2018].
34. SBY zapobigla sprobi poshyrennya na Odeschyny «Narodnoi Rady Bessarabii»: vylycheno «konstitytsiyu» ta «manifest» (2015) [Online] – Available from: <https://www.unian.ua/society/1090339-sbu-zapobigla-sprobi-poshirennya-na-odeschini-narodnoji-radi-bessarabiji-vilucheno-konstitutsiyu-ta-manifest-foto.html> [Accessed: 7 May 2018].
35. FILIPENKO, A. (2017) *Transformatsiya Prichernomor'ya. Kto delaet iz Bolgarii vruga Ukrainy* [[Online] – Available from: <http://www.dsnews.ua/world/transformatsiya-prichernomor'ya-3-bolgariya-slaboe-zveno--21082017220000> [Accessed: 7 May 2018].

Galyna Mingazutdinova, PhD in History, Historian

Research Department

Taras Shevchenko National University of Kyiv

BASIC DIRECTIONS OF THE CONTEMPORARY UKRAINIAN-BULGARIAN RELATIONS (1991 – 2018)

***Abstract.** The year 2018 marks the 100th anniversary of the Ukrainian-Bulgarian diplomatic relations' establishment. The independent shape of bilateral relations between the two countries founded back in 1918 and fruitfully developed both under the rule of the People's Republic of Ukraine and Pavlo Skoropadskiy's Ukrainian State has been dramatically interrupted by the Russian Soviet takeover of Ukraine. The present article touches upon the various aspects of contemporary Ukrainian-Bulgarian relations in the following spheres: that of politics and*

international relations, that of economic cooperation and that of social and cultural coexistence. The article as well outlines the following newly emerged elements of cooperation between Bulgaria and Ukraine under conditions of the Russian aggression against the latter: humanitarian collaboration, social reintegration and rehabilitation of the Ukrainian military and those living in the temporarily occupied territories. The article also accentuates of the external menace to the Ukrainian-Bulgarian relations, i.e. the national minorities' harassment and the attempts at the quote unquote "People's Republics" formation. It is concluded that the most fruitful and comprehensive sphere of collaboration between Ukraine and Bulgaria in 1991 – 2018 has been concentrated in the domains of economy (investments, trading goods and services) and of the social and cultural life. On the other hand, it is the national and cultural identity issues of Bulgarians in Ukraine that might bring about the internal unrest in Ukraine should the Russian Federation decide to "rock the boat" and make a point of the "self-determination of Bessarabia".

Key words: *Ukraine, Bulgaria, international relations, economic cooperation, social relations, political dialogue.*

Надійшла до редколегії 23.04.18.

УДК 94 (477)

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.138-149>

Марина Михайленко, асп.

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

РЕФОРМА СИСТЕМИ ОСВІТИ В КОРОЛІВСТВІ ІТАЛІЯ У ПЕРШІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ПІСЛЯ ОБ'ЄДНАННЯ

Анотація. Здійснено аналіз реформування системи освіти Королівства Італія протягом перших десятиріч після завершення його об'єднання в єдину національну державу. Охарактеризовано основні положення освітнього законодавства, що діяло на той час, його вплив на консолідацію нації та подолання проблеми масової неписьменності населення королівства. Розглянуто основні тенденції реформування освітнього законодавства протягом визначеного періоду.

У результаті дослідження показано, що завдяки розповсюдженню на всю територію королівства прогресивного освітнього законодавства колишнього Сардинського королівства, основними принципами якого були запровадження обов'язкової початкової освіти, її безкоштовність та переважно світський характер, вдалося досягти певного прогресу у підвищенні рівня загальної освіченості в країні.

Водночас, неврахування провладною елітою королівства глибоких відмінностей в економічній, соціальній та культурній структурі його різних частин, призвело до значної диспропорції у доступі до освіти мешканців одних регіонів у порівнянні з іншими. Це суттєво уповільнювало процес подолання рівня неписьменності населення. Завдяки додатковим крокам перших урядів королівства, зокрема ухваленню нового освітнього закону в 1877 р. та удосконаленню програм навчання і методів викладання, загальний рівень

неписьменності населення, хоча й повільно, але почав поступово зменшуватися з критичних 78% у 1861 р. до 56% у 1901 р.

Ключові слова: «Рісорджіменто», Королівство Італія, «історично праві» та «історично ліві» уряди, система освіти, рівень неписьменності.

У 1861 р. завершився перший етап об'єднання Апеннінського півострова у єдину національну державу – Королівство Італія.

Після цього перед керівництвом країни постали серйозні виклики. Одним із них був надзвичайно високий рівень неписьменності королівства, зокрема у порівнянні з іншими європейськими державами. Так, за наявними статистичними даними, у 1861 р. серед 22 млн. населення королівства 17 млн., тобто близько 78 %, не мали ніякої освіти. При цьому, в різних регіонах Італії цей показник суттєво варіювався – наприклад, в Ломбардії на 1 000 жителів припадало 599 неписьменних, тоді як на Сардинії їхня кількість сягала 911 [1].

Показовою є й цифра відвідання навчальних закладів – у 1861–1862 шкільному році учнями початкової школи в королівстві були 1 млн. 9 тис. дітей, серед них 580 тис. хлопчиків і 429 тис. – дівчат. Самих початкових шкіл у королівстві налічувалося 28 490 (16 559 – чоловічих та 11 931 – для дівчат). Серед 7 720 комун (адміністративно-територіальних одиниць королівства), що існували на той час, у 209 не було жодної школи як державної, так і приватної. Показник відвідування середніх і старших класів шкіл, а також університетів був суттєво нижчим – у середній та старшій школі навчалось тільки 16 тис. осіб, в університетах – 6,5 тис. Найбільшою кількістю учнів від 5 до 12 років була у північних регіонах – П'ємонті та Лігурії (67 %), найменшою – на Сицилії (6,5 %) [2].

За показником освіченості новостворене королівство відставало не тільки від таких «прогресивних» держав як Пруссія, де на 1 000 жителів доводилося 148 учнів, Велика Британія (126) та Франція (115), але й від достатньо «відсталого» на той час у цьому плані Іспанії (69). В Італії цей показник сягав лише 51 учень на 1 000 жителів [2].

На початку 1860-х років тільки 2,6% населення країни розмовляло італійською мовою, решта – діалектами. Унаслідок цього люди з різних регіонів Італії не розуміли один одного.

Тодішнє керівництво країни визначило подолання неписьменності шляхом проведення реформування системи освіти одним із першочергових своїх завдань. Важливо відзначити, що лідери «Рісорджіменто», які очолили королівство після об'єднання у 1861 р., не поділяли думки, що неосвіченим народом легше керувати. Навпаки, вони були переконані, що саме за допомогою запровадження обов'язкової освіти серед молоді та розширенні мережі шкіл буде легше поширювати нові цінності єдиної національної держави та виховувати патріотизм і любов до нової Батьківщини [3, с. 160].

У цілому протягом 60 років після об'єднання в Королівстві Італія було проведено декілька реформ системи освіти, ключовими з них стали ухвалення законів Мікеле Коппіно у 1877 р., Вітторіо Орландо у 1904 р. та Джованні Джентіле у 1923 р.

Одразу ж після об'єднання у 1861 р. на територію всього королівства був поширений закон про освіту колишнього Сардинського королівства, ухвалений 13 листопада 1859 р. за ініціативи міністра освіти Габріо Казаті [4].

Закон був достатньо прогресивним та базувався на кращих практиках пруської освіти, яка на той час вважалася однією з передових. Його основними принципами були запровадження обов'язкової початкової освіти, її безкоштовність та переважно світський характер.

Закон Казаті передбачав поділ освіти на початкову, середню та вищу.

Початкова, у свою чергу, поділялася на 2 ступені – молодші класи та старші, навчання в яких тривало по 2 роки. Під час перших років навчання діти, які йшли у школу з 6 років, повинні були вивчати такі предмети як релігійне виховання, читання, писання, арифметика, італійська мова, основи метричної системи. Наступні два роки, разом з поглибленням знань у вищезгаданих науках, присвячувались вивченню правил композиції, каліграфії, основам бухгалтерського обліку, географії та національної історії, застосуванню основ

фізики та природничих наук у повсякденному житті. Перші два роки початкової освіти були обов'язковими та безкоштовними. Відповідні учбові заклади мали бути створені у всіх містах/селищах, де було щонайменше 50 учнів, школи для навчання у старших класах початкової освіти (наступні 2 роки) – у містах/селищах з населенням більше 4 тис. мешканців.

Середня освіта поділялася на класичну і технічну. Класична, аналогічно початковій, передбачала 2 рівні навчання, перший з яких тривав 5 років у гімназії, другий – 3 роки у ліцеї. Під час першої «п'ятирічки» вивчалися такі науки, як італійська, латинська, грецька мови (та французька у регіонах, де вона була поширена), а також література, арифметика, географія й історія (з давніх часів). На другому рівні середньої освіти вводилися такі предмети як філософія, математика, фізика, хімія, італійська, латинська та грецька літератури (французька в окремих регіонах), історія та природничі науки.

У свою чергу, середня технічна освіта передбачала спочатку навчання протягом 3 років у технічних школах, після чого – 3-річне навчання в так званих технічних інститутах.

Середня освіта, як і зараз, надавала можливість вступу до вищих учбових закладів – університетів. При чому ті, хто завершив навчання у так званих технічних інститутах, а саме з фізико-математичних дисциплін, приймалися для продовження навчання в університетах на факультети математичних наук, фізичний та природничий.

Щодо вищої освіти, то згідно із законом Казаті до юридичного, медичного та теологічного факультетів, які існували на території Апеннін з часів середньовіччя, додавалися два нових – літератури і філософії та математичних, фізичних і природничих наук. З часом у 1873 р. теологічні факультети в італійських університетах були закриті, з огляду на складні відносини новоствореного королівства з Ватиканом та прагненням італійської влади до секуляризації суспільства. Хоча «релігійну доктрину» продовжували викладати у початковій школі, однак батьки мали можливість визначати доцільність відвідання їхніми дітьми цих занять.

Поширення на об'єднану державу законів Сардинського королівства було звичайною практикою у перші роки після її створення. Зокрема, й перші загальнонаціональні вибори до нижньої палати італійського парламенту – Палати депутатів відбулися на підставі відповідного законодавчого акту від 17 березня 1848 р. Сардинського королівства з деякими незначними змінами. Така своєрідна спроба «п'ємонтизації» країни має свої логічні пояснення. У сфері освіти це обумовлювалося тим, що Закон Казаті був дійсно передовим та добре розробленим, вирішення проблеми такого масштабу, як ліквідація неписьменності населення, була по силам тільки державі, відсутність єдиних правил освіти для всієї території королівства могло бути використано церквою для впливу на населення у своїх інтересах.

Водночас результати освітньої реформи, запровадженої Законом Казаті, всередині 60-х років були достатньо скромними. Однією з причин була нестача фінансових ресурсів у регіонах. Відповідно до Закону Казаті держава брала на себе тільки частину фінансового тягаря з реалізації реформи. Зокрема, за рахунок держави функціонували ліцеї – друга ступень середньої класичної освіти та технічні інститути – друга ступень середньої технічної освіти, а також університети. Початкова ж освіта, а також перші ступені середньої класичної та технічної освіти (гімназії та технічні школи відповідно) мали фінансуватися місцевою владою – комунами. Іншими причинами недостатньо швидких темпів подолання неписьменності в країні була недосконала система розподілення компетенцій між центральними та регіональними органами освіти, а також відсутність дієвого контролю за реалізацією принципу обов'язковості початкової освіти.

Так, за результатами діяльності парламентської комісії, створеної за ініціативи тодішнього міністра освіти Джузеппе Натолі у 1865 р., було встановлено, що на 100 хлопчиків з 6 до 12 років тільки 47 відвідували школи, аналогічний показник серед дівчат був 39 зі 100 [3, с. 163]. При цьому, під час сезонних робіт спостерігалось різке зниження відвідування навчальних закладів, що пояснювалося широко розповсюдженою практикою, насамперед у

південних частинах країни, експлуатації дітей на сільськогосподарських роботах.

Протягом періоду діяльності так званих «історично правих» урядів (1861 – 1876 рр.) спроб розробити новий повноцінний освітній закон на заміну закону Казаті не було здійснено. Не останню роль у цьому відігравав той факт, що міністри освіти часто змінювалися – протягом періоду правління «історично правової» їх було аж 15. Крім цього, реформа освіти потребувала насамперед додаткових бюджетних фінансових ресурсів, яких у новоствореної держави не вистачало. В таких умовах «історично праві» уряди насамперед зосередилися на підготовці нової еліти та керівного класу для королівства. Тож найбільша увага відводилася вищій та середньо-спеціальній освіті. У результаті за перші два десятиріччя після об'єднання кількість випускників університетів зросла удвічі – з 6,5 тис. у 1861 р. до 12,4 тис. у 1881 р. Водночас результати діяльності з подолання неписьменності по всій країні, що насамперед було завданням початкової освіти, були менш переконливими. Її рівень з 78 % у 1861 р. знизився тільки до 72,96 % у 1871 р. [5].

Одним з найбільших успіхів діяльності «історично правової» вважається подолання у 1876 р. дефіциту державного бюджету, що створювало додаткові сприятливі можливості й для удосконалення системи освіти.

Після приходу до влади «історично лівої» тема реформи освіти актуалізувалася. Міністр освіти Мікеле Коппіно розробив відповідний законодавчий акт, який парламент країни ухвалив 15 липня 1877 р. [6]. Закон Коппіно, який складався тільки з 13 статей, подовжив навчання у початковій школі з 4 до 5 років, 3 з яких були обов'язковими. Запроваджувалися штрафи для батьків за порушення ними принципу обов'язковості початкової освіти, у разі відсутності поважних причин. Розмір штрафу варіювався з 50 центів до 10 лір. Обов'язковими для початкового навчання дисциплінами визначалися такі: читання, каліграфія, початкові знання з італійської мови, основи арифметики і метричної системи. Закон скасовував навчання основам релігії. Натомість вводився предмет «елементарні знання щодо обов'язків людини та

громадянина». Таким чином держава продовжувала «відвойовувати» у церкви вплив на свідомість громадян новоствореної держави.

Закон Коппіно також регулював кількість викладачів у комунах відповідно до загальної кількості населення. Так, у містечках з населенням менше 5 000 на кожну тисячу осіб мав бути щонайменше один викладач; з населенням від 5 до 20 тис. – один викладач на 1 200 осіб; більше 20 тис. – один викладач на кожні 1 500 мешканців.

У цілому проблема з підготовкою належного викладацького складу була дуже актуальною у перші роки після об'єднання королівства. За 15 років правління «історично правої» (1861–1876 рр.) її так і не вдалося вирішити. За наявними статистичними даними, у 1861 р. на Апеннінському півострові нараховувалося 28 173 вчителів початкової школи – 1 вчитель на 31 учня. У 1876 р. цей показник складав 47 347, але кількість учнів на 1 вчителя зросла вже до 42 [7, с. 76].

Закон Коппіно також залишав обов'язок щодо фінансування відкриття нових шкіл та підтримки їх у належному стані за муніципальною владою. Водночас, кількість початкових шкіл продовжувала бути недостатньою, адже комуни, де землевласники мали визначальне право голосу (насамперед південь), не бажали вкладати фінансові ресурси у навчання дітей селян. Їх цілком влаштовувала поширена практика використання дітей на сільськогосподарських роботах, від якої вони не поспішали відмовлятися.

Протягом правління «історично лівої» (1876–1896 рр.) робилися інші спроби вдосконалити систему освіти, які, однак, не були успішними через проблеми всередині коаліції. Так, чотириразовий міністр освіти Ф. де Санктіс (двічі обіймав цю посаду у 1861–1862 рр. та двічі у 1878 р. і 1879–1881 рр.) безрезультатно намагався провести через парламент рішення, спрямовані на вирішення проблем з будівництвом шкіл та підготовкою викладачів.

Щодо методів викладання та відповідних програм, що використовувалися вчителями під час перших десятиріч після об'єднання, то найбільший вклад у цей процес зробив Арістіде Габеллі. Так, у 1888 р. він розробив для

Міністерства освіти королівства програми навчання початкової школи. А. Габеллі був представником поширеної на той час філософської течії – позитивізму, що вплинуло на його ідеї щодо школи. За його переконаннями, будь-яка навчальна діяльність повинна базуватися на початковому досвіді учня. Для цього у навчальній практиці повинен використовуватися не абстрактний, а об'єктивний/інтуїтивний метод. Отже, вчителі повинні відійти від поширеної, але малоефективної практики «пояснювати» за допомогою загальних правил. Учні володіють прямим досвідом, насправді багатшим та різноманітнішим, ніж зазвичай вважали. Тож необхідно було використовувати його у процесі навчання. Отже, не треба примушувати учня говорити на риторичні теми, про які він нічого не знає і не відчуває їх. Основний принцип, на якому ґрунтується вся робота А. Габеллі, полягає в тому, що школа кожного порядку і ступеню повинна «формувати людей зі світлою головою», тобто здатними до самостійного критичного мислення. Досягнення цієї мети в основному покладається на метод, а не на поняття. Наприклад, А. Габеллі вважав, що при вивченні мови не слід навчати абстрактним граматичним правилам. Потрібно демонструвати їхнє використання на практиці у живому спілкуванні. Крім цього, учнів почали стимулювати висловлювати власну думку, сумніви з питань, які вивчалися, і розвивати таким чином навички самостійного критичного мислення. Ідеї А. Габеллі суттєво вплинули на подальші методи навчання не тільки у ХІХ, але й у ХХ століттях [8].

Показовим у плані реалізації завдання перших урядів королівства щодо реформування єдиної італійської нації за допомогою освіти є зміни у навчальних програмах з викладання історії. Так, до 1867 р. у школах всіх рівнів вивчення національної історії завершувалося 1815 роком. З 1884 р. цей період був подовжений до 1870 року – захоплення Рима і проголошення його столицею королівства, що ознаменувало завершення другої хвилі об'єднання, але не на всіх рівнях навчання. Тільки всередині 1890-х років «Рісоджіменто» стало невід'ємною частиною всіх шкільних програм [3, с. 169].

Наступні хвилі реформування системи освіти в Королівстві Італія стали

можливими тільки з початком ХХ століття після подолання так званої «кризи кінця століття», що супроводжувалася численними акціями протесту збіднілого населення, їхнім жорстким придушенням з боку влади, зокрема в Мілані у 1898 р., та, як наслідок, вбивством короля Умберто І.

Аналіз реформи системи освіти в Королівстві Італія у перші роки після об'єднання країни в єдину національну державу дозволяє зробити такі висновки.

Для новоствореної держави однією з необхідних умов виживання була консолідація її населення, подолання регіональної самосвідомості та створення у нього відчуття єдиної нації. Одним із головних інструментів досягнення цієї мети було запровадження єдиної системи освіти в королівстві.

Школи мали сприяти як поширенню серед молодого покоління італійців цінностей нової держави, так й її подальшому розвитку, долаючи надзвичайно високий рівень неписьменності та неосвіченості в країні.

Розповсюдження на територію всього об'єданого Королівства Італія закону про освіту колишнього Сардинського королівства мало суперечливі наслідки. З одного боку, єдина система освіти запроваджувалась на основі найбільш передових на той час практик. З іншого боку, Закон Казаті не враховував надзвичайно серйозні розбіжності в економічній, соціальній та культурній структурі різних регіонів. Як результат, ступінь його імплементації та ефект від його реалізації в північних, центральних та південних регіонах суттєво відрізнялися. Темпи відкриття нових шкіл, підготовки вчителів та збільшення кількості учнів по всій країні не відповідали попереднім очікуванням провладної еліти.

Водночас загальний рівень неписьменності, хоча й повільно, але почав поступово зменшуватися з критичних 78% у 1861 р. до 56% у 1901 р. [5].

Список використаних джерел та літератури:

1. Italia in cifre [Electronic Resource]. – Mode of Access: <http://www.istat.it/it/files/2011/03/Italia-in-cifre.pdf> – Last Access: 03.03.2018. – Title from the Screen.
2. Gli italiani nel 1861 [Electronic Resource]. – Mode of Access: <http://cinquantamila.corriere.it/storyTellerThread.php?threadId=censimento1> – Last Access: 10.03.2018. – Title from the Screen.
3. Poidomani G. Fare l'Italia. Destra e Sinistra (1861-1887) / G. Poidomani. – Roma: gruppo editoriale s.r.l. Acireale, 2012. – 160 p.
4. Legge Casati (testo integrale) [Electronic Resource]. – Mode of Access: http://www.sintesidialettica.it/pedagogia/documenti/legge_casati.pdf – Last Access: 13.03.2018. – Title from the Screen.
5. Analfabetismo in Italia dal 1861 al 1991 [Electronic Resource]. – Mode of Access: http://www.bibliolab.it/scuola/analfabeti_italia.htm – Last Access: 03.03.2018. – Title from the Screen.
6. Legge Coppino (testo integrale) [Electronic Resource]. – Mode of Access: <http://www.bibliolab.it/scuola/coppino.htm> – Last Access: 03.03.2018. – Title from the Screen.
7. Sommario di statistiche storiche italiane 1861-1955 [Electronic Resource]. – Mode of Access: <http://www.istat.it/it/files/2011/03/sommariostatistichestoriche1861-1955.pdf> – Last Access: 05.03.2018. – Title from the Screen.
8. Programmi Gabelli per la scuola elementare [Electronic Resource]. – Mode of Access: http://www2.comune.venezia.it/tuttoscuola/timeline/testi/1888_progr_gabelli.htm – Last Access: 15.03.2018. – Title from the Screen.
9. Bonetta G. Istruzione e società nella Sicilia dell'Ottocento / G. Bonetta. – Palermo, 1981.

10. De Fort E. *La scuola elementare dall'Unita alla caduta del fascism* / E. de Fort. – Bologna, 1996.

References

1. Italia in cifre (2011) [Online]. Available from: <http://www.istat.it/it/files/2011/03/Italia-in-cifre.pdf> [Accessed: March 3, 2018].
2. Gli italiani nel 1861 (2018) [Online]. Available from: <http://cinquantamila.corriere.it/storyTellerThread.php?threadId=censimento1> [Accessed: March 10, 2018].
3. POIDOMANI, G. (2012) *Fare l'Italia. Destra e Sinistra (1861-1887)*. Roma: gruppo editoriale s.r.l. Acireale.
4. Legge Casati (testo integrale) (2018) [Online]. Available from: http://www.sintesidialettica.it/pedagogia/documenti/legge_casati.pdf [Accessed: March 13, 2018].
5. Analfabetismo in Italia dal 1861 al 1991 (1991) [Online]. Available from: http://www.bibliolab.it/scuola/analfabeti_italia.htm [Accessed: March 3, 2018].
6. Legge Coppino (testo integrale) (2018) [Online]. Available from: <http://www.bibliolab.it/scuola/coppino.htm> [Accessed: March 3, 2018].
7. Sommario di statistiche storiche italiane 1861-1955 (2011) [Online]. Available from: <http://www.istat.it/it/files/2011/03/sommariostatistichestoriche1861-1955.pdf> [Accessed: March 5, 2018].
8. Programmi Gabelli per la scuola elementare (2018) [Online]. Available from: http://www2.comune.venezia.it/tuttoscuola/timeline/testi/1888_progr_gabelli.htm [Accessed: March 15, 2018].
9. BONETTA, G. (1981) *Istruzione e societa nella Sicilia dell'Ottocento*. Palermo.
10. DE FORT, E. (1996) *La scuola elementare dall'Unita alla caduta del fascism*. Bologna.

Maryna Mykhailenko, PhD Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE EDUCATION REFORM OF THE KINGDOM OF ITALY DURING THE FIRST DECADES AFTER THE UNIFICATION

***Abstract.** The research analyses the reform of the education system of the Kingdom of Italy during the first decades after the unification of the country into a single nation state. The paper describes main provisions of the education legislation in force at the time and their influence on consolidating the nation and overcoming the problem of mass illiteracy of the Kingdom's population. It also specifies the main trends of the education reform during the above-mentioned period.*

The research suggests that the extension of the education legislation of the Kingdom of Sardinia throughout the territory of the Kingdom of Italy, as well as other steps made by the first governments to reform this sphere, in particular the adoption of a new education law in 1877 and the improvement of education programs, has contributed to a slow decline in the illiteracy rate from 78% in 1861 to 56% in 1901.

At the same time, the leading elite of the country did not take into account wide differences in the economic, social and cultural structure of different parts of the Kingdom. This fact had inevitably led to a significant imbalance in children's access to education in certain regions in comparison with others, which significantly retarded the process of overcoming the lack of knowledge of the population.

***Key words:** Risorgimento, Kingdom of Italy, the “historical right” and «historical left» governments, the education system, the illiteracy rate.*

Надійшла до редколегії 05.06.2018.

УДК 94(44+410+470)«1939»

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.151-175>

Олег Машевський, д.і.н., проф.

Тарас Ткачук, магістр історії

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

**БРИТАНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКО-РАДЯНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ 1939 Р.:
НЕРЕАЛІЗОВАНА СПРОБА СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ КОЛЕКТИВНОЇ
БЕЗПЕКИ У ЄВРОПІ**

Анотація. Стаття присвячена аналізу основних підходів до розгляду однієї з ключових подій у міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни – британсько-французько-радянським переговорів у Москві влітку 1939 року. Зокрема, переосмислено усталені стереотипи, які склалися у радянській та сучасній російській історіографії, що пакт Молотова-Ріббентрона став можливим лише через нерішучість країн Заходу щодо укладення військової конвенції з СРСР. Розглянуто також інші історіографічні позиції, які характеризуються перекладанням повної провини за зрив спроби створення системи колективної безпеки у Європі лише на Радянський Союз. Тому у даній статті проаналізовано всі обставини ведення тристоронніх переговорів у Москві, за допомогою документального матеріалу проведено комплексне дослідження всіх факторів, які вплинули на їх зрив.

Обстоюється думка, що є недоцільним звинувачувати за невдачу британсько-французько-радянських переговорів лише одну із сторін: потрібно враховувати сукупність як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників, які так чи інакше впливали на загальну геополітичну ситуацію улітку 1939 р. У цьому сенсі необхідно відзначити дипломатичну перемогу німецького канцлера А.

Гітлера, який успішно зіграв на протиріччях трьох держав, уникнувши таким чином на початку війни однієї з ключових помилок Першої світової війни – військових дій на двох фронтах.

Ключові слова: Друга світова війна, британсько-французько-радянські переговори, колективна безпека, пакт Молотова-Ріббентропа.

Уже понад 70 років минуло з часу завершення наймасштабнішої і найтрагічнішої за всю історію людства Другої світової війни. Ця сторінка всесвітньої історії давно перебуває у центрі уваги дослідників, однак ще й досі вона містить у собі багато «білих плям». Наприклад, до нині точаться дискусії, кого можна вважати безпосереднім винуватцем війни.

Сьогодні історики все більше звертають увагу на події 1938 – 1939 років у зв'язку з дещо подібною геополітичною ситуацією навколо нового агресора – Російської Федерації. Особливо актуальною є проблема підписання пакту Молотова-Ріббентропа, який зумовив поділ Польщі і був, зокрема, спричинений провалом британсько-французько-радянських переговорів у Москві. У зв'язку з цим досить дискусійним є питання, хто винен у тому, що остання спроба створення системи колективної безпеки, яка б забезпечила тривалий мир у Європі, так і не була реалізована, і чому переговори Великої Британії, Франції та СРСР раптово припинилися на завершальній стадії.

Так у роботах багатьох радянських істориків відображено викликане ідеологічними чинниками «холодної війни» прагнення показати реакційність політики Великої Британії, Франції і США у передвоєнний період, зростання антирадянських настроїв у британських консерваторів. Так Г. Севостьянов у чотиритомному академічному виданні «Історія США» доводив причетність впливових американських політиків до зриву британсько-французько-радянських переговорів, незважаючи на продовження ізоляціоністського курсу, що полягав у невтручанні Сполучених Штатів у внутрішні справи Європи і був закріплений Законом про нейтралітет 1935 р. [21]. А. Манфред підкреслював залежність зовнішньополітичного курсу уряду Е. Даладье від Великої Британії.

На його думку, піднесення комуністичного руху у Франції наприкінці серпня 1939 року стало наслідком неконструктивного ставлення Парижа до переговорів з СРСР [23].

Водночас, радянська історіографія ідеалізувала роль Радянського Союзу у міжнародних відносинах: він розглядався як єдиний справжній фактор миру у Європі, а пакт про ненапад з Німеччиною характеризувався як вимушений крок для уникнення передчасного втягнення СРСР у світову війну. Ця тенденція представлена, передусім, у багатотомному академічному виданні «Історія дипломатії», перше з яких вийшло під редакцією В. Потьомкіна [19], а друге, доповнене – під редакцією А. Громико та С. Сказкіна. Так останні стверджували, що основною причиною зближення СРСР з Німеччиною наприкінці серпня 1939 р. була неготовність дипломатичних місій Лондона та Парижа до підписання у Москві тристоронньої військової конвенції. Однак у цьому виданні опубліковано досить цінний фактичний матеріал щодо перебігу британсько-французько-радянських і особливо таємних британсько-німецьких переговорів [18].

У роки перебудови було послаблено ідеологічний контроль, розсекречено деякі документи з Архівів КДБ, зокрема «Додатковий таємний протокол» від 23 серпня 1939 року. У цей період почала висловлюватися критика пакту Молотова-Ріббентропа, яка принципово розходила з попередньою історіографічною традицією. Серед дослідників цього періоду можна виділити О. Шубіна, який зазначав, що пакт Молотова-Ріббентропа був «справжнім відступом від ленінських настанов зовнішньої політики» і «ленінських принципів інтернаціоналізму» [30].

Нині у російській історіографії відбувається поворот до риторики часів «холодної війни», а саме – визнання західних держав на чолі з США своїми віковичними ворогами, які упродовж всієї історії намагалися ізолювати і зруйнувати Росію – «острівець» православної цивілізації. При цьому наголошується на винятковості ролі СРСР у порятунку країн Європи від «коричневої чуми» нацизму (зокрема, під час переговорів з західними

державами улітку 1939 р.), а також виправдовується чи замовчується наявність агресивних планів у Радянського Союзу напередодні та на початку Другої світової війни. Яскравим прикладом такої риторики є видання «Всеросійського збірника статей», присвяченого 70-й річниці перемоги над нацистською Німеччиною [24].

У більшості праць сучасних вітчизняних істориків, серед яких необхідно виділити науковий доробок професора І. Патриляка, доцента М. Боровика, доцента Л. Трофимович, навпаки, звертається увага на вину СРСР за зрив спроби створення системи колективної безпеки у Європі у липні – серпні 1939 р. Дослідники мотивують це прагненням Й. Сталіна стимулювати початок нової масштабної війни для виснаження «імперіалістичних держав» [28]. При цьому дуже часто акцентується увага саме на українському контексті як одному з важливих факторів впливу на хід британсько-французько-радянських переговорів [25].

Щодо аналізу підходів західних дослідників періоду «холодної війни» до вивчення тристоронніх переговорів у Москві улітку 1939 року, то вони: 1) прагнули довести факт змови Й. Сталіна з А. Гітлером у серпні 1939 р., що, на їхню думку, стало причиною зриву підписання британсько-французько-радянського військового пакту; 2) відстоювали думку про неготовність радянського керівництва від самого початку укласти військовий союз з Великою Британією і Францією (цю думку, зокрема, доводив британський історик-консерватор І. Маклеод у своїй праці, присвяченій біографії прем'єр-міністра Невіла Чемберлена, повністю виправдовуючи дії англійського уряду [9]); 3) стверджували, що однією з основних причин зриву переговорів СРСР із західними державами була боротьба між ізоляціоністами та інтервенціоністами у США, внаслідок чого Вашингтон не зміг вчасно стати на бік Британії та Франції (цю тезу доводили американські історики У. Лангер і С. Глісон [8]). Нетривіальна позиція була висловлена німецьким істориком І. Фляйшхауер, яка доводила, що радянсько-німецьке зближення і договір були підсумком успішної спільної діяльності професійних дипломатів з рейхсміністерства закордонних

справ і німецького посольства в Москві – Е. Вайцзеккера, В. Шуленбурга, К. Шнурре, Г. Хільгера та ін., стурбованих авантюризмом і фанатичним прагненням А. Гітлера до розв'язання світової війни [29].

З британської історіографії окремо варто виділити роботи професора Д. Уотта «Як розпочалася війна» та історика-консерватора М. Белоффа «Зовнішня політика радянської Росії (1936 – 1941)». Так у розділі, присвяченому британсько-французько-радянським переговорам 1939 р., Д. Уотт ретельно проаналізував позиції сторін, таємну дипломатичну боротьбу, у тому числі й неофіційні контакти Лондона і Москви з Берліном, і дійшов висновку, що відповідальність за невдалий результат переговорів несуть і Велика Британія, і СРСР (цю тезу сьогодні не поділяють багато колег Д. Уотта, схильних покладати провину за провал тристоронніх переговорів виключно на Радянський Союз) [12]. Лорд М. Белофф наголосив на дуалістичному характері зовнішньої політики Москви: з одного боку це відданість ідеї світової революції, а з іншого – прагнення не допустити збройного вторгнення в СРСР. Він зробив висновок, що радянську зовнішню політику теж можна назвати «політикою умиротворення» (термін характеризував політичний курс Великої Британії щодо Німеччини напередодні війни), оскільки Й. Сталін наполегливо домагався угоди з А. Гітлером [1].

Важливо також звернути увагу на доробок американських дослідників, які під впливом «холодної війни» дуже часто розглядали складні сторінки історії СРСР, передусім, обставини тристоронніх переговорів у Москві улітку 1939 р. та підписання пакту Молотова-Ріббентропа. Так цікавий погляд на проблему висловив у своїй праці «Американська дипломатія 1900 – 1950 рр.» американський дипломат, публіцист та історик Дж. Кеннан. Він вважав, що справжній союз США, Великої Британії і Франції з СРСР у 1938 – 1939 рр. зробив би війну неможливою. Характерно, що поряд з цим він розглядав і іншу можливість – союзу західних держав з гітлерівською Німеччиною проти СРСР. Автор схилився до думки, що для США комуністичний Радянський Союз становив не меншу небезпеку, ніж гітлерівська Німеччина [7].

Серед сучасних робіт американських істориків необхідно відзначити працю колишнього держсекретаря США і відомого дослідника Генрі Кіссінджера «Дипломатія». За своєю глибиною і нестандартністю висвітлення ролі СРСР у спробах створення системи колективної безпеки напередодні Другої світової війни праця Г. Кіссінджера є, безумовно, непересічним дослідженням. Під час написання роботи він використав велику кількість рідкісних документів, до яких він мав доступ перебуваючи в близькому оточенні американського президента. Так колишній держсекретар різко критикував нерішучу політику західних держав щодо Німеччини напередодні Другої світової війни, у той час, як Й. Сталін «не гаяв дарма часу» і за першої можливості діяв у власних інтересах [6].

Джерельна база дослідження проблематики британсько-французько-радянських переговорів також є досить ґрунтовною. Передусім, необхідно відзначити збірник документів британської зовнішньої політики (1919 – 1939), який містить меморандуми МЗС Великої Британії, військових відомств (Комітету начальників штабів збройних сил країни і їх заступників), дипломатичне листування (звіти британських посольств і консульств, вказівки і телеграми у відповідь керівників Foreign Office (МЗС Великої Британії), дані англійської розвідки про стан і розвиток збройних сил та озброєнь європейських держав та ін. Збірник особливо цінний для аналізу перебігу переговорів між СРСР і західними державами у Москві упродовж квітня – серпня 1939 року і з'ясування причин їх провалу [3-5].

Не варто оминати і численні радянські публікації документів, які, незважаючи на ідеологічну заангажованість і певну тенденційність, відображають деталі британсько-французько-радянських переговорів. Так у збірнику «Рік кризи 1938 – 1939» особлива увага приділяється позиції наркома закордонних справ СРСР В. Молотова і наркома оборони К. Ворошилова, зокрема у ньому опубліковано деякі деталі щоденних розмов останнього з військовою дипломатичною місією західних держав, які відсутні у зовнішньополітичних документах Британії [14-15].

Важливим також є багатотомне видання документів зовнішньої політики СРСР (період квітня – серпня 1939 року висвітлений у 22-му томі). Значну частину збірника складають документи, опубліковані у період Перебудови у Радянському Союзі (1985 – 1991) внаслідок розсекречення деяких архівних фондів КДБ, тобто є менш заангажованими і містять раніше невідомі факти, зокрема щодо німецько-радянського зближення [16].

З мемуарних джерел варто виділити спогади Уїнстона Черчилля, видатного політика і державного діяча Великої Британії ХХ століття, прем'єр-міністра у 1940 – 1945 і 1951 – 1955 рр. Так відомою є його критика недосконалості британської зовнішньополітичної стратегії улітку 1939 р., зокрема легковажного ставлення уряду Н. Чемберлена до переговорів у Москві, що було однією з причин підписання радянсько-німецького пакту. Однак деякі факти У. Черчилль все ж приховав. Наприклад, у його мемуарах відсутній навіть найменший натяк на спробу зближення Британії і Німеччини і на проведення таємних переговорів у Лондоні між двома державами [2]. Натомість, у спогадах радянського посла у Великій Британії І. Майського інформація про це досить вичерпна, до того ж подана як одна з причин зриву укладення тристороннього військового пакту у Москві [22].

Отже, маючи достатню джерельну базу та враховуючи різноманітні історіографічні підходи до вивчення проблематики статті, можна всебічно дослідити обставини британсько-французько-радянських переговорів та дати власну оцінку тим подіям, зокрема з погляду сучасної геополітичної ситуації.

Як відомо, після приходу нацистів до влади у Німеччині у 1933 р. канцлер А. Гітлер взяв за мету ліквідувати будь-які обмеження для Третього Рейху за Версальським договором 1919 р. Це підтвердилося наступними агресивними діями Німеччини – відновленням строкової служби в армії 1935 р., окупації Рейнської демілітаризованої зони у 1936 р. і анексією Австрії на початку 1938 р. І, нарешті, у 1938 р. внаслідок підписання Мюнхенської угоди відбулася беззаперечна дипломатична перемога А. Гітлера, рішенням якої була передача

Судетської області Чехословаччини Німеччині і яка спричинила різке порушення на користь останньої балансу сил у Європі.

Радянський Союз не отримав запрошення на участь у Мюнхенській конференції і, як наслідок, фактично опинився в політичній ізоляції, перебуваючи у напружених взаєминах як з Німеччиною, так і з Великою Британією і Францією.

Поворотним пунктом зовнішньої політики СРСР став XVIII з'їзд ВКП(б), під час якого 10 березня 1939 р. перший секретар комуністичної партії Й. Сталін виступив з доповіддю, у якій дав розгорнуту характеристику міжнародного становища і зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу. Зазначивши, що «нова імперіалістична війна стала фактом», він розділив капіталістичні держави на агресивні (Німеччина, Італія, Японія) і неагресивні (Велика Британія, Франція, США), підкресливши зацікавленість Москви у співпраці з неагресивними державами [30]. Отже, це був певний сигнал країнам Заходу про можливість зближення з СРСР.

Уже через п'ять днів після того розпочалася окупація Німеччиною Чехословаччини, що суттєво змінило розстановку сил в Європі. Більше того, у березні 1939 р. почали швидко загострюватися німецько-польські відносини, і було зрозуміло, що саме Варшава могла стати наступною жертвою Третього Рейху. А через те що Польща мала спільний кордон з СРСР, чого не було у Чехословаччини, Москва тоді могла впливати набагато більше на розвиток подій.

Тому уже 21 березня міністр закордонних справ Франції Ж. Бонне запропонував Н. Чемберлену спільно з Польщею і Радянським Союзом зробити заяву про негайну нараду чотирьох країн для консультацій про подальші заходи щодо припинення агресії в Європі. Однак британський прем'єр-міністр визнав ідею «передчасною», а 23 березня у Палаті громад заявив, що уряд Великої Британії не має наміру вступати в блоки з країнами зі «специфічним внутрішнім режимом» [19, с. 674]. Зважаючи на те, що Німеччина, з якою у вересні 1938 р. Н. Чемберлен підписав декларацію про ненапад, також була

тоталітарною державою, можна зробити висновок, що навіть перед загрозою розв'язання війни у Європі британський прем'єр вбачав у СРСР більшого ворога, ніж у нацистському режимі.

Все ж, саме 23 березня 1939 року між британським і радянським урядами розпочалися перші дипломатичні контакти. Того ж дня до Москви прибув голова департаменту зовнішньої торгівлі Великої Британії Роберт Хадсон. Напередодні цього візиту у лондонських газетах з'явилося повідомлення про те, що Р. Хадсон мав на меті досягти близького взаєморозуміння між урядами Британії та Радянського Союзу, однак відчутних результатів переговори у Москві не мали. У комюніке, опублікованому в радянській пресі, зазначалось, що «обидві сторони з'ясували свої позиції; при цьому з'явилися істотні розбіжності, які повинні бути зведені до мінімуму під час подальших переговорів у Лондоні». Проте у тій же статті підкреслювалося, що «особистий контакт, встановлений між повноважним представником британського уряду і членами радянського уряду, безсумнівно, сприятиме зміцненню радянсько-британських відносин, а також міжнародному співробітництву в інтересах вирішення проблеми збереження миру» [19, с. 675].

Як наслідок, 15 квітня 1939 року розпочалися офіційні переговори між британським послом і наркомом закордонних справ СРСР. Того ж дня міністр закордонних справ Британії Е. Галіфакс звернувся до радянського уряду з пропозицією надати Польщі та Румунії односторонні гарантії недоторканості їхніх кордонів, аналогічні тим, які надав їм на початку квітня Лондон. Позиція ж СРСР була дещо іншою: на думку радянського уряду, угода повинна бути підписана одночасно з військовою конвенцією [18, с. 771]. Разом з тим 17 квітня радянський уряд висунув офіційну пропозицію про створення єдиного фронту взаємодопомоги між Великою Британією, Францією і СРСР. На його думку, ці три держави повинні були гарантувати недоторканність усіх країн Центральної та Східної Європи, яким загрожувала німецька агресія [14, с. 413]. Коментуючи цю ідею, У. Черчилль зазначав: «Польща, Румунія, Фінляндія та три прибалтійські держави не знали, чого вони більше боялися – німецької

агресії чи російського порятунку» [2, р. 170]. Через те відповідь Лондона на цю пропозицію суттєво затягувалася. Вона була зроблена лише 8 травня і повторила попередню британську пропозицію. Як наслідок, 16 травня радянський уповноважений представник в Лондоні під час розмови із заступником МЗС Великої Британії заявив, що переговори досягли такої стадії, коли англійському уряду необхідно суттєво переглянути свою позицію [5, р. 564].

Виникає питання, що ж змусило Н. Чемберлена, незважаючи на недовіру до СРСР, переглянути свою позицію? На думку американського історика І. Маклеода, «Чемберлен не хотів починати переговори з Радами. Він почав їх під сильним тиском французького уряду» [9, р. 273]. Е. Галіфакс назвав мету цього рішення: не «віддаляючи від себе Росію (СРСР), весь час тримати її в грі» [5, р. 331]. На наш погляд, вирішальний вплив на британського прем'єр-міністра здійснили такі фактори:

1) Посилення позиції У. Черчилля у парламенті Британії. Так, використавши факт наявності у Радянського Союзу з Польщею спільного кордону, він 19 травня під час засідання Палати громад виступив з промовою, у якій нагадав про важливість Східного (російського) фронту під час Першої світової війни: «Як тільки цей фронт був ліквідований (Брест-Литовський мирний договір у березні 1918 р. – прим.), мільйон німців і п'ять тисяч гармат були перекинуті на захід і в останню мить мало не змінили хід війни і ледь не нав'язали нам згубний мир» [2, р. 178].

2) Підписання 22 травня у Берліні німецько-італійського «Сталевого пакту», який передбачав взаємну військову допомогу «на суходолі, морі і в повітрі», у разі навіть неспровокованої агресії з боку третьої держави [11]. Це означало утворення у Європі агресивного військового блоку, на протипагу якому потрібно було негайно для колективної безпеки сформувати інший, можливо, навіть за участі СРСР.

Все це спричинило те, що 27 травня 1939 р. Н. Чемберлен надіслав інструкцію послу в Москві з наказом погодитися на обговорення пакту про

взаємодопомогу, військової конвенції та гарантій державам, яким загрожувала агресія А. Гітлера.

Однак з призначенням 3 травня нового наркома закордонних справ СРСР В. Молотова, позиція радянського керівництва щодо країн Заходу стала жорсткішою. Так 31 травня він, звертаючись до Верховної Ради СРСР, розкритикував західні демократії за їх коливання і попередив, що якщо вони всерйоз мають намір укласти угоду з Радянським Союзом для припинення агресії Німеччини, то повинні перейти до рішучих дій і досягти згоди за трьома основними пунктами:

1. Укласти тристоронній договір про взаємодопомогу оборонного характеру.
2. Дати гарантії всім державам Центральної та Східної Європи.
3. Укласти угоди, які б визначили форму і розміри негайної взаємодопомоги сторін і захисту малих держав, над якими нависла загроза агресії [2, р. 181].

Після цього В. Молотов запропонував Британії і Франції надіслати офіційну делегацію для переговорів до Москви. Особливу увагу нарком звернув на уряд Н. Чемберлена: попросив відправити до СРСР міністра закордонних справ лорда Е. Галіфакса, поява якого у Москві продемонструвала б серйозне бажання Великої Британії досягти домовленості з Радянським Союзом. Однак Е. Галіфакс їхати відмовився. Однією з причин відмови стало втручання Н. Чемберлена: він вважав, що візит міністра закордонних справ Великої Британії до Москви «був би принизливим» [15, с. 143].

На думку американського журналіста й історика У. Ширера, існували й інші причини такої різкої позиції Е. Галіфакса. У зв'язку з цим дослідник наводить факти з документів британського МЗС. Так 8 червня Е. Галіфакс нібито зізнався радянському послу І. Майському, що був готовий звернутися до прем'єр-міністра з проханням відіслати його до Москви, однак знайти вільний час для нього нібито було «абсолютно неможливо» через «дуже складну ситуацію» на зовнішньополітичній арені. Іншою кандидатурою, яка

розглядалася для візиту до Москви був Ентоні Іден, колишній міністр закордонних справ, але Н. Чемберлен її також відхилив. У результаті було вирішено відіслати Уільяма Стренга, співробітника МЗС, який працював раніше у посольстві в Москві і дуже добре володів російською мовою, однак маловідомого як у себе в країні, так і за її межами. 12 червня, вже після від'їзду У. Стренга, І. Майський вдруге звернувся до Е. Галіфакса з пропозицією поїхати до Москви, проте останній знову заявив про неможливість відлучитися з Лондона [10, р. 460]. З Франції взагалі не направили до СРСР особливого представника.

У. Стренг прибув до Москви 14 червня. Таким чином відтоді і до 2 серпня 1939 року у переговорах брали участь: В. Молотов – представник СРСР, послы Великої Британії і Франції У. Сідс і П. Наджиар, а також особливий представник, керівник східноєвропейського департаменту британського Foreign Office, У. Стренг. У. Черчилль наголошував у своїх спогадах: «Факт, що співробітника такого низького рангу (У. Стренга) поставили на чолі місії, яка мала вести переговори безпосередньо з В. Молотовим і Й. Сталіним, нашттовхував росіян на думку, що Н. Чемберлен не сприймав всерйоз ідею створення союзу, здатного зупинити А. Гітлера» [10, р. 461]. Загалом, з 15 червня по 2 серпня було проведено 12 засідань, як правило, тривалих за часом. Роль перекладача виконував заступник наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін [15, с. 144].

Переговори проходили дуже важко, в умовах взаємної недовіри. Ситуацію ускладнювала також дискусія щодо надання Радянським Союзом гарантій про забезпечення недоторканості кордонів тих державам, які у квітні – травні отримали аналогічні заяви від країн Заходу. СРСР давав згоду на гарантії лише щодо п'яти європейських держав (Польщі, Румунії, Бельгії, Греції та Туреччини), але, у свою чергу, зажадав спільних із Заходом гарантій трьом Балтійським країнам – Латвії, Естонії та Фінляндії. Однак західні держави відхилили радянську пропозицію [20, с. 209]. Становище ускладнювалося ще і тим, що держави Прибалтики вбачали в СРСР більшого ворога, ніж Німеччину,

і категорично відмовлялися приймати будь-яку його допомогу. Так 7 червня 1939 р., тобто ще до початку московських переговорів, Латвія і Естонія підписали з Німеччиною пакти про ненапад, даючи зрозуміти Москві про відсутність необхідності їх захисту [26, с. 278]. Все це мало наслідком те, що 24 червня 1939 р. посол Великої Британії У. Сідс, звітуючи у телеграмі Е. Галіфаксу про стан справ, зазначав про загрозу зриву переговорів [3, р. 160]. У свою чергу голова Верховної Ради СРСР А. Жданов у статті в газеті «Правда» 29 червня під назвою «Англійський і французький уряди не бажають рівноправного договору з СРСР», констатував, що тристоронні переговори тривали уже 75 днів, з яких 59 пішли на «зволікання» з боку британців і французів [18, с. 779-780]. Як наслідок, побоюючись зриву переговорів, 1 липня Британія і Франція таки надали гарантії країнам Прибалтики, виконавши вимогу СРСР [20, с. 210].

Однак після цього з'явилася проблема тлумачення так званої непрямой агресії, тобто агресивних дій без відкритого вторгнення на чужу територію, адже саме така загроза стосувалася Балтійських держав, передусім, після окупації Німеччиною Клайпедської області Литви [18, с. 780]. Справа дійшла до того, що 10 липня під час розмови з міністром закордонних справ Франції Ж. Бонне британський посол в Берліні Невіл Гендерсон заявив: «Переговори з Росією (СРСР) досягли такої стадії, коли вони втратили «відчуття реальності» [3, р. 331]. Загроза припинення Радянським Союзом переговорів викликала паніку в Парижі, де розуміли можливі наслідки такого розриву: радянсько-німецьке зближення. Зважаючи на це, британський уряд вирішив заявити про свою згоду щодо пропозиції СРСР. Як остання «поступка», Британія погодилась 21 липня провести військові переговори, які розпочалися 12 серпня 1939 року [3, р. 429].

Як бачимо, дата початку завершальної стадії переговорів суттєво затягувалася. Справа в тому, що 5 серпня делегації західних держав замість літака вирішили дістатися до СРСР на пароплаві «City of Exeter», який рухався зі швидкістю лише 23 вузли (милі) на годину, у результаті чого вони аж 10

серпня прибули до Ленінграда, де пересіли на потяг до Москви (на думку істориків І. Войнич та Н. Волчек, вони «цілих п'ять днів витратили на плавання у той час, коли на циферблаті історії йшов відлік на години і навіть хвилини» [13, с. 325]).

Однією з причин такого затягування переговорів, як свідчать документи, була спроба уряду Н. Чемберлена зблизитися з Німеччиною, чому, передусім, сприяла недовіра британського прем'єра до СРСР. Так під час таємної зустрічі німецького чиновника Г. Вольтата з радником британського прем'єр-міністра Г. Вільсоном і міністром зовнішньої торгівлі Р. Хадсоном, яка відбулася 19-21 липня 1939 р., були прийняті попередні рішення про укладення угоди про невтручання держав у справи один одного, про вирішення колоніальних питань та обмеження озброєнь і навіть про «свободу рук» Німеччини у Південно-Східній Європі [17, с. 216]. Однак на прохання Г. Вольтата подальше обговорення проекту договору було призупинено для з'ясування позиції А. Гітлера щодо нього. І ця відповідь, незважаючи на очікування у Лондоні, так і не надійшла.

Отже, з 12 по 22 серпня 1939 року на тристоронніх переговорах у Москві представниками були: нарком оборони СРСР, маршал Климент Ворошилов; французький генерал Жозеф Думенк і британський адмірал Реджинальд Дракс. Кандидатуру останнього посол І. Майський у своїх спогадах прокоментував так: «Зізнаюсь, його імені я до того жодного разу не чув за всі сім років моєї роботи на посаді радянського посла в Лондоні. Та й не дивно: виявилось, що сер Реджинальд Планкет Дракс ніякого відношення до керівництва англійськими збройними силами на той час не мав, однак був близький до двору і налаштований по-чемберленськи...» [22, с. 357].

Засідання військових місій розпочалося з викладу сторонами своїх пропозицій щодо військового співробітництва. Народний комісар оборони маршал К. Ворошилов представив детальний план спільних дій проти Німеччини, який передбачав три варіанти: 1) на випадок німецької агресії проти Великої Британії і Франції; 2) проти Польщі та Румунії; 3) проти СРСР через

країни Прибалтики [20, с. 215]. Очільник Генерального штабу Б. Шапошніков заявив, що Червона армія готова виставити проти агресора потужне угруповання у складі 136 дивізій (згідно зі свідченнями У. Черчилля, Й. Сталін говорив про понад 300 дивізій [2, р. 186-187]), 9-10 тис. танків, 5 тис. важких гармат і 5-5,5 тис. літаків [18, с. 790-791]. Однак ні британська, ні французька делегації не змогли дати чіткої відповіді на питання, як Радянський Союз за відсутності спільного кордону з Німеччиною міг би взяти безпосередню участь у бойових діях. Після цього К. Ворошилов згідно з отриманими інструкціями задав їм «кардинальне питання» щодо пропуску радянських військ через Польщу (у районі так званого Віленського коридору (частина польської території між СРСР і Східною Пруссією) та Галичини) і Румунію. Він зажадав, щоб західні держави домоглися від своїх східноєвропейських союзників згоди на вступ Червоної армії на їхню територію за умови німецького нападу [15, с. 416-418]. Однак польський уряд залишався непохитним, оскільки не бачив ніякої різниці між політикою двох тоталітарних режимів. Міністр закордонних справ Ю. Бек на зустрічі з британським та французьким послами зробив припущення, що «Климент Ворошилов намагається домогтися дипломатичним шляхом того, чого він хотів домогтися силою зброї у 1920 р.» [4, р. 86].

Таким чином, через таку позицію Польщі переговори почали заходити у глухий кут. На засіданні 14 серпня К. Ворошилов зажадав чітких відповідей на його питання щодо пропуску радянських військ. «Радянська військова делегація не може рекомендувати своєму уряду взяти участь в операції, яка, швидше за все, приречена на невдачу», – заявляв нарком оборони [10, р. 467]. Як повідомляв пізніше генерал Ж. Думенк, британські та французькі делегати прагнули переконати К. Ворошилова всіма засобами: вони висловлювали впевненість у тому, що поляки і румуни попросять СРСР про допомогу, як тільки зазнають агресії. Ж. Думенк заявив, що вони будуть «благати маршала підтримати їх», Р. Дракс переконував, що вони «неминуче» звернуться до Радянського Союзу з проханням про допомогу [15, с. 418].

Зрештою, британський та французький представники дійшли висновку, що К. Ворошилов торкнувся проблеми, для вирішення якої вони не мали достатньо повноважень. 17 серпня Ж. Думенк телеграфував до Парижа: «СРСР хоче військового пакту... Йому не потрібен від нас шматок паперу, за яким відсутні конкретні дії. Маршал Ворошилов стверджує, що всі проблеми... будуть зняті лише за умов вирішення, за його словами, «основного питання» [4, р. 33]. Тому упродовж 18-21 серпня британський і французький послы знову робили спроби переконати Ю. Бека, однак вранці 20 серпня польський керівник Генерального штабу повідомив британському військовому аташе, що «згоди на допуск до Польщі радянських військ не буде» [4, р. 86]. Таким чином, 22 серпня переговори СРСР із західними державами було остаточно зірвано.

Однак не можна винувати за зрив переговорів покласти лише на уряди Великої Британії і Франції, адже ще задовго до початку останньої стадії тристоронніх переговорів у Москві, з травня 1939 р., СРСР вів таємні переговори з Німеччиною. На думку Г. Кіссінджера, Й. Сталін від самого початку не виявляв великого бажання зближуватися з країнами Заходу: лідер ВКП(б) просто «відкрив ринок і влаштував торги, розглядаючи пропозиції про вступ різних держав до пакту з Радянським Союзом» [6, р. 339]. Безперечно, А. Гітлер був дуже зацікавлений у тому, щоб спроба створення системи колективної безпеки у вигляді союзу Британії, Франції та СРСР не була реалізована. Це стверджував і У. Черчилль, на думку якого, німецький канцлер «не дозволив би собі почати війну на два фронти, яку він сам так різко засуджував» [2, р. 172]. Однак до кінця липня 1939 р. якихось офіційних переговорів між Німеччиною та СРСР не відбувалося.

Все змінилося 24 липня, коли А. Гітлер отримав звістку про майбутній візит до Москви британської та французької військових місій. Так 26 липня німецький дипломат і таємник радник К. Шнурре під час зустрічі з тимчасовим повіреним СРСР в Берліні Г. Астаховим заявив про бажання Німеччини відновити дружні відносини з Радянським Союзом рапальського періоду (мова йшла про німецько-радянський договір 1922 р.), сформулювавши принцип,

який потім будуть повторювати німецькі керівники: «У всьому регіоні від Чорного до Балтійського моря і Далекого Сходу немає, на мій погляд, нерозв'язних зовнішньополітичних проблем між нашими державами» [27, с. 21]. Як наслідок, Політбюро ЦК ВКП (б) 11 серпня 1939 р., тобто напередодні початку британсько-французько-радянських військових переговорів, прийняло рішення «розпочати офіційне обговорення піднятих німцями питань, про що повідомити Берлін» [20, с. 214]. Німецький канцлер, у свою чергу, відіслав до Москви для переговорів рейхсміністра закордонних справ І. Ріббентропа, що викликало більшу повагу з боку радянського керівництва, ніж щодо представників урядів західних держав.

На думку І. Фляйшхауер, причина того, що Й. Сталін вирішив остаточно розпочати зближення з А. Гітлером, яке 23 серпня 1939 р. і завершилося підписанням пакту про ненапад, полягала «у розумінні Першим секретарем ЦК ВКП(б) безнадійності британсько-французьких зусиль щодо права проходу радянських військ через польську територію і ... в ускладненні становища СРСР на Далекому Сході» [29, с. 262]. Щодо останнього, мова йшла про збройний радянсько-японський конфлікт на р. Халхін-Гол, який на той час був у розпалі. А оскільки Японія була фактично союзником Німеччини за Антикомінтернівським пактом 1936 р., для Й. Сталіна укласти договір з А. Гітлером стало ще вигідніше. Більше того, як стверджують дослідники І. Патриляк та М. Боровик, напередодні зриву тристоронніх переговорів у Москві, тобто 21 серпня, відбувалося поступове вирішення проблеми пропуску радянських військ через польську територію, однак К. Ворошилов, отримавши записку з Політбюро, раптово залишив засідання, не давши представникам країн Заходу якого-небудь пояснення [25, с. 37].

Все ж, зважаючи на всі обставини, у яких проходили переговори між СРСР, Британією та Францією, покладати провину на лише одну зі сторін за зрив спроби створення системи колективної безпеки, на наш погляд, не є вірним. Беручи до уваги всі обставини, виділимо основні причини невдачі британсько-французько-радянських переговорів:

1) Недовіра Н. Чемберлена до СРСР, який за умов укладення тристоронньої військової конвенції міг остаточно вийти з дипломатичної ізоляції і відновити спроби поширення світової комуністичної революції;

2) Навмисне затягування Британією та Францією переговорів, з одного боку, для уникнення надмірного посилення СРСР, а з іншого, для максимального відтермінування війни у Європі шляхом порозуміння з Німеччиною.

3) Залежність Франції від зовнішньополітичного курсу Великої Британії. Як наслідок, представники уряду Е. Даладье, які були більш зацікавлені в укладенні військового пакту з СРСР, виявляли на переговорах у Москві таку ж пасивність, як і британські колеги.

4) Інтереси Й. Сталіна, який за умов укладення договору з Німеччиною отримав би більше можливостей для своєї експансії, стабілізував ситуацію на Далекому Сході і, водночас, на певний період уникнув втягнення у світову війну.

5) Відмова президента І. Мосціцького надати дозвіл на пропуск радянських військ через польську територію навіть у разі агресії Німеччини.

6) Успіх німецької дипломатії: А. Гітлер вдало скористався протиріччями між СРСР і країнами Заходу, а також відіслав для переговорів у Москву рейхсміністра закордонних справ І. Ріббентропа, а не представників без надзвичайних повноважень, як це було з урядами Франції і Великої Британії.

Дискусійним також є питання, чи могла ізоляціоністська позиція Вашингтона стати одним з ключових факторів, який сприяв зриву тристоронніх переговорів. На наш погляд, навіть за умов перегляду Закону про нейтралітет США не вступали б у військові блоки з європейськими державами, бажаючи, як і СРСР, якнайдовше залишитися осторонь світового конфлікту. Така стратегія Сполучених Штатів більш очевидно виявилася згодом, на початку Другої світової війни.

Нині країнам Заходу варто врахувати обставини, які майже 80 років тому в останній момент не дали змоги зберегти мир у Європі, і не дозволити

розгортання російської агресії шляхом поступок, спроб умиротворення, укладання компромісних угод, які заохочуватимуть апетити Кремля.

Список використаних джерел та літератури

1. Beloff M. The Foreign Policy of Soviet Russia. – Vol. 2. 1936 – 1941. / M.Beloff. – N. Y.: Oxford University Press, 1949. – 434 p.
2. Churchill W. The Second World War. Vol. I: The Gathering Storm / W.Churchill. – L.: Guild Publishing, 1985. – 336 p.
3. Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1919 – 1939. Third series. Vol. VI. – L.: Her Majesty's Stationery Office, 1953. – 789 p.
4. Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1919 – 1939. Third series. Vol. VII. – L.: Her Majesty's Stationery Office, 1954. – 633 p.
5. Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1919 – 1939. Third series. Vol. V. – L.: Her Majesty's Stationery Office, 1952. – 756 p.
6. Kissinger H. Diplomacy / H.Kissinger. – N. Y.: Simon & Schuster, 1994. – 912 p.
7. Kennan G. American Diplomacy. 1900 – 1950 / G.Kennan. – Ch.: University Press, 1951. – 154 p.
8. Langer W. L.The Challenge to Isolation, 1937 – 1940. Vol. 2 / W.Langer, S. Gleason. – N. Y.: Harper & Row, 1964. – 794 p.
9. Macleod I. Neville Chamberlain / I. Macleod. – N. Y.: Atheneum, 1962. – 319 p.
10. Shirer W. The Rise and Fall of the Third Reich / W.Shirer. – N. Y.: Simon & Schuster, 1990. – 1249 p.
11. The Italo-German Alliance, May 22, 1939 [Electronic Resource]. – Mode of Access: https://astro.temple.edu/~rimmerma/Italo_German_alliance_1939.htm – Last Access: 11.07.2018. – Title from the Screen.
12. Watt D. C. How War Came. The Immediate Origins of the Second World War, 1938 – 1939 / D.Watt. – L.: Longman, 1989. – 736 p.

13. Всемирная история в 24 т. Т. 23. Вторая мировая война / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. – Мн.: Современный литератор, 1999. – 592 с.
14. Год кризиса 1938 – 1939. Документы и материалы: в 2 томах. – Т. 1. (29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г.) / Под ред. Л. Ф. Ильчева. – М.: Политиздат, 1990. – 560 с.
15. Год кризиса 1938 – 1939. Документы и материалы: в 2 томах. – Т. 2. (1 июня – 4 сентября 1939 г.) / Под ред. А. П. Бондаренко. – М.: Политиздат, 1990. – 432 с.
16. Документы внешней политики СССР: в 24 томах. – Т. 22, кн. 1 (1 января – 31 августа 1939 г.) / Под ред. В. Г. Комплектова, Ю. К. Алексеева. – М.: Международные отношения, 1992. – 712 с.
17. Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937 – 1939: в 2-х томах. – Т. 2 (январь – август 1939 г.) / Под ред. А. П. Бондаренко, И. Н. Земскова. – М.: Политиздат, 1981. – 415 с.
18. История дипломатии. – Т. 3 / Под ред. А. А. Громько. – М.: Изд. полит. литературы, 1965. – 832 с.
19. История дипломатии. – Т. 3. Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919 – 1939 гг.) / Под ред. В. П. Потемкина. – М.: Гос. изд. полит. литературы, 1945. – 882 с.
20. История международных отношений: В трех томах. – Т. 2: Межвоенный период и Вторая мировая война: Учебник / Под ред. А. В. Торкунова, М. М. Наринского. – М.: АСТ-Пресс, 2012. – 496 с.
21. История США (в 4-х томах). Т. 3 / Под ред. Г. Н. Севостьянова. – М.: Наука, 1985. – 747 с.
22. Майский И. М. Воспоминания советского дипломата, 1925 – 1945 гг / И. Майский. – Ташкент: Узбекистан, 1980. – 672 с.
23. Манфред А. История Франции. Т. 3 / А. Манфред. – М.: Наука, 1973. – 600 с.

24. Память нужна живым: всероссийский сборник научных и научно-публицистических статей / Под ред. О. В. Милаевой, О. В. Черновой. – Прага: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2015. – 196 с.

25. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.

26. Сидоров А. Ю. История международных отношений. 1918 – 1939 гг.: Учебник / А. Сидоров, Н. Клейменова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 640 с.

27. СССР – Германия 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. / Состав. Ю. Фельштинский. – Вильнюс: Мокслас, 1989. – 156 с.

28. Трофимович Л. В. Англо-франко-радянські переговори у серпні 1939 р. та їх український сюжет / Л. В. Трофимович // Військово-науковий вісник. – Львів: АСВ, 2012. – Вип. 18. – С. 328-338.

29. Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии 1938 – 1939 / И. Фляйшхауэр. – М.: Прогресс, 1991. – 480 с.

30. Шубин А. В. На пути к пакту 1939 года: сложности и противоречия советско-германского сближения / А. Шубин // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/history/na_puti_k_paktu_1939_goda_slozhnosti_i_protivorechija_sovetsko-germanskogo_sblicheniya_2009-09-07.htm – Дата обращения: 10.07.2018. – Название с экрана.

References

1. BELOFF, M. (1949) *The Foreign Policy of Soviet Russia. Vol. 2. 1936 – 1941*. New York: Oxford University Press.
2. CHURCHILL, W. (1985) *The Second World War. Vol. I: The Gathering Storm*. London: Guild Publishing.

3. *Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1919 – 1939. Third series. Vol. VI.* (1953) London: Her Majesty's Stationery Office.
4. *Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1919 – 1939. Third series. Vol. VII.* (1954) London: Her Majesty's Stationery Office.
5. *Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1919 – 1939. Third series. Vol. V.* (1952) London: Her Majesty's Stationery Office.
6. KISSINGER, H. (1994) *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster.
7. KENNAN, G. (1951) *American Diplomacy. 1900 – 1950*. Chicago: University Press.
8. LANGER W.L., GLEASON S.E. (1964) *The Challenge to Isolation, 1937 – 1940*. Vol. 2. New York: Harper & Row.
9. MACLEOD, I. (1962) *Neville Chamberlain*. New York: Atheneum.
10. SHIRER, W. (1990) *The Rise and Fall of the Third Reich*. New York: Simon & Schuster.
11. *The Italo-German Alliance, May 22, 1939* (2018) [Online]. Available from: https://astro.temple.edu/~rimmerma/Italo_German_alliance_1939.htm [Accessed: July 11, 2018].
12. WATT, D.C. (1989) *How War Came. The Immediate Origins of the Second World War, 1938 – 1939*. London: Longman.
13. BADAК, A.N., VOJNICH, I.E., VOLCHEK, N.M. et al. (eds.) (1999) *Vsemirnaja istorija v 24 t. T. 23. Vtoraja mirovaja vojna. Mn.: Sovremennyj literator*.
14. IL`CHEV, L.F. (ed.) (1990) *God krizisa 1938 – 1939. Dokumenty i materialy. Vol.1. (29 sentjabrja 1938 g. – 31 maja 1939 g.). Moskva: Politizdat*.
15. BONDARENKO, A.P. (ed.) (1990) *God krizisa 1938 – 1939. Dokumenty i materialy. Vol.2. (1 ijunja – 4 sentjabrja 1939 g.). Moskva: Politizdat*.
16. KOMPLEKTOV, V.G., ALEKSEEV, Ju.K. (1992) *Dokumenty vneshnej politiki SSSR: v 24 tomah. – Vol.22, Book 1. (1 janvarja – 31 avgusta 1939 g.). Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija*.

17. BONDARENKO, A.P., ZEMSKOV, I.N. (eds.) (1981) *Dokumenty i materialy kanuna Vtoroj mirovoj vojny 1937 – 1939: v 2-h tomah. Vol.2 (janvar' – avgust 1939 g.)*. Moskva: Politizdat.
18. GROMYKO, A.A. (ed.) (1965) *Istorija diplomatii. Vol.3*. Moskva: Izd. polit. literatury.
19. POTEKIN, V.P. (ed.) (1952) *Istorija diplomatii. Vol.3: Diplomacija v period podgotovki Vtoroj mirovoj vojny (1919 – 1939 gg.)*. Moskva: Gos. izd. polit. literatury.
20. TORKUNOV, A.V., NARINSKIJ, M.M. (eds.) (2012) *Istorija mezhdunarodnyh otnoshenij. Vol.2: Mezhoennyj period i Vtoraja mirovaja vojna*. Moskva: AST-Press.
21. SEGOST'JANOV, G.N. (ed.) (1985) *Istorija SShA. Vol.3*. Moskva: Nauka.
22. MAJSKIJ, I.M. (1980) *Vospominanija sovetskogo diplomata, 1925 – 1945 gg.* Tashkent: Uzbekistan.
23. MANFRED, A. (1973) *Istorija Francii. Vol.3*. Moskva: Nauka.
24. MILAEVAJA, O.V., CHERNOVAJA, O.V., (eds.) (2015) *Pamjat' nuzhna zhivym: vserossijskij sbornik nauchnyh i nauchno-publicisticheskikh statej*. Praga: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ».
25. PATRYLIAK, I.K., BOROVYK, M.A. (2010) *Ukraina v roky Druhoi svitovoi viyny: sproba novoho kontseptualnoho pohliadu*. Nizhyn: PP Lysenko M. M.
26. SIDOROV, A.Ju., KLEJMYONOVA, N.E. (2008) *Istorija mezhdunarodnykh otnoshenij. 1918 – 1939 gg.: Uchebnik*. Moskva: ZAO Tsentrpoligraf.
27. *SSSR – Germanija 1939. Dokumenty i materialy o sovetsko-germanskikh otnoshenijakh s aprelia po oktjabr' 1939 g.* (1989) Vilnjus: Mokslas.
28. TROFYMOVYCH, L.V. (2012) Anhlo-franko-radianski perehovory u serpni 1939 r. ta yikh ukrainskyi syuzhet. *Viyskovo-naukovyj visnyk*. Vypusk 18. P. 328-338.
29. FLJAJSHKHAUER, Y. (1991) *Pakt. Hytler, Stalin i initsyativa hermanskoj diplomatii 1938 – 1939*. Moskva: Progress.
30. SHUBIN, A.V. (2009) Na puti k paktu 1939 goda: slozhnosti i protivorechija sovetsko-germanskogo sblizhenija. *Partitura Vtoroj mirovoj. Kto i kogda nachal*

vojnu? [Online]. Available from:
http://www.perspektivy.info/history/na_puti_k_paktu_1939_goda_slozhnosti_i_proti_vorechija_sovetsko-germanskogo_sblizhenija_2009-09-07.htm [Accessed:
10.07.2018].

Oleg Mashevskiy, Dr. of Science (History), Prof.

Taras Tkachuk, Master of History

Taras Shevchenko National

University of Kyiv

**BRITISH-FRENCH-SOVIET NEGOTIATIONS OF 1939: FAILED
ATTEMPT OF ESTABLISHING
A COLLECTIVE SECURITY SYSTEM IN EUROPE**

***Abstract.** The article touches upon the analysis of the main approaches to the consideration of one of the key events in international relations on the eve of the Second World War – the British-French-Soviet negotiations in Moscow in summer of 1939. In particular, the article has reconsidered the stereotypes emerged in Soviet and contemporary Russian historiography that Molotov-Ribbentrop Pact had become possible only because of the Western countries' indecision to conclude a military convention with the USSR. The study also reviews other historiographical positions characterized by imposing a complete blame for the failure of the attempt to create a system of collective security in Europe only to the Soviet Union. Therefore all the circumstances of conducting trilateral negotiations in Moscow have been analyzed, a comprehensive study of all the factors that influenced their failure, with the use of documentary material, has been conducted.*

It is argued that it was inappropriate to accuse only one side of the failure of the British-French-Soviet negotiations: one shall take into account the complex of both subjective and objective factors that influenced the general geopolitical situation in summer of 1939 in one way or another. Therefore, one should note the diplomatic

victory of the German Chancellor A. Hitler, who successfully used the contradictions between three countries, avoiding on the beginning of the war, thereby, one of the key mistakes of the World War I – military actions on two fronts.

Key words: *World War II, British-French-Soviet negotiations, collective security, Molotov-Ribbentrop Pact.*

Надійшла до редколегії 31.05.2018.

УДК 94 (100)

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.176-186>

Вікторія Пількевич, к.і.н., асист.
Київський Національний університет
імені Тараса Шевченка

«ОСВІТА ДЛЯ ВСІХ» В ДІЯЛЬНОСТІ ЮНЕСКО

Анотація. В даній статті головна увага була приділена освітній сфері діяльності Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, а саме – одній з найважливіших програм ЮНЕСКО «Освіта Для Всіх», що була прийнята у 2000 році у Дакарі. Встановлено, що освіта є пріоритетним напрямком діяльності Організації. Автором було визначено передумови до прийняття даної програми. В ході написання статті велика увага була приділена основним цілям «ОДВ» та результатам виконання цих завдань. Вказано на важливість таких положень, як право всіх на освіту, гендерна рівність, вдосконалення системи освіти, забезпечення гарної успішності тощо. Проаналізовано основні здобутки та прорахунки даної програми за 2000 – 2015 роки. На основі Всесвітньої доповіді щодо моніторингу «ОДВ» показано статистику по досягненню даних цілей. З'ясовані проблеми даної сфери, які необхідно вирішити у майбутньому. Наведено думки генеральних директорів ЮНЕСКО щодо ролі освіти у діяльності ЮНЕСКО, оцінки реалізації положень «ОДВ». Визначено перспективи діяльності ЮНЕСКО щодо реалізації даної програми на майбутні роки (з 2015 по 2030 рр.)

Ключові слова: ЮНЕСКО, «Освіта Для Всіх», декларація, форум, моніторинг.

Освіта є однією з провідних сфер діяльності ЮНЕСКО. В своїй діяльності у даній сфері Організація спирається на низку прийнятих документів, зокрема: Конвенцію про боротьбу з дискримінацією в області освіти (1960 р.), Рекомендацію про розвиток освіти дорослих (1976 р.), Конвенцію про технічну і професійну освіту (1989 р.), Саламанську декларацію і Рамки дій осіб з особливими потребами (1994 р.), Конвенцію про визнання кваліфікацій, що відносяться до вищої освіти в європейському регіоні (1997 р.), Міжнародну стандартна класифікація освіти (1997 р.) тощо.

Колишній генеральний директор ЮНЕСКО Федеріко Майора зазначав, що «Для ЮНЕСКО освіта – це не тільки одна з цілей і навіть не тільки одна з прав, закріплених у Всесвітній декларації прав людини, оскільки вона є також нашим основним і часто нашим єдиним важелем діяльності» [1, с. 4.]. Дійсно, складно не погодитися з його словами. Сьогодні кожна людина розуміє необхідність мати освіту, розвиватися, долучатися до світового цивілізаційного процесу.

Ціль ЮНЕСКО – зберегти мир у світі шляхом поширення культурних, наукових та освітніх зв'язків. У Статті Організації зафіксовано: «Думки про війну виникають в розумах людей, тому в свідомості людей потрібно укорінювати ідею захисту миру» [2, с. 5]. Освіта дає можливість реалізувати дану мету.

ЮНЕСКО створює міжнародні й регіональні мережі для надання допомоги країнам з низки питань у сфері вищої освіти: академічна гнучкість, міжнародний обмін передовим досвідом, вивчення систем освіти й формування знань, нововведення у навчальному плані, лідерство для жінок-педагогів, вдосконалювання викладачів і визнання якості дипломів у вищій освіті тощо.

Важливою подією діяльності ЮНЕСКО в сфері освіти була міжнародна конференція з «Освіти Для Всіх», що проходила в Джомтєні (Таїланд) у 1990 році, на якій учасники домовилися універсалізувати систему початкової освіти і скоротити неписьменність до кінця десятиліття. Концепція, що була вироблена в Джомтєні дала широке і всеосяжне бачення освіти і її вирішальної ролі в

розширенні можливостей кожної людини і перетворенні суспільства. До числа її ключових аспектів і принципів відносяться: загальний доступ до навчання; акцент на рівноправність, надання особливої уваги учбовим результатам; розширення засобів і масштабів базової освіти; збагачення середовища навчання і укріплення партнерських зв'язків [3, с.12].

Через шість років після цієї конференції в Аммані (Йорданія) у 1996 році відбулася проміжна зустріч в рамках Міжнародного Консультативного Форуму з «Освіти для Всіх», на якій були присутні близько 250 учасників з 73 країн, що представляли міністерства освіти, агентства і неурядові організації. Головною метою даної зустрічі було оцінити роботу, виконану після конференції в Джомтьєні.

Але найбільшій увазі заслуговує Міжнародний Освітній Форум, який проходив в Дакарі (Сенегал) в квітні 2000 року, і був першою і особливою подією у сфері освіти на початку нового століття. Приймаючи план дій, запропонований в Дакарі, учасники підтвердили намір досягти реалізації стратегії «Освіти Для Всіх» до 2015 року. На Форумі були сформульовані наступні завдання «ОДВ»:

1. Розширення і вдосконалення комплексних заходів по догляду за дітьми молодшого віку і їх вихованню, особливо відносно найуразливіших і більш знедолених дітей.

2. Забезпечення того, щоб до 2015 року всі діти, особливо дівчатка, діти з неблагополучного середовища і з етнічних меншин могли вільно здобувати безкоштовну і обов'язкову високоякісну початкову освіту.

3. Забезпечення того, щоб освітні потреби всіх молодих людей і дорослих задовольнялися на основі рівного доступу до відповідних програм навчання і придбання життєвих навиків.

4. Підвищення на 50% рівня письменності дорослих до 2015 року, особливо жінок, і надання всім дорослим рівного доступу до базової і безперервної освіти.

5. Ліквідація гендерних відмінностей в початковій і середній освіті до 2005 року і досягнення гендерної рівності в області освіти до 2015 року з приділенням особливої уваги наданню дівчаткам повного і рівного доступу і забезпеченню їхньої гарної успішності в рамках високоякісної базової освіти.

6. Всестороннє підвищення якості освіти і забезпечення гарної успішності для всіх, з тим щоб кожен міг досягати визнаних і таких, що піддаються оцінці показників навчання, особливо відносно письменності, рахунку і найважливіших життєвих навиків [4, с. 8].

Дана програма, на нашу думку, є важливим аспектом діяльності ЮНЕСКО в галузі освіти, адже вона включила в себе актуальні проблеми сучасності в області освіти. Також це одна з головних програм ЮНЕСКО в сфері освіти, яка несе в собі досить важливі напрямки діяльності організація для покращення ситуації в освітньому житті.

Доречно згадати також і про Регіональні рамки дій, які були прийняті для країн Європи та Північної Америки 6 – 8 лютого 2000 року, що було раніше за прийняття програми ОДВ. Отже, в цих рамках було чітко підкреслено, що в країнах Центральної і Східної Європи як і раніше відбувалася занепокоєність по відношенню до якості освіти. А також з'являється ознаки, що викликають занепокоєність: збільшення кількості другорічників і учнів, що перестали отримувати шкільну освіту; низька мотивація деяких учнів, що відображена в постійних прогулах; набагато нижча успішність більшості учнів, що знаходяться в несприятливих умовах і інше [5, с. 64–65].

Що ж до результатів виконання даної програми, то згідно Всесвітньої доповіді з моніторингу «ОДВ» цілі, що були встановлені на 2000–2015 рр., досягнуті лише у третини держав. Також було відзначено, що лише половина країн досягла найголовнішої цілі – забезпечення загальної початкової освіти. А це потребує значних коштів.

ЮНЕСКО була підготовлена і оприлюднена доповідь «Освіта Для Всіх, 2000 – 2015 рр.: досягнення і невирішені проблеми», де представлений аналіз досягнень цілей ОДВ за 15 років.

За словами тодішнього генерального директора ЮНЕСКО Ірини Бокової: «Світове товариство досягло значних успіхів на шляху до Освіти Для Всіх. Не дивлячись на те, що цілі ОДВ не були повністю досягнуті до 2015 року, сьогодні кількість дітей, які відвідують школу, збільшилось на декілька мільйонів, у порівнянні з тією кількістю, яке спостерігалось б у випадку збереження тенденцій 90-х років. Але дуже багато ще необхідно зробити. Нам потрібні конкретні, гарно фінансовані стратегії, які приділяють першочергову увагу найбільш вразливим прошаркам суспільства, особливо дівчаткам, і які здатні підвищити якість навчання, скоротити розрив в рівні грамотності і зробити освіту актуальною і всезагальною» [6].

Вище були зазначені цілі, поставлені у 2000 році в ході зустрічі у Дакарі. Доцільним буде підсумувати роботу за 15 років і побачити що ж було досягнуто, а над чим ще серйозно потрібно працювати світовій громадськості для повного виконання поставлених цілей, з'ясувати здобутки та прорахунки даної програми. Отже, у Всесвітній доповіді щодо моніторингу ОДВ були представлені наступні висновки:

Ціль 1. Розширення системи виховання і догляду за дітьми дошкільного віку, особливо за дітьми з найбільш вразливих прошарків суспільства. За результатами, дана ціль була досягнута в 47% країн, і ще 8% були близькі до її досягнення. 20% країн виявилися дуже далекими від поставленої мети. Загалом, в 2012 році майже на дві третини більше дітей дошкільного віку були зараховані в школу, ніж у 1999 році.

Ціль 2. забезпечення загальної початкової освіти, особливо дівчаток, дітей з етнічних меншин і соціально неблагополучного середовища. Цієї цілі досягли 52% держав, 10% є близькими до її реалізації, а інші 38% знаходяться далеко від її здійснення. Більше третини дітей, які не відвідують школу, живуть у конфліктних зонах. Але сьогодні число дітей, що ходять до школи, зросло майже на 50 мільйонів, у порівнянні з 1999 р. В багатьох місцях освіта залишається платною, але завдяки грошовій допомозі і програмам шкільного харчування навчання в школі стає більш доступним для бідних груп населення.

Ціль 3. Забезпечення для молоді і дорослих рівного доступу до навчання і набуття життєвих навиків. 46% держав змогли забезпечити загальне охоплення початковою освітою на рівні молодших класів середньої школи. В цілому, число тих, хто навчається в молодших класах середньої школи зросло на 27%, а в країнах Африки на південь від Сахари воно збільшилося більше ніж в два рази. Але було зазначено, що третина підлітків в країнах з низьким і середнім рівнем доходу не зможе завершити першу сходинку середньої освіти в 2015 році.

Ціль 4. Зниження рівня неграмотності дорослих на 50% до 2015 р. Ця ціль була досягнута лише в 25% держав, а 32% знаходяться достатньо далеко від її здійснення. У всьому світі частка неграмотності серед дорослих скоротилася з 18% в 2000 році до 14% у 2015 році, але це майже повністю відбувається завдяки дорослішанню освіченої молоді. Жінки продовжують складати майже дві третини неграмотного дорослого населення. Половина жінок в країнах Африки на південь від Сахари не мають навіть базових навиків грамотності.

Ціль 5. Досягнення гендерного паритету і тендерної рівності. Було зазначено, що до 2015 р. гендерний паритет на початковій сходинці освіти буде досягнутий в 69% країн. На рівні середньої освіти цієї цілі досягнуть лише 48% країн.

Ціль 6. Підвищення якості освіти і введення кількісних оцінок результатів навчання для всіх. З 1990 по 2012 рік кількість тих, хто навчається у розрахунку на одного викладача в початковій школі, скоротилася в 121 з 146 країн. Але для того, щоб всі діти могли навчатися в школі, необхідно додатково чотири мільйона вчителів. Нестача кваліфікованих викладачів спостерігається у третини країн, а в ряді країн Африки на південь від Сахари кваліфіковані вчителі складають менше 50%. Фінансування і політична воля з 2000 року уряду багатьох країн значно збільшили витрати на освіту. 38 країн підвищили фінансування сектора освіти. Але тим не менш, недостатнє фінансування залишається головною перешкодою на шляху досягнення цілей ОДВ на всіх рівнях [6].

З 19 по 25 травня 2015 року в Інчхоні (Республіка Корея) відбувся Всесвітній форум з питань освіти 2015 р. На зустрічі були присутні більше 1600 учасників, в тому числі більше 120 міністрів, голови і члени делегацій, голови установ і посадові особи різних організацій, представники громадянського суспільства, педагогічної професії, молоді і приватного сектора. В ході роботи форуму була прийнята наступна декларація щодо подальшої реалізації даних цілей «Інчхонська декларація Освіта 2030», де викладена нова концепція у вирішенні даних актуальних питань: доступу до освіти, гендерної рівності, справедливості, можливостей навчатися протягом всього життя тощо [7].

Таким чином, можна побачити, що Організація Об'єднаних Націй намагається продовжити програму «Освіта для Всіх». В 2015 році було підведено підсумки роботи у цьому напрямку, визначено основні здобутки у вирішенні актуальних питань сучасності, позитивні зміни, які відбулися в освітній сфері за даний період, а також відмічені головні проблеми, які потрібно в подальшому активно вирішувати. Можна з впевненістю сказати, що певні «перемоги» ЮНЕСКО у реалізації програми «Освіта Для Всіх» є, але, як показують результати діяльності у 2000 – 2015 роках, проблеми в освітній сфері залишаються, і вони потребують ще більшої уваги з боку світової громадськості. Є підстави сподіватися, що при активній роботі ЮНЕСКО, використанню інформаційних і комунікаційних технологій, покращенню фінансування освітнього життя, людство може досягти значних успіхів для майбутніх поколінь.

Список використаних джерел та літератури:

1. Майор Ф. Образование и человеческое развитие / Ф. Майор // ЮНЕСКО. Деятельность в области образования во всем мире. – Париж, 1994. – С. 68.
2. Устав Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры / Основные документы. Издание 2014 года, включающее тексты документов и изменения, принятые Генеральной конференцией на 37-й сессии (Париж, 5 – 10 ноября 2013 г.). – 237 с. [Електронний ресурс]

- Режим доступу:
<http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002269/226924r.pdf#page=6> – Дата звернення: 3 червня 2018. – Назва з екрану.
3. Расширенные комментарии к Дакарским рамкам действий: ОДВ: выполнение наших коллективных обязательств // Всемирный форум по образованию (2000; Дакар). Дакарские рамки действий: Образование для всех: выполнения наших коллективных обязательств: Приняты Всемирным форумом по образованию: 26 – 28 апреля 2000 г., Дакар, Сенегал, включая шесть региональных рамок действий. – Париж: ЮНЕСКО, 2000. – С. 12.
 4. Текст, принятый Всемирным форумом по образованию Дакар, Сенегал, 26 – 28 апреля 2000 г. // Всемирный форум по образованию (2000; Дакар). Дакарские рамки действий: Образование для всех: выполнения наших коллективных обязательств: Приняты Всемирным форумом по образованию: 26 – 28 апреля 2000 г., Дакар, Сенегал, включая шесть региональных рамок действий. – Париж: ЮНЕСКО, 2000. – С. 8.
 5. Региональные рамки действий для стран Европы и Северной Америки, приняты Конференцией по образованию для всех стран Европы и Северной Америки, Варшава, 6 – 8 февраля 2000г. // Всемирный форум по образованию (2000; Дакар). Дакарские рамки действий: Образование для всех: выполнения наших коллективных обязательств: Приняты Всемирным форумом по образованию: 26 – 28 апреля 2000 г., Дакар, Сенегал, включая шесть региональных рамок действий. – Париж: ЮНЕСКО, 2000. – С. 64–65.
 6. Всемирный доклад по мониторингу Образования Для Всех [Электронный ресурс]. – Режим доступу: https://en.unesco.org/gem-report/sites/gem-report/files/Global_PR_ru.pdf– Дата звернення: 3 червня 2018. – Назва з екрану.
 7. Инчхонская декларация. Образование 2030 [Электронный ресурс] Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002338/233813M.pdf> – Дата звернення: 3 червня 2018. – Назва з екрану.

References:

1. MAJOR, F. (1994) *Obrazovanye y chelovecheskoe razvitye. YuNESKO. Deyatel'nost' v oblasti obrazovanyya vo vsem myre*. Paryzh, s. 68
2. *Ustav Orhanyzacyu Ob'edynennyh Nacyj po voprosam obrazovanyya, nauky y kul'tury / Osnovnye dokumenty*. Yzdanye 2014 hoda, vklyuchayushhee teksty dokumentov y yzmenenyua, prynyatyh Heneral'noj konferencyej na 37-j sessyy (Paryzh, 5 – 10 noyabrya 2013 h.). s. 237. [Online] Available from: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002269/226924r.pdf#page=6> [Accessed: June 3, 2018]
3. *Rasshyrennye kommentaryy k Dakarskym ramkam dejstvyj: ODV: vypolnenye nashyx kollektivnyx obyazatel'stv (2000) // Vsemyrnyj forum po obrazovanyyu (2000; Dakar). Dakarskiye ramky dejstvyj: Obrazovanye dlya vsekh: vypolnenyya nashyx kollektivnyx obyazatel'stv: Prynyaty Vsemyrnyim forumom po obrazovanyyu: 26 – 28 aprelya 2000 h., Dakar, Senegal, vklyuchaya shest' rehyonal'nyx ramok dejstvyj*. Paryzh: YuNESKO, s. 12.
4. *Tekst, prynyatyj Vsemyrnyim forumom po obrazovanyyu Dakar, Senegal, 26 – 28 aprelya 2000 h. (2000) // Vsemyrnyj forum po obrazovanyyu (2000; Dakar). Dakarskiye ramky dejstvyj: Obrazovanye dlya vsekh: vypolnenyya nashyx kollektivnyx obyazatel'stv: Prynyaty Vsemyrnyim forumom po obrazovanyyu: 26 – 28 aprelya 2000 h., Dakar, Senegal, vklyuchaya shest' rehyonal'nyx ramok dejstvyj*. Paryzh: YuNESKO, s. 8.
5. *Rehyonal'nye ramky dejstvyj dlya stran Evropy y Severnoj Ameryky, prynyaty Konferencyej po obrazovanyyu dlya vsekh stran Evropy y Severnoj Ameryky, Varshava, 6 – 8 fevralya 2000h. (2000) // Vsemyrnyj forum po obrazovanyyu (2000; Dakar). Dakarskiye ramky dejstvyj: Obrazovanye dlya vsekh: vypolnenyya nashyx kollektivnyx obyazatel'stv: Prynyaty Vsemyrnyim forumom po obrazovanyyu: 26 – 28 aprelya 2000 h., Dakar, Senegal, vklyuchaya shest' rehyonal'nyx ramok dejstvyj*. Paryzh: YuNESKO, s. 64–65.

6. *Vsemyrnyj doklad po monytorynhu Obrazovanyya Dlya Vsex* [Online] Available from: https://en.unesco.org/gem-report/sites/gem-report/files/Global_PR_ru.pdf [Accessed: June 3, 2018]
7. *Ynchxonskaya deklaracyya. Obrazovanye 2030* [Online] Available from: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002338/233813M.pdf> [Accessed: June 3, 2018]

Viktoriia Pilkevych, PhD in History, Assistant Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv

«EDUCATION FOR ALL» IN UNESCO'S ACTIVITIES

Abstract. *The activities of UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) in the educational sphere have been researched. The article as well focuses on the important program «Education for All». At the World Education Forum (Dakar, 2000), the governments pledged to achieve «Education for All» and identified six goals to be met by 2015. Therefore the study examines these goals. Special attention has been paid to the results of this program. According to the World Report on Monitoring «Education for All», the statistics has been presented to achieve the goals set. The study outlines the problems of this sphere that need to be solved in the future. It is emphasized that a number of goals, namely the right of all to education, gender equality, improvement of the education system, etc. are extremely important.*

The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization organizes different conferences, forums for solution problems of education, gives important recommendation for improvements educational sphere.

The views of the General Directors of UNESCO on the role of education in UNESCO's activities, on implementation of the provisions of the «Education for All»

have been given. The author as well emphasizes on the high importance of educational sphere of the activities of UNESCO.

In accordance with the new declaration, the study outlines the perspective of educational sphere of UNESCO's activities (from 2015 to 2030).

Key words: UNESCO, «Education for All», declaration, forum, monitoring.

Надійшла до редколегії 05.06.2018.

УДК 94(73) : 316.3 Т. Пейн

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.187-200>

Наталія Папенко, к.і.н., доц.

Євген Папенко, к.і.н.

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

СУСПІЛЬСТВО ТА ДЕРЖАВА В ПРАЦЯХ ТОМАСА ПЕЙНА

Анотація. В статті розглядаються філософські, суспільно-політичні погляди відомого американського республіканця, просвітника, філософа, учасника війни за незалежність північноамериканських колоній Великої Британії – Томаса Пейна (1737-1809).

Автори статті намагаються показати, що провідним мотивом соціальної філософії Томаса Пейна була рівність людей за природою. «Природні права» він розглядав, як такі, що належать людині за правом її існування.

Одним із перших американських просвітників Т.Пейн довів, що категорії держава та суспільство виникають самотійно. Потреба людей в суспільному процесі, збереження її природних прав змушує людей об'єднуватися в суспільство.

Дуже важливим та актуальним ствердженням просвітника було те, що «суспільство створюється нашими потребами, а уряд – нашими вадами...Суспільство в будь-якому стані є благо, а уряд ...є необхідне зло, а в іншому випадку – зло нестерпне». Доведено, що усі філософські праці Т. Пейна пронизує думка про історичну неминучість виникнення держави. Зародження та існування державної влади можливо лише за суспільним договором, бо саме за ним людство спроможне реалізувати свої природні права.

У статті проаналізована концепція Т. Пейна про верховенство народу, республіканські принципи та представницьку систему правління у формі республіки.

Сучасники називали Т. Пейна – «британським Вольтером» за його виступи проти церкви та духівництва. Він вірив у силу величі Розуму та Доброчинності, які повинні знищити вади цивілізованого суспільства.

Ключові слова: держава, конституція, суспільний договір, демократія, право на революцію.

Томас Пейн – одна з найяскравіших та трагічних фігур в історії США. У будь-якій енциклопедії можна прочитати про Т. Пейна, що він відомий просвітник, письменник, памфлетист, радикал, але сказати це – значить не сказати майже нічого. В житті та долі філософа відбилось неповторне XVIII ст., століття руйнування та творення, краху надій, сподівань та виконання, здавалось би, нездійснених мрій і бажань. Т. Пейн був учасником буржуазних революцій на двох континентах.

За походженням Т. Пейн був британцем, за переконанням – французом. Його життя було надто бурхливим, насичене подіями, як і уся Доба Просвітництва могла стати сюжетом для багатьох романів.

Т. Пейн був творцем США. Він воював за цю країну в роки війни за незалежність північноамериканських колоній Великої Британії. Він прославляв Америку на увесь світ своїми блискучими та неповторними памфлетами, серед яких – «Здоровий глузд» («Common sense») і «Права людини» («The rights of man»). Тому багато важливих думок філософа в сучасних умовах існування української держави є корисними.

Війна за незалежність, її соціальна та політична історія є предметом постійного інтересу відомих американських дослідників, які намагаються як найбільше уваги приділити видатним політичним постатям, які стояли у витоках створення незалежної держави – США, її інститутів влади. Серед них, варто назвати К. Бонвіка, Д. Елліса, Б. Акермана та Д. Ферлінга.

Розвиток політичної та правової думки США найбільш інтенсивно проходив в період боротьби колоній за незалежність та прийняття Конституції США. Американське та європейське суспільство по праву може пишатися людьми, які були натхненниками антиколоніальної боротьби XVIII ст. Вони поєднали теорію та практику, думки та справи, науку та політику. Відомий американський філософ Г. Шнайдер зазначав, що ніколи в Америці філософська та суспільно-політична думка не були так тісно пов'язані між собою, як у XVIII ст.

Американське Просвітництво, відображаючи ідеологію капіталістичного розвитку, пропагувало ідеї буржуазної демократії, свободи та республіканського державного устрою. Тому воно справляло суттєвий вплив на тогочасне політичне життя не лише американців, а і європейців, на формування та реалізацію ідеї «гомруля». Необхідно підкреслити, що американське конституційне мислення було напрочуд просте: збереження життя, свободи та пошуки щастя.

У тогочасній політично-правовій думці Америки вирізнялися два напрямки: радикально-демократичний, представником якого був Томас Пейн, та поміркований. І хоча вони відображали різні соціальні інтереси, формували різні політичні та правові інститути влади, проте саме вони сприяли конституційному оформленню США.

Протягом своєї політичної та творчої діяльності Томас Пейн вирізнявся від інших сильною логікою, чудовою легкістю викладу думок, здоровим глуздом. Це дійсно був народний трибун у повному сенсі цього слова і не лише тому, що вмів говорити мовою зрозумілою народу, але й тому, що головним сенсом його життя було служіння народу. До відомого висловлення Б.Франкліна «моя Батьківщина там, де свобода», Т.Пейн додає значну поправку: «моя Батьківщина там, де немає свободи, але люди б'ються, щоб її дістати». Ці слова – найкраща характеристика його діяльності.

Значну увагу в своїх творах просвітник приділяв суспільству, формі влади та державі. Особливо яскраво ці погляди були продемонстровані в творах

«Здоровий глузд» та «Права людини». В цих творах він наводить сильні аргументи проти монархічного правління, викриваючи його антинародний характер. Слід зазначити, що у XVIII ст. політичний лад Великої Британії представниками історичних шкіл як в Європі, так і в Америці ідеалізувався, вважався зразком державного устрою, який спроможний забезпечити свободу. Майже усі представники політичної думки Північної Америки напередодні війни за незалежність не тільки не виступали проти конституційної монархії англійського зразку, але, навіть, вважали її зразковою. Тому критика Т. Пейном змішаної форми правління, взірцем якої була англійська монархія, мала на меті руйнування ідеалу конституційної монархії. Просвітник доводив необхідність боротьби проти монархії, бо вважав, що це історична необхідність. Вона підготована історичним та політичним розвитком північноамериканських колоній і зв'язок з метрополією був «вимушений і протиприродний», оскільки колонії та метрополія належали різним системам правління. Із властивою відвертістю Т. Пейн наголошує, що між Америкою та Британією немає ніякої близькості. І хоча деякі просвітники говорили, що Британія – мати Америки, то на думку Т.Пейна, поведінка метрополії – ганебна, бо навіть «звірі не пожирають своїх дитинчат, навіть дикуни не нападають на своїх рідних». «Батьківщина Америки, - пише Т.Пейн, - Європа, бо Новий світ став притулком для прихильників громадянської релігійної свободи з усіх частин Європи». Зрозуміло, до берегів Америки тікали не від ніжних материнських обіймів, а від жорстокої, ганебної державної політики європейських країн. Тому просвітник намагався розкрити сутність конфлікту колоній з метрополією, який спричинив війну за незалежність та утворення США. Філософ переймається тим, що достатньо велика кількість людей була схильна до примирення з метрополією і він вважав, що саме він має переконати примирливих в необхідності війни з Великою Британією, наголошуючи, що «конфлікт у своєму розпорядженні має найбільшу кількість людей озброєних і навчених солдат серед усіх держав світу» [1, с. 42]. І тому вважав за необхідність створення плану збройної боротьби. Він чітко і безкомпромісно в творі «Здоровий глузд» описував

принизливе становище колоній. І в якості єдиної альтернативи такого приниження, він пропонував створення власної незалежної демократичної держави – республіки. Доводи на користь відділення від метрополії, на його думку, виходили як із природного права, так і з економічних причин. Наголошуючи на тому, що відносини з метрополією для колоній економічно збиткові, він пропонував вивчити ці зв'язки, «залежність у світі законів природи та здорового глузду» [1, с. 35]. Наполягаючи на тому, що британців турбують, перш за все, власні інтереси, тому вона «усякий раз заважає розвитку колоній» [1, с. 43]. Розуміючи причини конфліктів, Т. Пейн констатує, що період дебатів закінчений. І саме зброя, як останній засіб, має вирішити ці суперечки. Просвітник вважав, що ця боротьба викликана «природними» міркуваннями і лише незалежність забезпечить майбутнє країни. Щодо акту про гербовий збір, то Т. Пейн його визначає як спробу встановити автократичний контроль над американською економікою з боку британського парламенту, в якому інтереси колоній не представлені. Хвиля патріотизму охопила колонії, лавина патріотичних почуттів та прагнення незалежності. Повсталі колонії оголосили себе незалежними республіками. 4 липня 1776 року була прийнята Декларація незалежності, яка проголошувала створення Сполучених Штатів Америки.

Найбільше Т. Пейн переймався проблемами суспільства та держави, а саме: питаннями виникнення, функціонування та міждержавних відносин. Істотний вплив на просвітника справили вчення Дж. Локка та А. Сміта. У Дж. Локка він запозичив матеріал для підсилення своїх аргументів щодо захисту природних прав, а також для твердження, що люди об'єднуються у суспільство не для відмови від своїх прав, а задля їх збереження. У А. Сміта – процес організації праці, функціонування процесу виробництва, закон нагромадження капіталу та зростання населення.

За переконанням Т. Пейна, основним принципом у визначенні соціальної структури – розмежування понять суспільство та держава. Для просвітника суспільство – початковий, природний стан в якому перебувають люди. В

боротьбі за існування вони змушені шукати один в одного взаємодопомоги та підтримки. «Жодна людина не в змозі задовольнити усі свої потреби без допомоги суспільства, тому ці потреби, які відчуває кожна людина, змушують об'єднуватися в суспільство, і таке об'єднання природне» [2, с. 151]. Усі важливі закони суспільства є законами природи. «Однією із найбільших заслуг американської революції, - писав Т.Пейн, - було те, що вона відкрила принципи, за якими має жити суспільство, та викрила шахрайство урядів. Уряд є ніщо інше, як національне об'єднання, яке живе за принципами суспільства» [2, с. 156]. І далі «суспільство в різноманітному стані – благо, уряд – необхідне зло» [1, с. 21]. За своєю природою, як вважав Т.Пейн, усі уряди є деспотичними. «Успадкувати уряд, означає успадкувати людей... Уряд завжди має бути зрілим та довершеним. Він має мати таку будову, щоб стояти вище від усіх справ, які стосуються якоїсь окремої особи» [2, с. 161] .

Як підкреслював Т. Пейн, держава – вторинна по відношенню до суспільства. Вона виникає на тому ступені розвитку суспільства, коли «почуття обов'язку і прихильності починають слабшати». Отже, функція держави носить охоронний характер «оскільки люди, керуючись як своїми природними інстинктами, так і обопільними вигодами, привчили себе до суспільного і цивілізованого життя, то вони завжди мають усі права на те, щоб здійснювати будь-які зміни у своєму уряді, вважаючи їх кінцевими і зручними для себе» [2, с. 153]. На думку Т. Пейна єдине, що узгоджує інтереси суспільства та закони природи – республіканська форма правління. Виборність та зміни представників влади мають сприяти формуванню спільних інтересів членів суспільства. «Сила однієї людини, – зауважував просвітник, – настільки не відповідає її потребам, її свідомість настільки не пристосована до вічної самотності, що вона незабаром буде змушена шукати допомоги і полегшення у іншої людини, яка у свою чергу потребує того ж» [1, с. 22]. Таким чином, людські потреби спонукають людей створювати суспільство і ставши його членом, людина набуває цивільні права, залишає за собою частину природних прав і тільки одну частину віддає до загального фонду, як один із його членів.

У праці «Права людини» Т. Пейн дає розгорнуту та чітку розробку питання про виникнення держави, вказує на джерела її виникнення, а саме: 1. Марновірство; 2. Сила; 3. Загальні інтереси суспільства і загальні права людини. Першому джерелу відповідає правління духівництва, другому – завойовників, третьому – розуму. Засуджуючи перші два види правління, просвітник з прихильністю ставиться до третього [3, с. 28]. Т. Пейн стверджував, що більшу частину особистої власності людина отримує від суспільства, а не від власної праці. Отже, від суспільства «походить усе» – і тип земельної ренти, і частина людських статків. Просвітник пропонував використовувати податок на власність для виплати тим, кому виповнилося 21 рік, одноразової допомоги щорічних пенсій громадянам, яким за 50 років, сліпим та калікам. У такий спосіб кожна людина реалізує своє природне право на допомогу. За Т. Пейном, держава не є результатом договору між керівником та керованим. Вона, підкреслював він, або «виникає з народу, або затверджується над народом. В іншому випадку – влада стає тиранією і підлягає скасуванню» [4, с. 206]. Цілком очевидно, що Т. Пейн був далекий від розуміння рушійної сили держави, але положення своєї природньо спрямованої соціальної теорії він аргументував правом народу на зміну влади, тобто здійснення революції проти монархії. До того ж, визначення історичної закономірності виникнення держави наносило значний удар по теологічним концепціям «божественності та споконвічності монархії». «Спадкова система» така ж несумісна з людською мудрістю як і з людським правом, і така ж абсурдна, як і несправедлива» [2, с. 165].

Т. Пейн активно пропагував представницьку систему влади у вигляді республіки, бо «упровадивши представництво на основі демократії, ми отримуємо систему уряду, який здатен охоплювати та об'єднувати у федерацію різноманітні інтереси народу та будь-яку кількість території та населення» [2, с. 170]. Він був впевнений, що республіка має служити народу, забезпечувати його свободу та права. Що розумів просвітник під терміном конституція – «не є річчю лише за назвою, але й за фактом. Вона має не уявне, а реальне існування і

скрізь там, де їй не можливо надати видимої форми, її немає. Конституція є річчю, яка передує владі, а влада є лише створінням конституції. Конституція країни не є актом її влади, а є актом людей, які утворюють владу» [4, с. 207]. І далі, «нація має право створити конституцію» [5, с. 495]. Саме на принципах конституції повинна формуватися державна влада, її структури, тривалість існування парламенту та інших органів влади. «Суспільна влада складається лише з двох гілок: законодавчої, тобто тієї, що приймає закони, та виконавчої, тобто тієї, що виконує їх» [5, с. 496]. Просвітник визнає, що певний час конституція Англії мала прогресивне значення, бо «безперечно являла собою щось благородне в ті похмурі часи рабства» [1, с. 23]. Вона, тобто конституція, була поєднанням тиранії (монархії, аристократії, республіканських елементів). Філософ не погоджувався з деякими просвітниками, які вважали, що «король – одне, народ – інше, пери – палата для блага королю, палата громад – для блага народу» [1, с. 25]. Обидві палати парламенту, підкреслював Т. Пейн, сформовані з дозволу короля і нагадують «будинок, розколотий сімейною сваркою». Він намагається спростувати думку, що конституція Англії – союз стимулюючих сил. «Як же король досяг такої влади, якій люди бояться довіряти і яку вони постійно повинні стимулювати? Така влада не могла бути даром мудрого народу, не може... виходити і від Бога» [1, с. 25]. Крім того, він бачив у цьому «чистий абсурд», так як палата громад контролює короля, відмовляючи йому в кредиті, але у той же час «король має владу над палатою, відхиляючи її законопроекти». Це передбачає, як гадав Т. Пейн, що «король більш мудрий, ніж ті, які вже були помічені мудрими, ніж він сам». Філософ робить висновок, що палата громад фактично не грає ніякої ролі у державному правлінні. «Монархія є химерою, яку вигадав двір, щоб отримувати гроші» [2, с. 174], а «парламент цілком створений з дозволу нащадків завойовників» [2, с. 157]. Т. Пейн намагається довести, що рушійною формою конституційної монархії є корупція, роздавання посад, пенсій» [1, с. 25] і король цим вдало користується, створюючи для себе значну підтримку.

Одним із завдань держави, на думку Т. Пейна, – збереження миру, бо «уряд, який не в змозі зберегти мир, немає права на існування» [1, с. 44]. Поряд з цим завданням на друге місце просвітник ставить «забезпечення загального щастя, благополуччя, взаємопідтримки, бо від цього залежатиме сила державного управління» [1, с. 32]. Окрім того, філософ висунув ідею, що суспільство може існувати без уряду, вважаючи, що чим менше він буде втручатися у справи суспільства, тим краще буде, але при умові, якщо суспільство самостійно буде проводити в життя ті принципи, на яких воно засноване. Із цього випливала ідея невтручання держави в економічну сферу суспільного життя. «Уряди нового зразка – це делегування влади задля власного загального добробуту суспільства» [2, с. 160].

Таким чином, аналізуючи зміст конституції Англії, Т. Пейн приходять до висновку, що в англійській формі правління вкрай необхідно досліджувати конституційні помилки. Проте, варто враховувати й те, що філософ навмисно перебільшує аргументи проти конституційно-монархічного ладу. Можливо, просвітник не був фахівцем у галузі історії держави та права, проте добре знав реальне життя. Більшість американців, ознайомившись зі змістом памфлетів «Здоровий глузд» та «Права людини», переконалися в тому, що англійська система не відповідає розвитку колоній. Крім того, на колоністів подіяли аргументи Т. Пейна щодо розвитку торгівлі, виборчої системи, рабства, церкви та інше. Філософ не сприймав тих політиків, які вважали недоречним розвиток торгівлі колоній з європейськими країнами [2, с. 209]. Політично необхідними кроками американців було встановлення союзу з Францією. І які б не були цілі та мотиви монархічної Франції у цьому союзі, він мав допомогти колоністам виграти війну з Великою Британією та закласти основу для подальшого розширення політичних, економічних та культурних відносин з країнами Європи. В такому союзі просвітник бачив передумови зміцнення міжнародного статусу США. «Оскільки багато говорили про переваги примирення..., цілком доречно перевірити доводи іншої сторони і досліджувати хоча б частину того різноманітного матеріального збитку, який терплять колонії і завжди будуть

терпіти до того часу поки існуватиме їх зв'язок з Англією та залежність від неї» [1, с. 38]. Т. Пейн стверджував, що підпорядкування метрополії сприятиме втягненню Америки в європейські війни. Він вважав, що війни – результат певної форми правління, а саме – монархічної. «Коли не було королів, то й не було війн, бо війна для монархів – збагачення. Звідси: знищення монархії – кінець війнам» [4, с. 213]. Іншими словами, «Англія сварить нас з націями, які інакше шукали б нашої дружби, і на яких у нас немає ні зла, ні скарг» [1, с. 38]. Погляди Т.Пейна щодо війн носять дещо ідеалістичний характер, бо в умовах феодального суспільства війни між королями та великими феодалами були звичайним явищем.

В одній із своїх перших статей «Американські раби» Т. Пейн протестує проти рабства в північноамериканських колоніях та пропонує план звільнення рабів. Так, до нього засуджували рабство. І хоч усі слова борця проти рабства, за звільнення афроамериканців від рабства (січень 1863р.) дісталися президенту Аврааму Лінкольну, проте саме Томас Пейн був першим аболіціоністом. Він говорив про повне і негайне звільнення рабів. І цей його радикалізм вже тоді змусив насторожитися деяким політичним та громадським лідерам Америки.

Цікаві роздуми Т. Пейна щодо так званих хартій [4, с. 209-210], що надавали привілеї окремим місцевостям під час виборів членів палати громад. Саме ці хартії створювали чисельні «гнилі містечка» при яких навіть місцевості без населення або з незначним населенням посилали депутатів до палати громад. Критикуючи цю систему Т. Пейн писав: «стародавнє містечко Сарум, де не знайдеться і трьох будинків, має двох депутатів, а м. Манчестер з населенням понад 60 тис. осіб немає представників в парламенті. Чи є в усьому цьому хоч який-небудь принцип? Міститься тут хоч якийсь натяк на свободу, мудрість?» [2, с. 210]. Причини появи цих хартій просвітник намагається знайти та порівняти з часом Вільгельма Завойовника, який надав хартії деяким частинам країни, щоб з легкість підкорити їх своїй волі. Крім того, Т. Пейн піддає критиці факт монополізації невеликими групами населення виборчих прав усієї громади, які мали право надсилати депутатів до палати громад. «У

такому містечку, – пише Т. Пейн, – як, наприклад, Бат, де налічується від двадцяти до тридцяти тисяч жителів, право обирати представників до парламенту монополізовано приблизно 31 людиною» [2, с. 211]. І як, наслідок, до голосування допускається лише один чоловік зі ста. Гроші, які надходять від платників податків, за задумом Т. Пейна, мали б іти на допомогу бідним і на освіту. Протиприродність такого державного устрою, на думку Т. Пейна, служить достатньою підставою, щоб вважати англійську конституцію «чистим абсурдом». Деякі американські дослідники розцінювали цей висновок Т. Пейна як святотатство, посягання на найвище досягнення політичної думки Великої Британії. Проте Т. Пейн доводив, що сила державного правління залежить від виборності та частою зміною представників влади. Просвітник міркує над завданнями конгресу, асамблеї, які повинні збиратися щорічно для обговорення та вирішення державних справ. Т. Пейн вважав, що між конгресом та народом має бути проміжний орган – континентальна конференція у складі 26 членів конгресу (по два від кожної колонії), двох членів від кожної асамблеї та п'ятьох – обраних представників від народу. Завданням такої конференції – вироблення хартії Сполучених колоній, яка і визначить кількість та порядок обрання членів конгресу, асамблеї та терміни засідань. Окрім того на континентальній конференції порушувалося питання власності та віросповідання. Т. Пейн заперечує вплив Бога на виникнення та розвиток держави. Він проти зв'язків релігії та церкви з державою, бо вважав, що такі відносини суперечать самій природі. Релігія, а саме християнство, на його думку, – «машина влади» та «засіб збагачення» священників. Його релігія – чинити добро. Тому «церква має бути відділена від держави, а остання мати світський характер» [3, с. 25].

Таким чином, Томас Пейн мав досить сильні аргументи на користь незалежності колоній. Він враховував інтереси колоністів, був аболіціоністом, тим самим дискредитував королівську владу, британську конституцію. Просвітник стверджував, що необхідною умовою демократичного розвитку країни – самоврядування штатів. Кожен штат мав вирішувати питання внутрішнього життя відповідно до вимог та характеру місцевих умов, з

урахуванням особливостей складу населення, соціальних, етнічних та релігійних традицій. Принципи місцевого самоврядування, на думку Т.Пейна, не повинні були суперечити функціям центральної влади, яка захищає інтереси усіх штатів. І якщо справи кожного штату могли мати локальний характер, обмежені межами кордонів, то суверенітет усієї країни мав знаходити втілення в союзі усіх штатів. Тільки в такій якості, вважав Т. Пейн, Америка буде активно діяти у світовій політиці. Цю думку Томаса Пейна Сполучені Штати Америки практично доводять усьому світові.

Список використаних джерел та літератури:

1. Пейн Т. Избранные сочинения. Здравый смысл / Т. Пейн. – М.: Изд.АН СССР, 1959. – С. 21–64.
2. Пейн Т. Права людини / Т. Пейн. – Львів: Літопис, 2000. – 283 с.
3. Громаков Б. С. Политические и правовые взгляды Томаса Пейна / Б. С. Громаков. - М.: Госюриздат, 1960. – 75 с.
4. Пейн Т. Избранные сочинения. Права человека / Т.Пейн. – М.:Изд.АН СССР, 1959. – С. 176–245.
5. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упор. С.Головатий. – К.: Книги для бізнесу, 2008. – С. 475-507.

References:

1. PEIN, T. (1959) *Yzbrannyye sochyneniya*. M.:Yzd.AN SSSR.
2. PEIN, T. (2000) *Prava liudyny*. Lviv: Litopys.
3. HROMAKOV, B. S. (1960) *Polytycheskye y pravovye vzghliady Tomasa Peina*. M.:Hosiuryzdat.
4. PEIN, T. (1959) *Yzbrannie sochyneniya. Prava cheloveka*. M.: Yzd.AN SSSR.
5. HOLOVATYI, S. (2008) *Antolohiia liberalizmu: polityko-pravnychi vchennia ta verkhovenstvo prava*. K.: Knyhy dlia biznesu.

Natalia Papenko, PhD in History, Associate Prof.

Yevhen Papenko, PhD in History

Taras Shevchenko National University of Kyiv

SOCIETY AND STATE IN THE WORKS OF THOMAS PAINE

Abstract. *The article discovers the philosophical, socio-political views of the famous American enlightener, philosopher, and participant of the war for independence of northern American colonies of Great Britain – Thomas Paine (1737-1809).*

The article aims to demonstrate that the equality of people in accordance with their nature has been the main motive of Thomas Paine's social philosophy. "Natural rights" have been determined by him as those pertaining to a human according to the right of its existence.

Thomas Paine, being one of the first American enlighteners, has proved that the terms of "state" and "society" had appeared independently. The humans' need of the social process, saving of their natural rights had forced them to unite into a society.

This statement of the enlightener has been extremely important and accurate: "The society is produced by our desires, and government is produced by our wickedness... The society in every state is a blessing, but the government...is nothing but a necessary evil, and otherwise - an intolerable one". It is proved that all philosophic works of T. Paine have been pierced by the thought about the inevitability of the state creation. The origin and the existence of state power becomes possible only under the social agreement, as exactly according thereto the humanity is able to realize its natural rights, and only under the social agreement the supreme power in the state shall belong to the nation.

The article analyzes T. Paine's conception about the leadership of the nation, republican principles and representative system of government in the republic form.

The contemporaries called Thomas Paine “the British Voltaire” for his fight against willfulness of the church and clergy. He believed in the power of greatness of Mind and Virtue, which had to destroy the wickedness of civilizational society.

Key words: *state, constitution, social agreement, democracy, right for revolution.*

Надійшла до редколегії 20.05.2018.

УДК 94(470+571)''1936/1938'':316.485.26]:659

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.201-216>

Ігор Римар, асп.

Національний педагогічний університет

імені М.П. Драгоманова

ПРОБЛЕМА ПРЕЦЕСІЇ СИМУЛЯКРІВ ТА МЕДІУМА У ФОРМУВАННІ ОЦІНОЧНИХ РЕАКЦІЙ ЩОДО МОСКОВСЬКИХ ПОКАЗОВИХ ПРОЦЕСІВ (1936-1938) В ЗАХІДНИХ МАС-МЕДІА

Анотація. У статті на основі аналізу документальної та монографічної літератури дано характеристику періоду показових процесів та Великого терору 1936-1938 рр. у Радянському Союзі. В якості головного підходу автор використовує концепцію французького філософа-постмодерніста Ж. Бодрійяра про прецесію симулякра та ідею медіума. На основі комплексного підходу до проблеми, у статті розкривається вирішальний вплив Й. Сталіна та наближеного до нього кола осіб на характер висвітлення радянськими та іноземними ЗМІ московських показових процесів 1936-1938 рр. Розкрито значення Першого московського показового процесу в справі подальшої фабрикації справ проти «старих більшовиків», котрі знаходилися в опозиції до Й. Сталіна. Визначено роль та місце радянських та західних ЗМІ у справі ретрансляції на західноєвропейський інформаційний простір сталінської версії показових процесів, що безпосереднім чином впливало на сприйняття та формування оціночних реакцій на дані події західноєвропейським соціумом.

Проблема прецессии симулякром и медиума при формировании оценочных реакций касательно московских показательных процессов (1936-1938) в западных масс-медиа.

В статье на основе анализа документальной и монографической литературы характеризуется период показательных процессов и Большого террора 1936-1938 гг. в Советском Союзе. В качестве главного подхода автор

использует концепцию французского философа-постмодерниста Ж. Бодрийяра о прецессии симулякров и идею медиума. Используя комплексный подход к проблеме, в статье раскрывается решающее влияние И. Сталина и приближенного к нему круга людей на характер освещения советскими и иностранными СМИ московских показательных процессов 1936-1938 гг. Раскрыто значение Первого московского показательного процесса в деле дальнейшей фабрикации дел против «старых большевиков», которые находились в оппозиции к И. Сталину. Определена роль и место советских и западных СМИ в процессе ретрансляции на западноевропейское информационное пространство сталинской версии показательных процессов, что непосредственным образом влияло на восприятие и формирование оценочных реакций на данные события западноевропейским социумом.

Ключові слова: *прецесія, симулякр, медіум, ЗМІ, показові процеси, Великий терор.*

Проблема укріплення і посилення особистої влади Й. Сталіна та наближених до нього осіб, які входили до складу Політбюро ЦК ВКП(б), в другій половині 1930-х рр., а також значення засобів масової інформації (ЗМІ) в даному процесі, представляє значний інтерес для істориків. Варто окреслити значну кількість опублікованих документів, монографічної літератури та статей, присвячених даному періоду історії СРСР, як і підходів до аналізу проблеми консолідації влади Й. Сталіна, показових процесів та Великого терору 1936-1938 рр.

Проте, залишається актуальною проблема системного підходу до аналізу окремих елементів, пов'язаних з Першим московським показовим процесом 1936 р., висвітленням його у засобах масової інформації з наступним переходом до Другого і Третього показових процесів і Великого терору 1936-1938 рр., що відкриває можливість нових інтерпретацій зазначених подій.

Як вказують автори «Чорної книги комунізму», показові процеси стали саме тією подією, до якої була прикута увага іноземних спостерігачів. Період

1936-1938 рр. в сприйнятті західних кореспондентів та читацької аудиторії став завершальним етапом політичної боротьби, в підсумку якої Й. Сталін позбувся своїх політичних опонентів та головних суперників[12, с. 188].

Зважаючи на це, актуальність та основне завдання даної статті полягає у тому, щоб охарактеризувати місце та значення Й. Сталіна та наближених до нього членів Політбюро, як творця/творців інформаційної картини показових процесів, як всередині СРСР, так і за його межами; роль «володаря Кремля», як безпосереднього творця симулякрів та їх поширення через медіума, тобто ЗМІ, на радянський та західноєвропейський соціуми.

Важливу роль при аналізі вищевказаних позицій відіграють поняття «прецесія симулякрів» та «медіум», взятих як основні формотворчі поняття даної роботи, константи. Беручи за вихідну константу розуміння прецесії симулякрів французьким філософом-постмодерністом Ж. Бодрійяром, а саме як передування подоб-об'єктів, що симулюють, передають, зображають чи презентують реальність[1, с. 215], а також медіума (від лат. *medium* – середній, посередник) – все багатоманіття ЗМІ, та спираючись на монографічну літературу і джерельну базу опублікованих документів, які стосуються проблеми репресій в СРСР та Великого терору 1936-1938 рр., доцільно припустити, що розкриття проблеми показових процесів та чисток 1936-1938 рр. лежить за межами теорій, які схильні виділяти лише одну причину, а всі інші відносити до розряду дотичних чи другорядних (психологічна, інституціональна, функціональний підхід, соціологічна, фактор особистості).

Прецесія симулякрів, як те, що не може виникнути та існувати відірвано від реальності в усій її складності та багатогранності, а також проблема медіума, що формує симулякри подій, оціночні реакції, поведінкові акти тощо, потребує системного, багатофакторного аналізу причин та мотивів показових процесів та Великого терору 1936-1938 рр.

Таким чином, проблема симулякрів та прецесії симулякрів в рамках московських процесів та Великого терору 1936-1938 рр. впливає з

необхідності системного підходу до проблеми та розширення аналітичного поля в контексті показових процесів та Великого терору.

Історіографія показових процесів та Великого терору, а також ролі та місця ЗМІ, як одного із складових елементів проблеми, є досить масштабною. Проблемі Великого терору присвячені роботи як західних істориків (Р. Конквест, Н. Верт [2], Ш. Фіцпатрік [9], М. Левін [14] та ін.), так і російських (Хаустов В., Хлевнюк О. В. [10], [11] та ін.), проте їхні підходи та інтерпретації проблеми, а також причин, значення, наслідків та особливо ролі ЗМІ, під час показових процесів та Великого терору залишаються в дискусійному полі.

Джерельна база проблеми представлена матеріалами лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р. [4] та збірниками документів [7], [8], які висвітлюють відносини, як всередині правлячої верхівки ВКП(б) (між Й. Сталіним та його найближчим оточенням), так і між “господарем Кремля” та державними структурами, III Інтернаціоналом та його генеральним секретарем Г. Димитровим, які також були втягнуті у вир Великого терору 1936-1938 рр. Разом з тим, важливими джерелами виступають “Щоденник” Г. Димитрова [13], що містить відомості як про сам терор, так і про роль Й. Сталіна у розгортанні репресій та «Данина Каталонії» Дж. Оруела [5], в якій автор намагається дати характеристику ролі та місця західних ЗМІ при формуванні необхідної сталінському керівництву «правильної» картини сприйняття подій.

Що стосується проблеми показових процесів та Великого терору 1936-1938 рр., то вона є складовою більш широкої проблеми політичного розвитку СРСР другої половини 1930-х рр. Даний період позначений прагненням Й. Сталіна усунути будь-яку опозицію владі, що об’єктивно пов’язано з прагненням до консолідації влади, населення та еліт навколо Й. Сталіна та сталінського Політбюро на тлі посилення нацистської Німеччини та військової загрози для СРСР.

Всередині СРСР, як зазначає французьки історик Н. Верт, даний процес відбувається на фоні існування двох логік влади – логіки «командно-

адміністративної системи» та деспотичної концепції управління справами, розподіленими між Й. Сталіним та його «наближеним колом» [2, с. 150]. Через конфлікт двох логік стає більш зрозумілою «інституційна параноя», яку дослідник М. Левін визначає наступним чином: «відчуття безсилля, яке розвивається у вузькому колі вищого керівництва, а потім у лідера цього керівництва. Чим сильніше центральна влада, тим інтенсивніше це відчуття безсилля» [14, с. 67]. Отже, виходячи з визначення «інституційної параної», а також з розуміння симулякру, як імітації неіснуючого, де сенс має лише співвіднесеність з моделлю, з усім, що виходить з моделі (в даному випадку – модель проникнення ворога в абсолютно всі структури та держаний апарат та модель «п'ятої колони» всередині СРСР) [6, с. 8], можна припустити, що все більше розширення прецесії симулякрів відбувалося на фоні все інтенсивнішого відчуття «інституційної параної», апогеєм чого стали інституційне (централізоване) поширення репресій владною верхівкою [3, с. 19], [10] та Великий терор.

Звертаючись до проблеми показових процесів, як вказує дослідниця Ш. Фіцпатрік, варто зазначити, що три московських процеси мають значну структурну подібність з показовими процесами кінця 1920-х рр. (Шахтинська справа 1928 р. та процес Промпартії 1930 р.). Проте, як зазначає дослідниця, різниця в тому, що у випадку показових процесів 1930-х рр. звинувачують високопоставлених чиновників, виключених з партії та усунутих з посад. На лаву підсудних потрапили колишні опозиціонери, представники партійної еліти [9, с. 233].

Окрім цього, Й. Сталін протягом декількох місяців 1936 р. особисто керував фабрикацією звинувачень проти групи старих більшовиків, лідерів колишньої опозиції, які стануть головними фігурантами Першого московського показового процесу. В подальшому, ще одним підтвердженням необхідності чистки партії від ненадійних елементів, як засобу посилення обороноздатності СРСР та консолідації влади для Й. Сталіна стануть події, пов'язані з громадянською війною в Іспанії, в ході якої яскраво розкриються протиріччя

між різними політичними силами, в тому числі між комуністами та троцькістами, а вираз «п'ята колона» (в критичний момент війни в жовтні 1936 року, коли чотири колони франкістів наступали на Мадрид, генерал Е. Мола заявив, що в тилу республіканців у нього є «п'ята колона») швидко увійде в політичну риторіку більшовиків [11].

Як зазначають історики О. Хлевнюк, Р. Девіс, Л. Кошелева, Е. Ріс та Л. Рогова, ключовим пунктом в підготовці першого процесу став арешт прихильника Л. Троцького Є. Дрейцера та завідуючого секретаріатом Г. Зинов'єва Р. Пікеля з подальшою фальсифікацією під час допитів їхніх «зізнань» щодо існування терористичного центру троцькістів та зінов'єнців [8, с. 619]. Далі підсудні почали давати свідчення один проти одного, а також проти інших опозиціонерів.

Таким чином, Перший московський процес створив основу для наступних, Другого та Третього, які відбудуться в січні 1937 р. та в березні 1938 р. Частково матеріали для них були отримані під час допитів підсудних на Першому процесі.

На підтвердження тези про взаємопов'язаність процесів можна привести наступні документи:

- «свідчення» проти Г. П'ятакова та Я. Лівшиця М. Голубенка та С. Мрачковського, про що повідомив Л. Каганович Й. Сталіна 17 серпня 1936 р. [8, с. 631];
- повідомлення Й. Сталіна Л. Кагановичу та М. Єжову від 19 серпня 1936 р. щодо К. Радека [8, с. 634];
- «свідчення» проти майбутніх підсудних на Другому та Третьому московських процесах І. Рейнгольда та «багатьох [інших] підсудних», надіслані Л. Кагановичем та М. Єжовим Й. Сталіну 20 серпня 1936 р. [8, с. 636-638];
- повідомлення Л. Кагановича Й. Сталіну від 14 вересня 1936 р. щодо допиту Г. Сокольнікова, а також О. Рикова та М. Бухаріна [8, с. 676-678];
- лист-виправдання Я. Лівшиця Й. Сталіну від 16 вересня 1936 р. [7, с. 342-346];

- лист М. Бухаріна В. Молотову від 1 грудня 1936 р. [7, с. 357-360].

(Георгій (Юрій) П'ятаков (1890-1937) – радянський партій та державний діяч. В 1934-1936 р. перший заступник народного комісара (наркома) важкої промисловості СРСР. Яків Лівшиць (1896-1937) – партійний та державний діяч. З 1935 р. заступник наркома шляхів сполучення СРСР. Микола Голубенко (1897-?) – партійний та державний діяч. В 1935-1936 рр. начальник будівництва Боголепського коксохімічного комбінату. Сергій Мрачковський (1888-1936) – партійний діяч. У 1932-1933 р. начальник будівництва Байкало-Амурської магістралі. Карл Радек (1885-1939) – партійний діяч. В 1932-1936 р. завідувачий Бюро міжнародної інформації ЦК ВКП(б). Ісаак Рейнгольд (1887-1936) – партійний та державний діяч. У 1929-1934 рр. заступник наркома землеробства СРСР. Григорій Сокольніков (1888-1939) – партійний та державний діяч. У 1935-1936 рр. перший заступник наркома лісової промисловості СРСР. Олексій Риков(1881-1938) – політичний та державний діяч. У 1930-1936 рр. нарком зв'язку (пошта та телеграф) – *Авт.*)

Таким чином, під час допитів на Першому показовому процесі було дано поштовх для подальшої поширення прецесії «внутрішнього ворога» та творення нових симулякрів паралельно з посиленням консолідації влади навколо «володаря Кремля» шляхом усунення опонентів та розгортанням масового терору.

Ще одним прикладом безпосередньої причетності Й. Сталіна до московських процесів та репресій є запис розмови у щоденнику генерального секретаря Комінтерну Г. Димитрова від 7 листопада 1937 р., під час якої «володар Кремля» вказує на В. Кноріна, Х. Раковського, Й. П'ятницького, Б. Куна, М. Антипова та Й. Варейкіса, як на троцькістів та зрадників [13, с. 62-64]. Згодом, всі вони будуть репресовані. (Вільгельм Кнорін(1890-1938) – партійний та державний діяч. В 1928-1937 рр. керівник Інформаційно-пропагандистського відділу III Інтернаціоналу та паралельно з 1935 по 1937 р. – заступник завідуючого відділом партійно пропаганди та агітації ЦК ВКП(б). Християн Раковський (1873-1941) – партійний та державний діяч. В 1923-1928

рр. політичний представник (полпред) СРСР в Англії та Франції та одночасно заступник наркома іноземних справ СРСР. Осип П'ятницький(1882-1938) – партійний та державний діяч. В 1934-1937 рр. очолював адміністративно-політичний відділ ЦК ВКП(б). Микола Антіпов(1894-1938) – партійний та державний діяч. В 1935-1937 рр. заступник голови Ради народний комісарів СРСР. Йосип (Юозас) Варейкіс(1894-1938) – партійний та державний діяч. В 1937 р. перший секретар Далекосхідного крайового комітету партії – *Авт.*)

Окремо варто наголосити, що процедура «вказування» (явного чи прихованого) на так званих «ворогів народу» під час терору 1936-1938 рр., на думку автора, була характерною особисто для Й. Сталіна, проте дана проблема залишається дискусійною.

Окрім безпосередньої участі у підготовці показових процесів та репресій, Й. Сталін брав активну участь у роботі ЗМІ, через які поширювалася необхідна режиму версія показових процесів та репресій.

Як відомо, одним з найбільш дієвих методів консолідації та прищеплення вірного бачення ситуації населенню слугують засоби масової інформації, через які ретранслюється (поширюється) картина світу та подій, яка імponує владній верхівці.

Розглядаючи ЗМІ, як ретранслятора, на перший план виходить проблема медіума, роль якого, відповідно концепції Ж. Бодрійяра, полягає у формуванні симулякрів подій, оціночних реакцій, етичних цінностей та поведінкових актів з точки розу моралі. Користуючись латинським словом «медіум» Ж. Бодрійяр робить акцент на функції посередництва та носія інформацій, в розумінні технічної виробничої сили, яка породжує симулякри. Сама мова, символічна система, перетворюється в медіума на рівні знаку[6, с. 13].

У даному випадку медіум, тобто радянські ЗМІ, які знаходилися під контролем Політбюро ЦК ВКП(б) та Й. Сталіна, формували картину подій, безпосередньо відповідали баченням Й. Сталіна. Знаходячись над медіумом та маючи можливість безпосереднього впливу на нього, Й. Сталін виступав не тільки «джерелом» інформації, але і критиком та рецензентом (у випадках, коли

радянські ЗМІ подавали бачення подій, яке розходилося з баченням «володаря Кремля»), формуючи у населення СРСР «правильне» ставлення та оцінки подій.

Знаходячись у відпустці, Й. Сталін був досить детально поінформований як про перебіг самого процесу, так і щодо висвітлення процесу радянськими ЗМІ. На підтвердження тези про безпосередній вплив Й. Сталіна на радянські ЗМІ та наближеного до нього кола людей є шифровка М. Єжова та Л. Кагановича Й. Сталіну від 17 серпня 1936 р. щодо огляду в газетах «Правда» та «Известия» процесу контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської терористичної групи [8, с. 630]. За допомогою преси, яка виступала в ролі медіума, ретранслятора «правильного» бачення та сприйняття подій, Й. Сталіну та наближеним до нього представникам Політбюро та НКВС було не важко прищепити необхідне бачення та переконати населення у справедливості та необхідності того, що відбувається.

Проте, окрім радянських ЗМІ, які висвітлювали процес у потрібному Й. Сталіну та Політбюро світлі, на засідання були допущені представники III Інтернаціоналу, а також іноземні журналісти, через яких західний спостерігач отримував інформацію стосовно перебігу Першого московського процесу. «Зізнання» підсудних, завчасно підготовані в НКВС, повинні були передусім переконати іноземних спостерігачів в реальності того, що відбувається. Саме іноземним ЗМІ, як ретрансляторам та медіумам західноєвропейського соціуму, було приділено особливу увагу. Не маючи можливості безпосереднього впливу на західні ЗМІ, можна припустити, що через їхню присутність на Першому московському процесі Й. Сталін намагався сформуванати таке бачення процесу, яке б не розходилося з офіційною радянською версією подій та відповідало цілям радянської пропаганди. Як зазначає Дж. Оруел, проте щодо подій в Барселоні навесні 1937 р., «читаючи комуністичну пресу не можливо не дійти висновку, що вони свідомо використовують повне незнання читачами фактів, прагнучи одного – нав'язати їм упереджене ставлення до подій»[5, с. 173]. Дане твердження буде достовірним і у випадку показових процесів.

У повідомленні Й. Сталіна Л. Кагановичу від 23 серпня 1936 р. «володар Кремля» виступає як рецензент, безпосередньо редагуючи остаточний варіант вироку. Характерним є пасаж щодо Л. Троцького та його сина Л. Сєдова, які «підлягають притягненню до суду чи знаходяться під судом чи щось інше в цьому роді». Й. Сталін наголошує, що це необхідно виділити окремим абзацом, а також що це «має велике значення для Європи, як для буржуа, так і для робітників», оскільки таким чином буде досягнуто єдності між прокурором та судом [8, с. 642]. В наступному повідомленні цього ж дня окремий акцент робиться на розповсюдженні в європейській комуністичній пресі статей К. Радека, Х. Раковського та Г. П'ятакова, які покликані «лишити можливості наших ворогів зображати судовий процес, як інсценування та фракційну розправу ЦК з фракцією Зінов'єва-Троцького» [8, с. 642]. В подальшому всі троє будуть репресовані. В контексті боротьби між Й. Сталіним та Л. Троцьким варто звернути увагу на запис у щоденнику Г. Димитрова від 11 лютого 1937 р. Під час розмови щодо постанови Президії Комінтерну по антитроцькістській кампанії, Й. Сталін зауважує, що «потрібно вказати, що ці люди боролися проти Леніна, проти партії за життя Леніна», «цитувати свідчення звинувачених» тощо [13, с. 52].

Наступне повідомлення Й. Сталіна Л. Кагановичу від 28 серпня 1936 р. акцентує увагу на необхідності формування правильного сприйняття західною публікою Першого московського процесу. Цьому має сприяти переклад європейськими мовами звіту щодо судового процесу «в тому вигляді, в якому він друкувався в «Правде» та «Известиях» [8, с. 651]. Таким чином простежується спроба досягти єдності інформації в радянському та європейському інформаційному просторах шляхом поширення на європейський інформаційний простір радянської версії процесу. Проте, варто звернути увагу на записку, направлену керівником інформаційної агенції ТАСС Я. Долецьким Л. Кагановичу та В. Молотову 5 жовтня 1936 р. У записці констатується погіршення ставлення до СРСР у західній пресі. Щоб змінити становище,

директор ТАСС пропонує усунути «серйозні недоліки роботи ТАСС» та інших установ[7, с. 351-356], які відповідають за інформаційну роботу закордоном.

Окремої уваги заслуговує повідомлення Й. Сталіну Л. Кагановичу та В. Молотову від 6 вересня 1936 р. Досить різко критикуючи статті газети «Правда» щодо процесу, «володар Кремля» дає настанови, як необхідно подати процес та його значення, яку характеристику дати підсудним [8, с. 664-665]. В контексті даного повідомлення Й. Сталін виступає в ролі критика та вчителя, який вказує на необхідність «правильного» формування суспільної думки щодо Першого московського процесу.

Що стосується Другого московського процесу, то як і в 1936 р., всі союзні газети майже дослівно висвітлювали процес, паралельно публікуючи передані суду заяви обурених радянських громадян, які вимагали смертної кари для підсудних [9, с. 233].

Під час лютнево-березневого пленуму ЦК 1937 р., який зібрався після закінчення процесу, Й. Сталін, В. Молотов та М. Єжов більш повно розкрили загальну ідею, яка стала лейтмотивом Другого процесу [4]. «Шкідники» проникли всюди, і це не тільки колишні опозиціонери, що досить сильно насторожило ЦК.

Протягом наступних місяців, як вказує Ш. Фіцпартік, газети друкували значну кількість сенсаційних матеріалів, які стосувалися прорахунків керівників в центрі і на місцях. Статті були складені таким чином, щоб стимулювати неприязнь, яку відчувало населення СРСР до привілеїв та посадових зловживань еліти [9, с. 234]. Таким чином підігрівалася соціальна істерія, підозріливість. Це стане характерною рисою Великого терору, апогей якого припаде на 1937-1938 рр.

Таким чином, можна припустити існування проблеми симулякрів, прецесії симулякрів та проблеми медіума в період московських процесів та Великого терору 1936-1938 рр., як складових проблеми усунення політичних опонентів, консолідації влади в руках Й. Сталіна та поширення єдино «правильної» версії подій не тільки на території СРСР, але і за його межами за

посередництва медіума – ЗМІ. Формуючи симулякри подій через медіума та намагаючись транслювати їх в комуністичній та частково буржуазній пресі на Заході, можна припустити, що таким чином правлячий режим в СРСР намагався вплинути на свідомість західного спостерігача, характер застосування ним моральних норм та принципів з метою формування та прищеплення позитивного ставлення до СРСР та достовірності інформації, яку надавали радянська та комуністична преса щодо московських процесів в період загострення міжнародних відносин другої половини 1930-х рр. та назрівання Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Ж. Бодрийяр. – Москва : «ПОСТУМ»; 2015. – 240 с.
2. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Н. Верт. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 447 с.
3. Голдман В. З. Террор и демократия в эпоху Сталина. Социальная динамика репрессий / В. Голдман. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 335 с.: ил. – (История сталинизма).
4. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года (23.02.1937 – 05.03.1937). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://захаров.net/static/upload/books/file/9975.pdf> - Дата обращения: 25.04.2018. – Название с экрана.
5. Орвелл Дж. Данина Каталонії: історична мемуаристика / Дж. Орвелл. – Київ: Вид-во Жупанського, 2017. – 240 с.
6. Печенкина О. А. Эра тотальной симуляции, или искусственное воскрешение реальности. Вступительная статья. / О. Печенкина // Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. – Тула, 2013. – С. 3-15.
7. Советское руководство. Переписка. 1928-1941 гг. / Сост. А. В.

- Квашонкин, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая, О. В. Хлевнюк – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 519 с.
8. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 798с. ; ил.
9. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – 2-е изд. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 336 с.
10. Хлевнюк О. В. Причины «большого террора» / «Ведомости» (газета) 06. 07. 2017. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/07/06/712528-bolshogo-terrora> Дата обращения: 25.04.2018. – Название с экрана.
11. Хлевнюк О. В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. [Электронный ресурс] - Режим доступа: www.phantastike.com Дата обращения: 25.04.2018. – Название с экрана.
12. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. Москва : «Три века истории»; 2001, 2-е издание, исправленное, 780с., илл.
13. Dimitrov G. The Diary. 1933-1949. / G. Dimitrov. – New Haven and London: Yale University Press, 2003. – 497 p.
14. Lewin M. Bureaucracy and the Stalinist State / Lewin M., I.Kershaw // *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* – Cambridge: Cambridge U. P., 1997. – P. 53-74. [Electronic Resource] – Mode of Access: https://books.google.com.ua/books?id=_tmGaltZ0tsC&pg=PA53&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false – Last Access: 25.04.2018. – Title from the Screen.

References:

1. BODRIJJAR, Zh. (2015) *Simuljakry i simuljaciji*. Moskva: «POSTUM».
2. VERT, N. (2010) *Terror i besporjadok. Stalinizm kak sistema*. Moskva: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN).
3. GOLDMAN, V. (2010) *Terror i demokratija v jepohu Stalina. Social'naja dinamika repressij*. Moskva: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN).
4. MATERIALY FEVRAL'SKO-MARTOVSKOGO PLENUMA CK VKP(b) 1937 goda (23.02.1937 – 05.03.1937). [Online] Available from: <http://захаров.net/static/upload/books/file/9975.pdf> [Accessed: 25th April 2018]
5. ORVELL, Dzh. (2017) *Danyna Katalonii. Istorychna Memuarystyka*. Kyiv Vyd-vo Zhupanskoho.
6. PEChENKINA, O. A. (2013) Jera total'noj simuljaciji, ili iskusstvennoe voskreshenie real'nosti. Vstupitel'naja stat'ja. *Simuljakry i simuljacija*. Tula.
7. KVASHONKIN, A. V., KOSHLEVA, L. P., ROGOVAJa, L. A., HLEVNJuK, O. V. (ed.) (1999) *Sovetstkoje rukovodstvo. Perepiska. 1928-1941 gg.* Moskva: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN).
8. Hlevnjuk, O. V., DJeVIS, R. U., KOSHLEVA, L. P., RIS, Je. A., ROGOVAJa, L. A. (ed.) (2001) *Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931—1936 gg.* Moskva: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN)
9. FICPATRIK, Sh. (2008) *Povsednevnyj stalinizm. Social'naja istorija Sovetskoj Rossii v 30-e gody: gorod*. Moskva: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN)
10. HLEVNJuK, O. V. (2017) Prichiny «bol'shogo terrora». *Vedomosti*. 06th July [Online] Available from: <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/07/06/712528-bolshogo-terrora> [Accessed: 25th April 2018]

11. HLEVNIUK, O. V. (2010) *Hozjain. Stalin i utverzhdenie stalinskoj diktatury*. Moskva: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN). [Online] Available from: www.phantastike.com [Accessed: 25th April 2018]
12. KURTUA, S., VERT, N., PANNE, Zh.-L., PACHKOVSKIJ, A., BARTOSHEK, K., MARGOLEN, Zh.-L. (ed.) (2001) *Chernaja kniga kommunizma. Prestuplenija, terror, repressii*. Moskva: «Tri veka istorii»
13. DIMITROV G., (2003) *The Diary. 1933-1949*. New Haven and London: Yale University Press
14. LEWIN, M. (1997) Bureaucracy and the Stalinist State. *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*. p. 53-74. Cambridge: Cambridge U. P. [Online] Available from: https://books.google.com.ua/books?id=_tmGaltZ0tsC&pg=PA53&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false [Accessed: 25th April 2018]

Ihor Rymar, PhD Student

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

**THE PROBLEM OF THE PRECESSION OF THE SIMULACRUMS AND
THE MEDIUM IN THE FORMATION OF APPRAISAL REACTIONS IN
RELATION TOWARDS MOSCOW SHOW TRIALS (1936-1938) IN THE
WESTERN MASS MEDIA**

***Abstract.** The article is based on the analysis of documentary and monographic literature that characterizes a period of the show trials and the Great Terror of 1936-1938 in Soviet Union. The concept of the French postmodernist, philosopher J. Baudrillard about the precession of the simulacrum and the idea of the medium has been used as a basis of the investigation. Using an integrated approach to the problem, the article reveals the decisive influence of J. Stalin and his clique on the nature of the coverage of the Moscow show trials of 1936-1938 by Soviet and foreign*

media. The significance of the First Moscow show trials in the matter of the further fabricating cases against the "old Bolsheviks" who stood in the opposition to J. Stalin has been disclosed. The role and place of the Soviet and Western media in the process of relaying to the West European information space the Stalin version of the show trials has been determined. Thus, it is revealed that the media has been directly influencing upon the perception of the trials and formation of appraisal reactions to these events by the West European socium.

Key words: *precession, simulacrum, medium, media, show trials, Great Terror.*

Надійшла до редколегії 25.04.2018.

УДК 94(477):930.1(028)«1921»
<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.217-252>

Ігор Срібняк, д.і.н., проф.

Київський університет імені Бориса Грінченка

**«НЕ ГНИЙТЕ В БАРАКАХ, ТВОРИТЬ ЖИТТЯ ТУТ,
НА ЦЬОМУ МАЛЕНЬКОМУ МІСТІ, ОГОРОДЖЕНОМУ
ДРОТАМИ...» (ПОВСЯКДЕННЯ ІНТЕРНОВАНИХ
ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У АЛЕКСАНДРОВІ (ПОЛЬЩА) У
ВИСВІТЛЕННІ ТАБОРОВОЇ ПЕРІОДИКИ, 1921 р.)***

Анотація. У статті аналізуються умови перебування та основні прояви культурно-освітньої діяльності інтернованих вояків-українців у таборі Александрів (Польща) у 1921 р. На основі використання широкого кола архівних джерел автором було зроблено висновок про те, що таборове повсякдення вояцтва було позначене значними труднощами, але поступово становище таборян нормалізувалось. У таборі була заснована ціла низка освітніх, культурно-мистецьких організацій, а також кооператив, що позитивно впливало на моральний дух вояцтва. Крім того, студії в таборових школах, відвідування різноманітних освітніх курсів дозволяли всім бажаним поповнити запас своїх знань, що було надзвичайно важливим в умовах еміграції, дозволяючи наповнити конструктивним змістом таборове повсякдення значного числа інтернованих, насамперед з числа старшин.

Таборовий театр, хор, оркестр, різні гуртки на загал успішно надзвичайно важливу місію скріплення національної свідомості вояцтва та зміцнення їх морального духу, що значною мірою дозволило запобігти розкладовим у середовищі інтернованих. Важливу складову таборового

* Дану статтю було підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europę Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі – *авт.*

повсякдення являла собою таборова преса, яка попри всі негаразди, пов'язані з труднощами її видання в Александрові, знаходила можливість оперативно інформувати вояцтво про події в Європі та Україні, не забуваючи при цьому й про висвітлення таборового життя. Проте розвинути свої культурно-освітні досягнення інтерновані не мали можливості, бо вже восени 1921 р. польська влада вдалась до розв'язання згадуваного табору та переміщення його мешканців до інших таборів.

Ключові слова: інтерновані, освіта, табір, старшина, часопис, Александрів, Польща.

Проблема перебування інтернованих вояків-українців у таборі Александрів Куявський (Польща) – на відміну від більшості інших таборів – є вже значною мірою розробленою. Першопрохідцями в цьому виступили польські історики [1, s. 245-258; 2; 3], публікації яких заклали основу для створення нових наукових опрацювань. У кінці 1990-х – на початку 2000 рр. вийшло друком кілька монографічних видань, увага авторів яких була зосереджена як на загальних аспектах таборового побуту інтернованих у цьому таборі, так і на з'ясуванні особливостей видавничої діяльності таборян [4; 5; 6; 7].

Черговим важливим етапом у розробці цієї теми став вихід окремої збірки (із серії «Табори полонених та інтернованих на польських землях 1914-1924»), яка була підготовлена заходами гурту торунських істориків. Безпосередньо таборовій тематиці у ній була присвячена ціла низка статей, автори яких торкнулись різних аспектів життя та побуту інтернованих вояків-українців у таборі Александрів [8, s.51-64; 9, s.65-76; 10, s.77-90; 11, s.91-97].

Проте потреба залучення до наукового обігу нових джерел, і зокрема матеріалів таборової преси, вимагає поновного звернення до вивчення даної проблеми. Також важливим видається й здійснення цілісної реконструкції таборового повсякдення інтернованих, і зокрема – їх настроїв і мотивацій,

морально-емоційного та фізичного стану, а також готовності таборян й надалі відстоювати національно-державні ідеали УНР.

З перших днів інтернування командування групи інтернованих в Александрові доклало чимало зусиль для налагодження культурно-освітньої роботи в таборі, що мало велике значення для згуртування та піднесення боєздатності дислокованих тут частин та з'єднань армії УНР. Практичне виконання цього завдання було покладено на дивізійні культурно-освітні відділи, які були створені при штабах 6-ої Січової та 4-ої Київської стрілецьких дивізій ще до початку інтернування Військ УНР у таборах Польщі. У скорому часі зусиллями їх співробітників культурно-освітні осередки почали діяти у майже всіх бригадах, полках і куренях згаданих дивізій.

Але заснування на початку 1921 р. у таборі низки різних гуртків і осередків (кооперативу, шкіл грамоти, церкви, газети, журналу, хору і драмгуртку) було заслугою невеликої групи небайдужих старшин, які усвідомлювали свою місію та завдання в таборі. Між тим за оцінкою автора статті «Творім життя» в журналі «Зірниця», який приховав своє правдиве ім'я під «Слухачем кооперативних курсів», загал таборян лише споглядав на їх зусилля, не бажаючи «розворухатись і вийти в одну з існуючих організацій і допомогти їй своєю працею». Саме цій категорії «споглядальників» був адресований заклик невідомого автора замітки в «Зірниці»: «Не гнийте в бараках, творіть життя тут, на цьому маленькому місті, огороженому дротами. Тут немає широких вулиць з візниками і самоходами (автомашинами – *авт.*), немає крикливих ресторацій, [...] але для життя це зайва річ». Тут же було висловлено переконання, що коли би всі таборяни обрали для себе «шлях праці», то в таборі постав би «маленький «Культурний городок»» [12, с.16].

Творити його розпочали – знов таки – ініціативні та віддані ідеям УНР старшини, які проводили в бараках імпровізовані виклади-лекції, в живій розмові спілкуючись з козацтвом на різні теми суспільно-політичного та економічного життя України та європейських країн. Як зазначалось в одному з

чисел таборового часопису «Нове життя», робили вони це «з твердою вірою в остаточну перемогу, з ясною надією на краще майбутнє, з запалом і жвавістю» [13, с.1].

Одними з перших у таборі (з 1 січня 1921 р.) почали діяти «кооперативні курси», заснування яких стало можливим завдяки голові таборового кооперативу хорунжого І.Липовецького. На їх щоденні лекції вписалось близько 100 таборян, яким викладалось рахівництво (сотник Галайда), загальний курс кооперації (І.Липовецький), «техніка проведення зборів» (поручник Сінельник). Попри майже повний брак підручників, та зрештою й викладачів, «добра воля і охота слухачів надала курсам дійсно діловий характер». Лише 56 вояків знайшли в собі сили й бажання завершити повний курс викладів, здобувши в такий спосіб ази кооперативної справи [14, с.15].

Але основний тягар праці припав на співробітників культурно-освітніх відділів дивізій, які дбали про національно-патріотичне, культурно-естетичне і моральне виховання вояцтва, а також його фізичне оздоровлення. Крім того, конче необхідним було й піднесення загального інтелектуального рівня інтернованих, і зовсім вже невідкладним – повна ліквідація неграмотності серед козацтва. На членів культурно-освітніх відділів дивізій покладалась й справа видання українських книжок, журналів та газет, а також ознайомлення таборян з їх змістом. Вони мали сприяти у заснуванні спортивних гуртків, театральних і мистецьких товариств та інших культурних осередків. Нарешті – стратегічною метою діяльності відділів було визначено пропаганду ідеї відновлення УНР на українських землях.

З метою координації діяльності двох дивізійних відділів командуванням групи була призначена культурно-освітня рада табору, до якої увійшли представники від всіх найголовніших інституцій та освітньо-мистецьких осередків табору. Головою ради було обрано сотника Г. Гладкого (він же виконував обов'язки й редактора дивізійного листка «Нове Життя»), його заступником – сотника Редьку (голова драматичного гуртка), секретарем – сотника Головка (спортивний гурток), членами – сотника Кравченка (начальник

культурно-освітнього відділу 6-ої дивізії), хорунжих Гончарова (співочий гурток), Семенова (лекторська спілка) і І. Липовецького (таборовий кооператив) [15, с.16; 16, арк.20зв.]. Рада мала лише дорадчі функції, координуючи діяльність різних гуртків [17, арк.60].

У першу чергу було вжито заходів для ліквідації неграмотності серед козацтва – обстеження табору в Александрові, здійснене співробітниками Генерального штабу Армії УНР у січні 1921 р., виявило тут значну кількість неписьменних (679 козаків) та малописьменних (632 козаки), та ще 1303 таборянина з початковою освітою. Таке становище вимагало негайного реагування з метою докорінної зміни цієї ситуації. Водночас у таборі перебувало 657 осіб із середньою освітою і 18 – з вищою (майже виключно старшини та військові урядовці, серед яких була достатня кількість вчителів початкових шкіл і фахових лекторів) [18, арк.4], що дозволяло без зволікань розпочати освітню працю, спрямовану на ліквідацію неграмотності серед козацтва.

Впродовж зимових місяців 1921 р. таборовими культурно-освітніми відділами була виконана лєвова частка роботи із влаштування шкіл грамоти (початкових шкіл), покликаних дати ази грамоти неписьменним козакам, а також полегшити здобуття нових знань для малописьменних. Зокрема, вже у січні 1921 р. у таборі були засновані школи грамоти, в яких навчалось 947 козаків [19, с.245]. У лютому ц.р. було організовано виклади для козаків з історії та географії України, а також лектуру творів відомих українських письменників, яка проходила у таборовій читальні. Не було обійдені увагою і старшини, для яких тоді ж та організовано спеціальні виклади з історії, географії, політекономії та військових наук [20, с.8]. З 1 лютого ц.р. для них також відкрилась курси іноземних мов (німецької зі 140 слухачами і англійської зі 20 учнями) [21, с.25-26]. Частина старшин об'єдналась в «Громаді українського стрілецького студентства» (голова – поручник Осінський), яка діяла при 6-й дивізії на підставі власного статуту [22, с.29].

Проведення просвітницької роботи в 4-й дивізії було спочатку ускладнено тим, що її підрозділи перебували не лише в Александрові, але й у Вадовицях. Після зосередження всіх частин в одному таборі 5 лютого 1921 р. було відновлено роботу дивізійного культурно-освітнього відділу (голова – сотник Галайда-Поляків). У його складі були створені «наукова секція» на чолі з хорунжим Хлюром (їй була доручена організація дивізійних шкіл грамоти), секція мистецтва (з підвідділами літератури, співу, малярства); відділ також координував діяльність дивізійного хору і курсів польської і німецької мов для старшин [23, с.27].

Відділ перш за все доклав всіх зусиль для ліквідації неписьменності серед козацтва, для чого заснував п'ять шкіл грамоти (в бригадах та кінному полку). Водночас у дивізії також були забезпечені умови для навчання малограмотних козаків, зокрема – засновано ще одну нижчу (110 учнів) і вищу (63 учня) початкові школи. Попри несприятливі умови таборового існування за перші три місяці своєї роботи школи досягли значних позитивних результатів – кількість неграмотних у цій дивізії зменшилась з 400 до 50 осіб (останні навчилися читати і писати на момент ліквідації табору в кінці 1921 р.) [24, с.28-29].

Однак ці здобутки не могли змінити того, що на загал культурно-освітня робота в таборі проходила без певного плану і системності – здебільшого на власний розсуд начальників культурно-освітніх відділів дивізій. Задля централізації управління згадуваними відділами в Александрові (та інших таборах) у структурі Генерального штабу Армії УНР було створено культурно-освітню управу [25, арк.71], яка ініціювала важливі організаційні зміни в таборі. 12 травня 1921 р. з метою уникнення дублювання роботи в Александрові постав об'єднаний культурно-освітній відділ з поручником М.Битинським на чолі (при цьому були збережені й дивізійні відділи), в складі якого мало бути створено кілька секцій (загальна, видавнича, історична, мистецька, наукова, бібліотечна, фізичного виховання та ін.) [26, арк.20].

На початку весни 1921 р. існуючі початкові школи в таборі були реорганізовані за єдиним положенням, виробленим міністерством народної

освіти УНР, що давало змогу отримувати козакам правні свідоцтва про закінчення курсу навчання. Відповідно до цього положення та подальшої реорганізації школи грамоти набували статусу I-го ступеня (класу) «Єдиної Державної Школи» (ЄДШ), нижчі початкові школи – II-го ступеня, і вищі початкові – III-го. Подальша освіта здійснювалась на вищих ступенях (від IV до IX) згадуваної ЄДШ, які відкривались в дивізіях у випадку дійсної потреби. Закінчення останнього класу давало можливість здобути середню освіту.

Для реалізації цих положень у 6-й дивізії було засновано чотири школи (де навчалось до 150 осіб), які діяли з кінця лютого до 1 травня 1921 р. потім навчання було продовжено у загальнодивізійній школі, що була створена в рамках ЄДШ. Тут навчання продовжувало 73 козака, які були зведені в окрему команду. Вояки, які не потрапили до складу цих шкіл, проходили початкову освіту в своїх підрозділах [27, арк.31]. Після двохмісячної літньої перерви (коли інтернованих активно використовували на різних роботах поза табором) освітня робота в Александрові знову набула рис системності та планомірності. У 6-й дивізії з 19 серпня 1921 р. розпочала свою роботу школа для неграмотних, де навчалось 53 учня – переважно з числа тих, хто не встиг зробити цього раніше.

Крім того, у таборі було відновлено функціонування курсів іноземних мов, де викладались на вибір німецька, французька або англійська мови. Виклади проводились спеціально до того підготовленими лекторами, яких мала рекомендувати Старшинська (військово-фахові теми) або Студентська (загальні теми) громади. Остання заснувалась у таборі 9 травня 1921 р., об'єднавши близько 50 членів дивізійних студентських громад. Її керівним органом стала рада (у складі І.Липовецького, Півторацького, Хлюра, Євтушенка і Марченка). В ухваленому членами статуті організації була визначена мета її діяльності – «закінчення вищої освіти у вищих школах за кордоном, жвава і енергійна праця по самоосвіті в межах табору, всестороння допомога культурно-освітнім організаціям табору в їх праці» (§1) [28, с.25].

Своїми безпосередніми практичними завданнями Українська студентська громада поставила «вдосконалене вивчення» української мови та однієї

іноземної, а також підготовка рефератів та читання лекцій для таборян у відповідності до майбутнього фаху кожного члена громади. Виконуючи взяті на себе завдання майбутні студенти відвідувати курси польської та німецької мов, в їх розпорядженні була й окрема невеличка книгозбірня [29, с.4].

Чільна увага в Александрові приділялась й військово-фаховій освіті вояцтва. Так, зокрема, у 6-й дивізії взимку 1921 р. функціонували повторні старшинські курси для гарматників і техніків; крім того – для всіх старшин читалися лекції з різних галузей військової науки. У березні 1921 р. у 6-ої дивізії було проведено ще один повторний курс для старшин, в рамках якого були проведені виклади з топографії, військового господарства, фортифікації, тактики, артилерії, української мови, історія і географії України. Штаб групи подбав і про заснування курсів для булавних старшин (їх відвідували старші офіцери обох дивізій) [30, арк.70].

Свій внесок у піднесення освітнього рівня таборян зробила й Старшинська громада 6-ої дивізії, щоправда це стосувалось майже виключно фахової підготовки старшин. Її заходами було влаштовано викладання курсу лекцій та окремих рефератів на різні спеціальні (вишкіл рекрутів, підготовка стрільця, польова служба та ін.) та військово-історичні теми [31, с.3]. Для стрільців 6-ої дивізії були влаштовані загальнодивізійні піхотні, гарматні, технічні підстаршинські вишколи, після закінчення яких всі випускники отримали відповідні свідоцтва [32, с.2].

Отже, загальний перебіг розвитку освітньої діяльності свідчив про значні здобутки командування групи та готовність інтернованих до засвоєння нових знань, потрібних для їх майбутнього повернення додому. Але прихід літнього тепла вніс свої корективи у навчальний процес 6-ої дивізії. Частині вояцтва смертельно набридла таборова ізоляція, їм хотілось хоч на короткий час забути про пригноблюючу атмосферу табору. Дехто з них волів не сидіти в бараках на викладах, а вийти поза дроти та провести кілька годин на природі (вже досить ліберальний режим утримання українців на той час дозволяв непомітно вийти з табору).

Принаймні, саме так описувалась ситуація в щоденникових записках Андрієвського, які були опубліковані на шпальтах таборового часопису. Останній занотував, що після сніданку в бараках залишались «тільки «хоробрі», які не бояться дальнішого свого військового навчання, а решта втікає з табору, аби не бути на лекціях стрілкового і польового статутів» [33, с.2]. Навіть учні шкіл грамоти не вважали за потрібне здобувати знання – у записах ще одного таборянина (О.Кузьміна) міститься інформація, що з настанням літньої пори року школу грамоти відвідувало 2-3 особи із загальної кількості 50 неграмотних (16 стрілецька бригада 6-ої дивізії) [34, арк.12].

Очевидно, що таке ставлення частини козацтва до спеціальних викладів дійсно мало місце, засвідчивши невміння організаторів та виконавців цих занять зацікавити вояцтво навчанням. Але така ситуація мала місце не у всіх частинах, крім того – старшинство Армії УНР демонструвало набагато серйозніше ставлення до навчання. Зокрема, за вказівками генерал-хорунжого Ю.Тютюнника при штабі підпорядкованій йому 4-й дивізії були засновані старшинські курси, організовано підготовчий курс для військових урядовців, створено підстаршинські вишколи (останні – при кожній бригаді дивізії). Ці курси проводили інтенсивну діяльність до 1 червня 1921 р., після чого ця робота була продовжена у куренях. Для всіх бажаючих було також організовано читання тематичних та загальноосвітніх лекцій з садівництва, кооперації, бухгалтерії, астрономії, різних галузей воєнної науки, іноземних мов [35, с.28-29].

Також у 4-й дивізії були організовані й 2,5-місячні курси культурно-освітніх інструкторів, які у кінці травня 1921 р. успішно закінчили 15 осіб з числа 22 відряджених для їх проходження. Одним з числа їх випускників був козак 10 пішої бригади Анатоль Ярошук, якому було вручено відповідне свідоцтво [36, г.22/53/17] (*див. ілюстр.1*). Завдяки зусиллям цих підготовлених інструкторів стало можливим активізувати просвітницьку роботу з неграмотними в підрозділах шляхом проведення курсів з українознавства.

Взагалі останнім приділялась особлива увага, бо ці виклади сприяли зміцненню морального духу інтернованих, про що, зокрема, свідчить значна загальна кількість їх слухачів з числа вояків 6-ї дивізії (335 осіб) [37, арк.3-19]. Вони були створені у всіх частинах дивізій спочатку окремо для старшин та козаків, а у переліку предметів, які їм пропонувалися були представлені українська мова і література, історія та географія України, основи економічних знань; часто практикувалось й проведення бесід на актуальні громадсько-політичні теми. Пізніше курси українознавства були об'єднані, що справило вагомий виховний вплив як на козаків, так і на старшин дивізії, причому кількість слухачів курсів збільшилась до 400 вояків [38, с.2].

Розвиткові загальної освіти в таборі (і зокрема початковим школам) надавалась різнобічна та істотна допомога з боку таборового представництва благодійної американської організації Young Men's Christian Association (Молодіжна християнська асоціація, YMCA), що надавала гуманітарну допомогу в таборах інтернованих Військ УНР у Польщі (керівники – П.Вуков, з липня 1921 р. – А.Садиков) [39, с.7]. Завдяки її допомозі у таборі була відкрита Реальна школа, що дала можливість закінчити середню освіту багатьом козакам і старшинам 4-ої та 6-ої дивізій, які отримали в такий спосіб можливість продовжити освіту у вищих школах (здебільшого – у навчальних закладах ЧСР) [40, с.37]. Час від часу в таборі (за сприяння YMCA) влаштовувалось проведення спеціальних освітніх курсів (із землеробства, садівництва та ін.) [41, арк.108-108зв.]. Заходами YMCA у таборі з березня 1921 р. діяв кінотеатр, що також сприяло піднесенню рівня загальної освіченості таборян [42, с.27].

На високому рівні розвитку в таборі перебувало й культурно-мистецьке життя, початки якого сягають ще 13 грудня 1920 р., коли С.Шабалін і поручник Сінельник приступили до організації хору (при 6-й дивізії). Згадувані старшини поставили перед собою завдання «познайомити стрілецьтво з українською піснею і музикою, дати йому корисну розвагу, влаштувати курси співу і музики». 27 грудня хористами було влаштовано перший концерт перед польською публікою, що мав великий успіх (завдяки його проведенню хор

отримав перші кошти, потрібні для його подальшого розвитку – 10.417 марок польських, м.п.). 31 грудня хор виступав з концертом для вояків 6-ої дивізії, наступного дня – для всіх бажаючих в таборі (обидва – безоплатні) [43, с.27].

Одночасно в Александрові тривало й становлення таборового театральнo-драматичного осередку – і вже 20 грудня 1920 р. заходами Драматичного товариства імені М.Садовського було організовано театральний гурток, до складу якого увійшли й артисти-аматори 4-ої дивізії. У цей час – за згадками М.Гладкого – «не було ні сцени, ні декорацій, ні костюмів, ні найголовнішого – не було ніяких засобів для того, щоби можна було молодому драматичному гурткові почати свою працю» [44, с.17]. Тим не менш організаційне становлення товариства тривало, завершившись 26 грудня ц.р. затвердженням його тимчасового статуту. В ньому була сформульована основна мета діяльності Драматичного товариства – «ознайомлення з рідною штукою (мистецтвом – *авт.*) і дати розвагу інтернованим», задля чого члени товариства брали на себе зобов'язання популяризувати національне драматичне мистецтво та займатись артистичним самовдосконаленням [45, арк.12].

Командування групи інтернованих знайшло можливість передати у розпорядження цього гуртка окремих барак, який належало переобладнати у таборовий театр (на 400 місць). Значною проблемою для таборових артистів було облаштування сцени та виготовлення театральних костюмів, і тут їм на допомогу театру прийшла вже згадувана УМСА, яка надала грошову субвенцію театру (свій внесок у виготовлення декорацій та реквізиту зробило й Драматичне товариство імені М.Садовського) [46, арк.108-108зв.].

Завдяки цій допомозі за перший місяць роботи таборового театру на його сцені були поставлені вистави «Пошились у дурні» М.Кропивницького і «Панна Мара» В.Винниченка, а також підготовлені ще кілька п'єс: «Зоря нового життя» Кащенко, «Мартин Боруля» Тобілевича, «Назар Стодоля» Т.Шевченка [47, с.30]. У подальшому репертуар театру збільшився завдяки підготовці нових побутових та історичних п'єс українських авторів, у т.ч.: «Ой не ходи Грицю та на вечорниці», «Дай серцю волю – заведе в неволю» (обидві –

М.Кропивницького) та ін., але найбільшою популярністю у таборян користувались «Про що тирса шелестіла» С.Черкасенка і «Невольник» М.Кропивницького, а також кілька одноактних п'єс [48, с.29; 49, с.2].

Важливим було й те, що з метою вдосконалення майстерності таборових акторів та задля ознайомлення їх з азами режисерської роботи у лютому-березні 1921 р. були організовані «театральні курси» (керівник – Блощаневич), на яких 45 їх слухачам були проведені такі виклади як «Історія театру», «Практичне гримування», «Теорія співу» та ін. [50, арк.12; 51, с.30]

Готуючи вистави та безоплатно пропонуючи їх увазі глядачів, таборовий театр виконував важливу мобілізуючу функцію в таборі. Разом з тим, навіть коли за відвідування театру стягувалась невелика платня, чистий прибуток від частини таких вистав передавались на різні гуманітарні потреби самих таборян. Так, зокрема, всі виручені кошти від вистави п'єси «Невольник» М.Кропивницького (10325 м.п. від продажу вхідних квитків та програмок), яка відбулась 20 квітня 1921 р., були використані для поліпшення харчування хворих стрільців у таборі на Великодні свята [52, с.4].

Ця ж вистава була повторена наступного дня, і таборовий часопис у короткій замітці-рецензії відгукнувся на майстерну гру акторів, якій була притаманна «підготовленість і упевненість у собі». Особливо було відзначено піднесену гру Блощаневича, Животівського і Агрес, які в останньому акті «особливо гарно і з мистецьким умінням» відтворили «сторінку страждань нашого народу в його тяглій боротьбі з ворогом у звичайній щоденності села» [53, с.4].

Загалом же упродовж 1921 р. Драматичним товариством ім.М.Садовського було підготовлено близько 50 вистав, 30 з яких відбулись безкоштовно – для мешканців табору. Завдяки роботі таборового театру та виступам хорових колективів вечірній час таборян був наповнений конструктивним змістом, здатним хоча би тимчасово тамувати ностальгічні відчуття інтернованих [54, арк.108-108зв.].

При Драматичному товаристві діяв й струнний оркестр в кількості 20 музикантів, інструменти для якого були придбані на надані YMCA кошти. Ця обставина дозволила широко розвинути діяльність співочої секції культурно-освітнього відділу, заходами якої було проведено близько 30 концертних виступів – як в таборі для інтернованих, так і в Александрові для його мешканців. Членами секції було підготовлено і видано 40 примірників «Збірки українських пісень з репертуару хору 6 Січової дивізії». При секції діяла школа співу та декламації, слухачі якої часто приходили до бараків і навчали хоровому співу козаків окремих куренів [55, арк.60; 56, с.2].

Свій хор у складі 40 осіб (керівник – хорунжий Бабійченко) мала й 4-та дивізія, причому високий рівень виконання її солістами українських народних пісень дозволяв йому концертувати не лише в таборі, але й поза його межами (в Торуні, Цехоцінку та ін.), популяризуючи в такий спосіб українське мистецтво [57, с.28-29]. Зрозуміло, що його виступи у польських містах (так само як виїзні гастролі таборового театру) переслідували й цілком меркантильну мету – заробити додаткові кошти як для організацій, до яких належали таборові митці, так і з метою покращення матеріального стану артистів.

У свою чергу – польська місцева влада охоче дозволяла такі виїзні вистави та концерти, дбаючи при цьому не тільки про поліпшення сприйняття жителями польських міст інтернованих українців, але й не забуваючи про «власний інтерес». Вистави і концерти, які улаштував таборовий культурно-освітній відділ поза межами табору, обкладались досить значними зборами («на користь Польської держави», «для польських шкіл» та ін.). З огляду на незначні прибутки, які давали ці імпрези, і враховуючи нужденний стан інтернованих, Українська військово-ліквідаційна комісія звернулася до польського уряду з проханням увільнити таборові вистави та концерти від стягнення з них податків, на що була отримана позитивна відповідь [58, арк.627].

Заходами командування та співробітників дивізійних культурно-освітніх відділів у Александрові була створена таборова книгозбірня, загальний фонд якої становив 1510 різних книжок. Окремо існувала бібліотека Старшинської

громади 6-ої дивізії, яка нараховувала близько 1000 томів [59, с.37; 60, с.3]. 6-та дивізія подбала про створення «Хати стрільця», в якій була облаштована кантина і читальня [61, с.6].

З метою фізичного оздоровлення старшин і козаків спортсменами 6-ої дивізії було засновано загальнотаборовий спортивний гурток, заходами якого було налагоджено проведення вправ із сокольської гімнастики, а також організовано кілька футбольних матчів з членами польських спортивних організацій. За деякий час спільно зі спортивним гуртком 4-ої дивізії на основі спортивного гуртка було створено спортивне товариство «Січ» [62, арк.31; 63, с.256].

Командуванню групи інтернованих Військ УНР в Александрові подбало й про задоволення релігійних потреб інтернованих. Таборянин Петро Білон ще у кінці грудня 1920 р. був висвячений у священницький сан, після чого рішенням М.Безручка його було призначено таборовим панотцем до Александрова. Останній «з молодечим запалом і завзяттям взявся за влаштування церкви», а також розшукав все необхідне для відправлення релігійних обрядів. Сама церква містилась у напівтемному коридорі одного з бараків, який стараннями інтернованих був відповідно обладнаний та прикрашений [64, с.1].

Перша церковна відправа привернула багатьох таборян, дехто з яких вперше почув молитви українською мовою. Ця подія додала наснаги інтернованому в таборі українському громадянству, бо П.Білон зумів торкнутися потаємних душевних струн багатьох з них. Церква змінювалась на очах – у березні 1921 р. заходами командира технічного куреня 6-ої дивізії сотника-інженера В.Бокитька (і за його власним проектом) був виготовлений іконостас, який було витримано в українському стилі. Завдяки матеріальній допомозі з боку М.Безручка було придбано все необхідне для виконання художніх робіт, які виконав таборовий художник Крушельницький. Ним були розписані майже всі ікони (за винятком храмової ікони Покрови, яку передав церкві ще один таборовий митець – Савич) [65, с.1; 66, с.26].

Тоді ж церква була переобладнана (зокрема, вставлено шибки, побілено стіни), так що вже нічого не нагадувало того напівтемного коридору, в якому вона спочатку містилась. Силами стільців технічного куреня було виготовлено панікадило, у церкві почав співати хор, так що на церковну службу, яка в ній відправлялася, почали збиратись не лише таборяни, але й православні емігранти з Тарнова, Бидгощі та ін. Цьому сприяло й те, що П.Білону в проведенні церковних служб допомагали члени співочої секції культурно-освітнього відділу 6-ої дивізії, а також дивізійний хор під орудою Шабаліна. Влітку 1921 р. хор поступово переходив до виконання співів українською мовою («Святий Боже» П.Чайковського), в його репертуарі були й оригінальні твори керівника хору («Милість спокою»), причому цей музично-хоровий твір не був «пристосуванням українського тексту до старих церковних мелодій», а містив «відгуки народньої української мелодії» [67, с.4].

Дуже важливою виявилась й ще одна ініціатива о. П.Білона – за його пропозицією було засновано спочатку дивізійне (при 6-й дивізії), а потім і загальнотаборове Братство св. Покрови, членами якого у 1921 р. стали близько 200 таборян. Члени Братства дбали про виховання дітей у християнському дусі, здійснювали переклад на українську мову книжок релігійного змісту, заснували власну невеличку книгозбірню [68, с.159]. Крім того братчики організували читання лекцій на релігійні теми, подбали про започаткування диригентських курсів церковного співу, зуміли знайти кошти для публікації перекладних релігійних видань – дбаючи «про поширення ідеї Української Православної Церкви між своїми і за кордоном» [69, с.4].

Велику роботу проводило Братство (спільно зі Старшинською громадою 6-ої дивізії) з упорядкування могил українських вояків, померлих під час інтернування в Александрові. З цією метою остання оголосила 24 липня 1921 р. «Днем безсмертних» та оголосила збірку коштів, під час якої було зібрано близько 20 тис. м.п. Завдяки цьому було виконано проект спорудження пам'ятника та придбано матеріали для його виготовлення. Протягом тривалого часу таборяни самотужки звозили до визначеного місця каміння, землю і дерен

насипаючи курган та облаштовуючи 70 могил похованих на цвинтарі вояків-українців. 18 вересня 1921 р. у чисельній присутності таборян відбулось освячення пам'ятника померлим у вигляді великого кургану, на якому було встановлено чорний запорізький хрест [70, с.6; 71, с.8; 72, s.14] (див. ілюстр.2).

Починаючи з липня 1921 р. в Александрові діяли дивізійні відділення Всеукраїнської спілки військових інвалідів Армії УНР, яким надавали обмежену матеріальну допомогу командування групи інтернованих та польська комендатура табору. Ця категорія інтернованих потребувала особливого піклування з огляду на свій німецький фізичний стан, і знов таки – на допомогу інвалідам прийшла таборова УМСА, сприяючи їхньому працевлаштуванню у заснованих нею же шевській, кравецькій, слюсарній, палітурній, кошиковій майстернях. Одна з цих майстерень – палітурна – була відкрита 22 червня 1921 р., а її штат становив 9 робітників та два інструктори. За перший місяць своєї роботи вони опрацювали 139 книжок (з різних таборових книгозбірень) [73, с.4].

Взагалі – слід особливо наголосити на тому, що культурно-освітні досягнення інтернованих в Александрові великою мірою стали можливими завдяки допомозі таборового осередку УМСА, керівник якої П.Вуков – за оцінкою, висловленою на шпальтах таборового часопису «Нове життя» – «був відомий[...] своєю енергією своєю прихильністю до наших (таборових – авт.) культурно-освітніх справ, відкличністю (готовністю – авт.) на кожную корисну нам допомогу» [74, с.6]. Крім вже згаданих допомогових акцій УМСА подбала й про організацію демонстрації для таборян кінофільмів [75, s.255-256; 76, с.8].

До її заслуг слід віднести й заснування малярського гуртка в таборі (26 вересня 1921 р.), робота якого стала можливою завдяки облаштуванню майстерні, а також придбанню приладів для малювання (двох мольбертів, палітри, двадцяти пензликів та фарб) [77, арк.13]. Завдяки цьому дарунку члени гуртка виготовили 9 картин, а в подальшому виконували замовлення таборового культурно-освітнього відділу. Крім того члени цього гуртка виготовили значну кількість живописних композицій на різні українські історичні теми [78, с.37; 79, с.3].

Таборове представництво YMCA регулярно і суттєво допомагало жінкам у таборі, зокрема шляхом видачі додаткових продуктів, про що останні зберігали «теплий спогад і вдячність сердечну» [80, арк.12зв.]. Також у таборі постійно діяли й представники Британського комітету допомоги Польщі («British Commitee for Relief in Poland»). Ця організація охоче залучала до співпраці (на безоплатній основі) й деякого з таборян, призначаючи їх своїми повноважними представниками у таборі (такий статус згадуваним Комітетом було надано поручнику лікарю Х.Скачківській-Сушко) [81, арк.56, 62-63].

Спорадично гуманітарну допомогу інтернованим надавали й інші міжнародні та національні харитативні організації. Так, зокрема, Американський Червоний Хрест передав до Александрова гуманітарний вантаж – близько 100 предметів дитячого одягу. Також гуманітарна допомога була привезена й представниками французької благодійної місії, які з незрозумілих причин не звернулись до відповідних українських організацій (відповідальних за розподіл пожертв дарувальників) та вдалась до роздавання привезеного на власний розсуд – за принципом «хто перший звернувся» [82, арк.12зв.].

Дієвий вплив на таборян справляла різножанрова таборова преса, яке не лише ефективно запобігало деморалізації вояцтва, але й гуртувала його, надихаючи на продовження боротьби за українську державність. В Александрові виходило кілька періодичних видань, у т.ч. «Нове життя» (дивізійний листок), «Зірниця» (орган таборового кооперативу), сатирично-гумористичні журнали «Полин» і «Комар», «Релігійно-науковий вістник» (орган Братства св. Покрови), «Український стрілець» (видання Старшинської громади 6-ої дивізії), літературно-військовий часопис «Альманах».

Таке розмаїття періодики було значною мірою уможливлено тим, що заходами генерала М.Безручка у квітні 1921 р. було придбано друкарську машину. Завдяки цьому стало можливим видання «Порівнюючої граматики української мови» Модеста Левицького зі словником, брошури «Культурно-освітня праця в армії» Людендорфа (була перекладена і підготовлена до друку

групою старшин 6-ої дивізії). Крім того – розпочато збирання матеріалів з історії бойового шляху Січової стрілецької дивізії [83, с.362].

Одним з найавторитетніших видань була газета 6-ої дивізії «Нове життя» (*див. ілюстр.3*), перше число якої вийшло в світ 15 грудня 1920 р. Її заснування стало можливим завдяки невтомній праці сотників Григорія Гладкого і Олександра Костюченко, які долаючи труднощі з нестачею паперу, все ж таки зуміли забезпечити тиражування листка на старенькому шапірографі [84, арк.12зв.]. Згадуючи цей, можливо найтяжчий період в історії часопису, його редколегія відзначила їх заслуги у ювілейному – сотому – числі «Нового життя»: «Уперто і послідовно, крок за кроком часопис набував сили і поваги, а перший редактор і друкарщик сотник Гладкий вкладав у нього не тільки свої сили, але й душу. Частенько, коли в бараці все спало мертвим сном, за столом при світлі свічки, можна було бачити дві працюючих постаті, які швиденько порались біля шапірографа і, покінчивши з ділом, радісно розглядали свою працю, свій твір, свою укохану дитину – часопис» [85, с.1].

Ситуація з виданням газети значно покращилась у квітні 1921 р., коли друк «Нового життя» вже відбувався на друкарській машині, а з 12 травня 1921 р. – вона набула статусу загальнотаборового інформаційного видання). Це обумовило й зміни в редколегії, до складу якої були кооптовані поручники Дмитро Левицький і Іван Хоріщенко (4-та дивізія). Їх спільники зусиллями видання часопису тривало до моменту ліквідації табору, після чого було продовжено у Щипіорно. Прагнучи оперативно отримувати найсвіжішу інформацію про діяльність всіх таборових установ та організацій, оновлена редколегія звернулася до таборян із закликом надсилати до газети звіти про свою роботу, бо такі відомості, на її думку, матимуть «велике значення для майбутнього, коли наші нащадки в боротьбі за волю Батьківщини будуть складати історію нашого тернистого шляху» [86, с.4].

Слід відзначити, що цей заклик було почуто – і редакція досить регулярно публікувала на своїх шпальтах таборову хроніку, висвітлюючи перебіг не завжди помітної, але надзвичайно важливої для всіх інтернованих культурно-

освітньої праці в Александрові. У свою чергу таборяни намагались підтримати газету своїми грошовими внесками, складаючи добровільні датки на її «пресовий фонд». Так, зокрема, у липні 1921 р. одна з таких збірок принесла газеті 3 тис. м.п., що свідчило, на думку редакції «Нового життя», про підтримку українським вояцтвом «світла друкованого слова» [87, с.2].

Важливим було й те, що газета за перший рік своєї роботи зуміла здобути собі визнання не лише таборян, але й окремих українських еміграційних громад в 25 країнах Європи та світу. Така обширна географія розповсюдження дозволила редколегії газети цілком обґрунтовано заявити, що вона «розносить ідею самостійної соборної держави української далеко поза межі дротів свого табору», бо «Нове життя» прочитується українськими емігрантами «в усіх культурних центрах Європи, в країні пірамід Єгипті, серед сипучих пісків Алжиру і Марокко, і навіть в Америці» [88, с.2].

У таборі Александрів вийшов й третій номер військового журналу «Український стрілець» (жовтень 1921 р.), завданням якого була підготовка вояцтва до продовження визвольних змагань та пошук «в багатому досвіді минулих років, в аналізі подій[...] війни тих цілющих ліків, які б змогли оздоровити наш військовий організм» [89, с.2]. На думку редакції, одним з найголовніших завдань, що стояли перед інтернованою армією УНР, було її очищення від ворожого елемента. Цього вдалось досягти у 6-й дивізії завдяки створенню та діяльності дивізійної Старшинської громади, але дуже бажаним – як вважала редакція – було би поширення цього досвіду в інших з'єднаннях інтернованих Військ УНР [90, с.316].

Взимку-навесні 1921 р. у таборі видався й часопис кооперації, культури й освіти «Зірниця» (редактор – хорунжий І.Липовецький), потрібні кошти для чого виділялись таборовим кооперативом. Журнал підносив гасло «В єднанні – сила», та закликав таборян до об'єднання зусиль у протидії постачальникам-спекулянтам, чого найпростіше можна було досягти через кооперацію. На думку редакції, розвиток кооперативного руху в таборах – дав би ази економічних знань для вояцтва та дозволив би підготувати його до подальшого

мирного життя. Також на його шпальтах публікувались й інші матеріали, в яких розглядались різні аспекти політичного і культурного життя, проблеми розвитку національного театру, уміщувались вірші та оповідання [91, с.53].

У липні 1921 р. увазі таборян було запропоноване перше (і як виявилось пізніше – єдине) число літературно-військового журналу «Альманах», редакція якого висловила сподівання на те, що часопис знайде «прихильне, щире відношення як з боку військових кіл, так і широких верств громадянства» [92, с.1]. Також у таборі виходила ціла низка сатирично-гумористичних листків, які являли собою важливу сторінку таборового повсякдення інтернованого вояцтва [93, с.53-55]. Ще одне таборове видання – «Релігійно-науковий вісник» – позиціонувало себе як журнал духовного змісту. Він був заснований заходами таборового священика о. Петра Білона, який з послідовно державницьких позицій визначив місію української церкви в тодішніх умовах більшовицького панування в Україні: «Церква повинна об'єднати навкруги себе українських людей і стати на захист Батьківщини і народних святинь» [94, с.3].

Отже, заходами штабу інтернованих Військ УНР та частини старшинства культурно-освітнє життя у таборі Александрів набуло достатньо високого рівня інтенсивності та вирізнялось своєю різноманітністю. Освітні та мистецькі осередки, які були засновані в таборі, дозволили об'єднати значну частину патріотично налаштованого вояцтва та спрямувати їх зусилля у конструктивне річище. Таборовий театр, хор, оркестр, різні гуртки на загал успішно надзвичайно важливу місію скріплення національної свідомості вояцтва та зміцнення їх морального духу, що значною мірою дозволило запобігти розкладовим у середовищі інтернованих. З цією ж метою у таборі проводилось святкування національних свят, відзначення пам'ятних дат (дні Т.Шевченка, І.Франка та ін.), вшановувались пам'ять полеглих у боях з більшовиками вояків Армії УНР.

Важливу складову таборового повсякдення являла собою таборова преса, яка попри всі негаразди, пов'язані з труднощами її видання в Александріві, знаходила можливість оперативно інформувати вояцтво про події в Європі та

Україні, не забуваючи при цьому й про висвітлення таборового життя. Завдяки пресі інтерновані завжди мали інформацію і про гуманітарно-благодійну діяльність таборового кооперативу та тих харитативних організацій, які великою мірою фінансово забезпечували нормальну роботу майже всіх культурно-освітній інституцій таборі, а також суттєво допомагали жінкам і дітям.

Одним з найбільших позитивних наслідків діяльності культурно-освітніх відділів, до праці в яких були притягнуті випробувані у боях старшини, що вже мали певний досвід роботи та стійкі національно-державницькі переконання, стала також майже повна ліквідація неграмотності в таборі. Учні таборових шкіл грамоти також отримали перші елементарні знання рахунку, навчилися читати і писати. Це відкривало можливості для продовження освіти та опанування однією чи кількома цивільними спеціальностями – що зрештою дозволило таборянам підготуватись до ліквідації таборів у майбутньому.

Це було тим більш важливо, що уряд Польщі прагнув до поступового скорочення числа таборів та їх мешканців, внаслідок чого табір в Александрові був ліквідований восени 1921 р., а його мешканці – перевезені до таборів у Каліш та Стшалково. Одночасно польська влада все послідовніше заохочувала інтернованих самостійно дбати про свій побут в Польщі – вже поза межами таборів, для чого всім бажаючим надавалась можливість працевлаштуватись в межах країни або виїхати на роботи чи навчання до інших європейських держав.

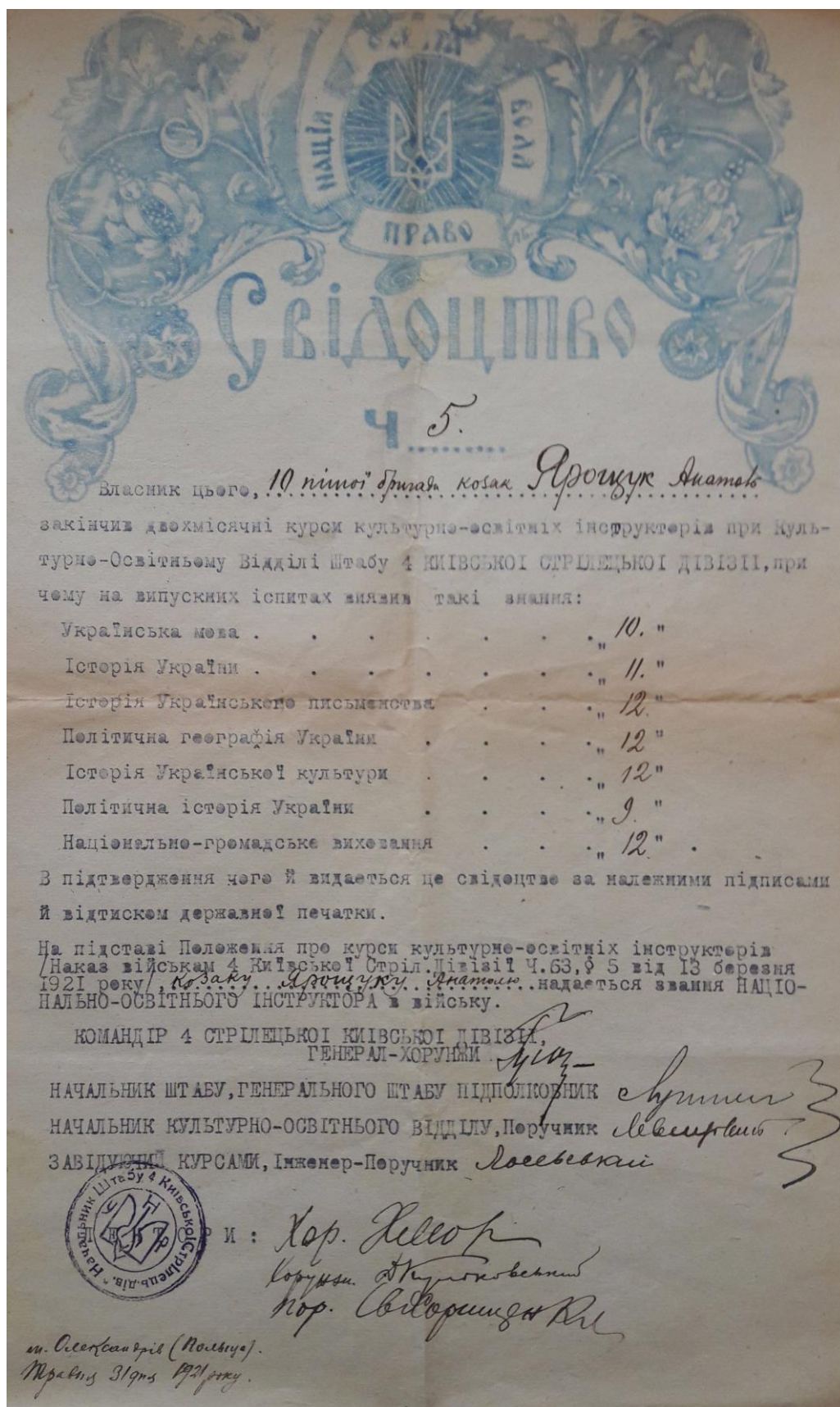

Рис. 1. Свідоцтво про закінчення двохмісячних курсів культурно-освітніх інструкторів при культурно-освітньому відділі штабу 4-ої Київської стрілецької дивізії Армії УНР, видане козаку 10-ої пішої бригади Анатолію Ярошуку, табір Александрів, 31 травня 1921 р.

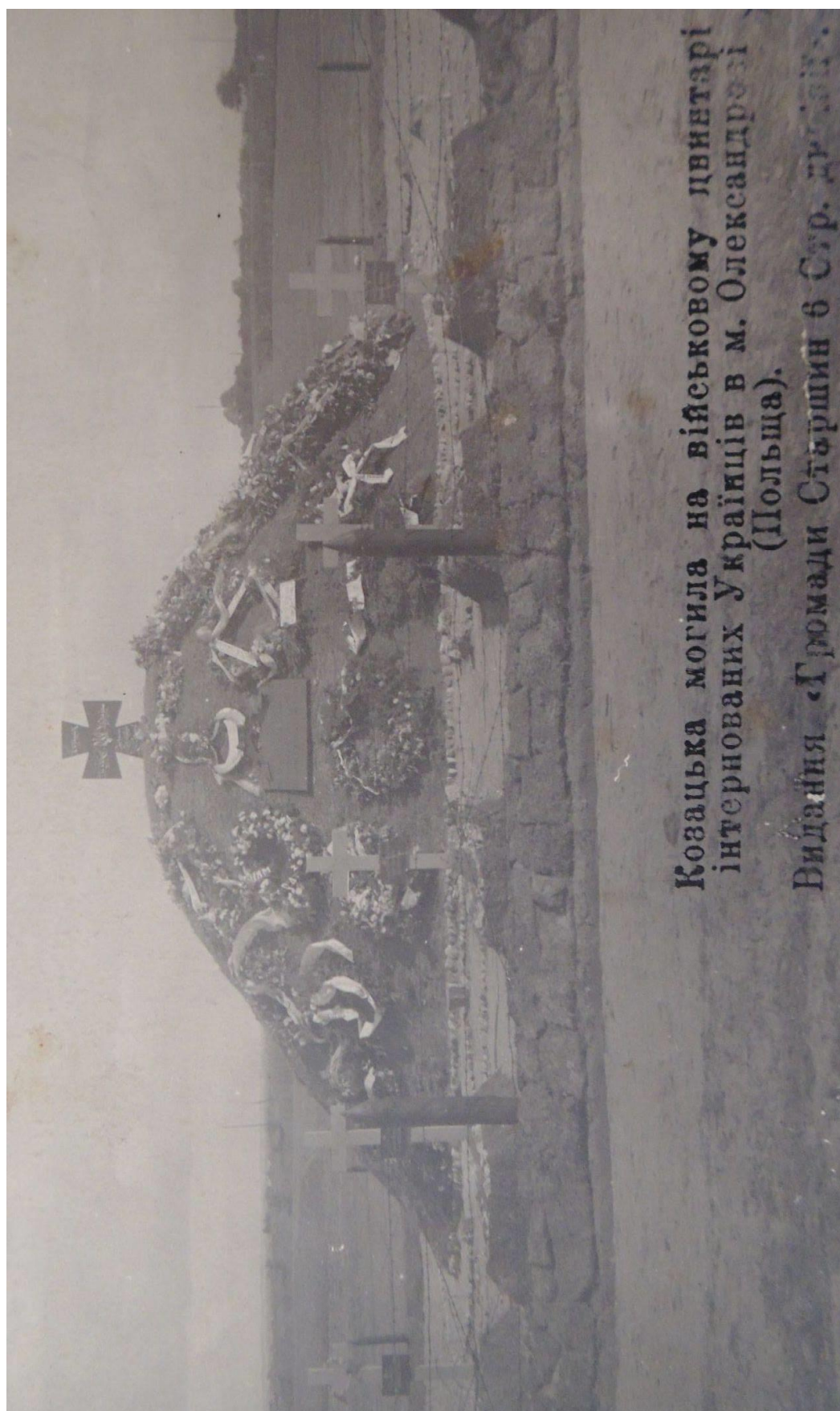

Рис. 2. Козацька могила на військовому цвинтарі інтернованих воєнків-українців в Александрові, 1921 р.

Рис. 3. Верхня частина титульної сторінки таборового часопису «Нові життя», Александрів Куявський, 1921 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Karpus Z. Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim w latach 1918-1921 / Z.Karpus // Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie. – Włocławek, 1987. – Т.VI (Historia). – S. 245-258.
2. Вішка О. Козацька могила на Куявах / О.Вішка. – Львів, 1993. – 12 с.
3. Колянчук О. Слідами інтернованих в Польщі вояків Армії УНР / О.Колянчук // Наше Слово. – Варшава, 1991. – № 49, 50; 1992. – № 1.
4. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.) / І.Срібняк. – Київ-Філадельфія, 1997. – 187 с.
5. Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. Ч.ІІ: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924) / Н.Сидоренко. – К., 2000. – 262 с.
6. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / О.Колянчук. – Львів, 2000. – 272 с.
7. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження/ О.Вішка. – Львів, 2002. – 479 с.
8. Karpus Z. Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918-1921 / Z.Karpus // Aleksandrów Kujawski. Obóz jeńców i internowanych 1918-1921. – Toruń, 2008. – Część I (Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej). – S. 51-64.
9. Срібняк І. Культурно-освітня робота в таборі інтернованих військ УНР Александрів-Куявський у 1920-1921 рр. / І.Срібняк // Aleksandrów Kujawski. Obóz jeńców i internowanych 1918-1921. – Toruń, 2008. – Część I (Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej). – S. 65-76.
10. Wiszka E. Ukraińska prasa obozowa wydawana w Aleksandrowie Kujawskim (1920-1921) /E. Wiszka// Aleksandrów Kujawski. Obóz jeńców i

- internowanych 1918-1921. – Toruń, 2008. – Część I (Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej). – S. 77-90.
11. Waszkiewicz Z. Żucie religijne w Obozie Internowanych nr 6 w Aleksandrowie Kujawskim w 1921 roku /Z. Waszkiewicz // Aleksandrów Kujawski. Obóz jeńców i internowanych 1918-1921. – Toruń, 2008. – Część I (Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej). – S. 91-97.
 12. Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 січня. – Ч.1. – С. 16.
 13. Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С. 1.
 14. Кооперативні курси // Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 січня. – Ч.1. – С. 15.
 15. Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 січня. – Ч.1. – С. 16.
 16. ЦДАВО України, ф.3523, оп.2, спр.33, арк.20зв.
 17. ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.200, арк.60.
 18. ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.197, арк.4.
 19. Karpus Z. Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim w latach 1918-1921 / Z.Karpus// Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie. – Włocławek, 1987. – T.VI (Historia). – S. 245.
 20. Вішка О. Козацька могила на Куявах /О.Вішка. – Львів, 1993. – С. 8.
 21. З культурно-освітньої праці 6 стр[ілецької] дивізії // Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С. 25-26.
 22. Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С. 29.
 23. Культурно-освітня праця 4 Київської дивізії // Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С. 27.
 24. Національно-освітня та військова праця в 4 Київській дивізії // Альманах. – Олександрів Куявський, 1921. – №1. – С. 28-29.
 25. ЦДАВО України, ф.1078, оп.4, спр.6, арк.71.
 26. ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.40, арк.20.
 27. ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.544, арк.31.
 28. Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 травня. – Ч.7. – С. 25.
 29. Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С. 4.

30. ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.38, арк.70.
31. Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С. 3.
32. Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С. 2.
33. Нове життя. – Александрово, 1921. – 12 вересня. – № 68. – С. 2.
34. ЦДАВО України, ф.3523, оп.1, спр.4, арк.12.
35. Національно-освітня та військова праця в 4 Київській дивізії // Альманах. – Александрів Куявський, 1921. – №1. – С. 28-29.
36. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), rękopis 22/53/17.
37. ЦДАВО України, ф.1078, оп.3, спр.308, арк.3-19.
38. Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С. 2.
39. Ш.І. Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч.51-52. – С. 7.
40. Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті / М.Битинський// Гуртуймося. – Прага, 1932. – № IX. – С. 37.
41. ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108-108зв.
42. Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 березня. – Ч.5. – С. 27.
43. Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С. 27.
44. Гладкий Г. Театр / Г.Гладкий// Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С. 17.
45. ЦДАВО України, ф.3523, оп.2, спр.1, арк.12.
46. ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108-108зв.
47. Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С. 30.
48. Національно-освітня та військова праця в 4 Київській дивізії // Альманах. – Александрів Куявський, 1921. – №1. – С. 29.
49. Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С. 2.
50. ЦДАВО України, ф.3523, оп.2, спр.1, арк.12.
51. Зірниця. – Олександрів, 1921. – 25 лютого. – Ч.3-4. – С. 30.
52. Хорому Стрільцеві // Нове життя. – Александрово, 1921. – 24 квітня. – № 41. – С. 4.

53. «Невольник» на таборовій сцені // Нове життя. – Александрово, 1921. – 24 квітня. – № 41. – С. 4.
54. ЦДАВО України, ф.2562, оп.1, спр.32, арк.108-108зв.
55. ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.200, арк.60.
56. Нове Життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С. 2.
57. Національно-освітня та військова праця в 4 Київській дивізії // Альманах. – Александрів Куявський, 1921. – №1. – С. 28-29.
58. ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.27, арк.627.
59. Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті / М. Битинський // Гуртуймося. – Прага, 1932. – № IX. – С. 37.
60. Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С. 3.
61. Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 січня. – Ч.1. – С. 6.
62. ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.544, арк.31.
63. Karpus Z. Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim w latach 1918-1921 / Z.Karpus // Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie. – Włocławek, 1987. – T.VI (Historia). – S. 256.
64. О.К. З нашого церковного життя // Нове життя. – Александрово, 1921. – 24 квітня. – № 41. – С. 1.
65. О.К. З нашого церковного життя // Нове життя. – Александрово, 1921. – 24 квітня. – № 41. – С. 1.
66. Зірниця. – Олександрів, 1921. – 15 березня. – Ч.5. – С. 26.
67. Нове життя. – Александрово, 1921. – 23 червня. – № 57. – С. 4.
68. Білон П. Спогади /П.Білон. – Пітсбург, 1952. – Ч.1. – С. 159.
69. Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С. 4.
70. Вішка О. Табір воїнів УНР в Александрові Куявському / О.Вішка// Наше слово. – Варшава, 1991. – № 48. – С. 6.
71. Вішка О. Козацька могила на Куявах / О.Вішка. – Львів, 1993. – С. 8.
72. Wiszka E. Wspólna modlitwa na Kozackiej Mogile / E. Wiszka // Polski Żołnierz Prawosławny. – 1999. – R.VI. – Nr 1(18). – S.14.
73. Нове життя. – Александрово, 1921. – 30 серпня. – № 66. – С.4.

74. Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С. 6.
75. Karpus Z. Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujańskim w latach 1918-1921 / Z.Karpus// Zapiski Kujańsko-Dobrzyńskie. – Włocławek, 1987. – T.VI (Historia). – S. 255-256.
76. Вішка О. Козацька могила на Куявах / О.Вішка. – Львів, 1993. – С. 8.
77. ЦДАВО України, ф.2439, оп.2, спр.58, арк.13.
78. Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті / М.Битинський// Гуртуймося. – Прага, 1932. – № IX. – С. 37.
79. Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – № 97. – С. 3.
80. ЦДАВО України, ф.3523, оп.1, спр.12, арк.12зв.
81. ЦДАВО України, ф.3523, оп.1, спр.14, арк. 56, 62, 63.
82. ЦДАВО України, ф.3523, оп.1, спр.12, арк.12зв.
83. Вішка О. Видавнича діяльність вояків Армії УНР, інтернованих в Александрові Куявському /О.Вішка // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1995. – Вип.2. – С. 362.
84. ЦДАВО України, ф.3523, оп.1, спр.12, арк.12зв.
85. Нове Життя. – Щипіорно, 1922. – 16 січня. – № 100. – С. 1.
86. Нове життя. – Александрово, 1921. – 30 серпня. – № 66. – С. 4.
87. Нове життя. – Александрово, 1921. – 7 вересня. – № 67. – С. 2.
88. Нове Життя. – Щипіорно, 1922. – 16 січня. – № 100. – С. 2.
89. Український стрілець. – Александрів Куявський, 1921. – Ч.3. – С. 2.
90. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження /О.Вішка. – Львів, 2002. – С. 316.
91. Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. Ч.ІІ: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924) / Н.Сидоренко. – К., 2000. – С. 53.
92. Альманах. – Александрів Куявський, 1921. – Ч.1. – С. 1.
93. Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. Ч.ІІ: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924) / Н.Сидоренко. – К., 2000. – С. 53-55.

94. Білон П. Спасення України в вірі / П.Білон// Релігійно-науковий вісник. – Александрів Куявський, 1921. – 15 вересня. – Ч.1. – С. 3.

References:

1. KARPUS, Z. (1987) Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim w latach 1918-1921 *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*. VI, 245-258.
2. VISHKA, O. (1993) *Kozats'ka mohyla na Kuyavakh*. L'viv.
3. KOLYANCHUK, O. (1991-1992) Slidamy internovanykh v Pol'shchi voyakiv Armii UNR *Nashe Slovo*. 49, 50; 1.
4. SRIBNYAK, I. (1997) *Obezzbrojena, ale neskorena: Internovana Armija UNR u taborakh Pol'shchi y Rumuniyi (1921-1924 rr.)*. Kyiv-Filyadel'fiya.
5. SYDORENKO, N. (2000) *Natsional'no-dukhovne samostverdzhennya*. Ch.II: Presa internovanykh ukrayintsev ta tsyvil'noyi emihratsiyi (Chekhiya, Pol'shcha, Rumuniya, Yehypet, 1919-1924). Kyiv.
6. KOLYANCHUK, O. (2000) *Ukrayins'ka viys'kova emihratsiya u Pol'shchi (1920–1939)*. L'viv.
7. VISHKA, O. (2002) *Presu ukrayins'koyi emihratsiyi v Pol'shchi (1920-1939 rr.): Istoryko-bibliohrafichne doslidzhennya*. L'viv.
8. KARPUS, Z. (2008) Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918-1921 *Aleksandrów Kujawski. Obóz jeńców i internowanych 1918-1921*. Część I (Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej). Toruń, 51-64.
9. SRIBNYAK, I. (2008) Kul'turno-osvitnya robota v tabori internovanykh viys'k UNR Aleksandriv-Kuyavs'kyu u 1920-1921 rr. *Aleksandrów Kujawski. Obóz jeńców i internowanych 1918-1921*. Część I (Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej). Toruń, 65-76.
10. WISZKA, E. (2008) Ukrańska prasa obozowa wydawana w Aleksandrowie Kujawskim (1920-1921) *Aleksandrów Kujawski. Obóz jeńców i internowanych*

- 1918-1921. Część I (Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej). Toruń, 77-90.
11. WASZKIEWICZ, Z. (2008) Żucie religijne w Obozie Internowanych nr 6 w Aleksandrowie Kujawskim w 1921 roku *Aleksandrów Kujawski. Obóz jeńców i internowanych 1918-1921*. Część I (Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej). Toruń, 91-97.
 12. Zirnytsya (1921) Oleksandriv, 1, 16.
 13. Nove zhyttya (1921) Shchypiorno, 97, 1.
 14. Kooperatyvni kursy (1921) *Zirnytsya* Oleksandriv, 1, 15.
 15. Zirnytsya (1921) Oleksandriv, 1, 16.
 16. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy (TSDAVO Ukrainy), f.3523, op.2, spr.33, ark.20zw.
 17. TSDAVO Ukrainy, f.1078, op.2, spr.200, ark.60.
 18. TSDAVO Ukrainy, f.1075, op.2, spr.197, ark.4.
 19. KARPUS, Z. (1987) Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kyjawskim w latach 1918-1921 *Zapiski Kyjawsko-Dobrzyńskie*. VI, 245.
 20. VISHKA, O. (1993) *Kozats'ka mohyla na Kuyavakh*. L'viv.
 21. Z kul'turno-osvitn'oyi pratsi 6 str[ilets'koyi] dyviziyyi (1921) *Zirnytsya* Oleksandriv, 3-4, 25-26.
 22. Zirnytsya (1921) Oleksandriv, 3-4, 29.
 23. Kul'turno-osvitnya pratsya 4 Kyyivs'koyi dyviziyyi (1921) *Zirnytsya* Oleksandriv, 3-4, 27.
 24. Natsional'no-osvitnya ta viys'kova pratsya v 4 Kyyivs'kiy dyviziyyi (1921) *Al'manakh* Oleksandriv Kuyavs'kyy, 1, 28-29.
 25. TSDAVO Ukrainy, f.1078, op.4, spr.6, ark.71.
 26. TSDAVO Ukrainy, f.2439, op.1, spr.40, ark.20.
 27. TSDAVO Ukrainy, f.1075, op.2, spr.544, ark.31.
 28. Zirnytsya (1921) Oleksandriv, 7, 25.
 29. Nove zhyttya (1921) Shchypiorno, 97, 4.

30. TSDAVO Ukrainy, f.1075, op.2, spr.544, ark.31.
31. Nove zhyttya (1921) Shchypiorno, 97, 3.
32. Nove zhyttya (1921) Shchypiorno, 97, 2.
33. Nove zhyttya (1921) Aleksandrovo, 68, 2.
34. TSDAVO Ukrainy, f.3523, op.1, spr.4, ark.12.
35. Natsional'no-osvitnya ta viys'kova pratsya v 4 Kyivivs'kiy dyvizii (1921) *Al'manakh*. Aleksandriv Kuyavs'kyi, 1, 28-29.
36. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), rękopis 22/53/17.
37. TSDAVO Ukrainy, f.1078, op.3, spr.308, ark.3-19.
38. Nove zhyttya (1921) Shchypiorno, 97, 2.
39. Blahodiyni chuzhozemni orhanizatsiyi ta shkil'no-prosvitnya diyal'nist' v taborakh internovanykh Ukrayintsiv v Pol'shchi (1923) *Ukrayins'kyi Surmach*. Shchypiorno, 51-52, 7.
40. BYTYNS'KYY, M. (1932) *Ukrayins'ke voyatstvo na kul'turno-osvitn'omu fronti // Hurtuymosya*. Praha, IX, 37.
41. TSDAVO Ukrainy, f.2562, op.1, spr.32, ark.108-108zw.
42. Zirnytsya (1921) Oleksandriv, 5, 27.
43. Zirnytsya (1921) Oleksandriv, 3-4, 27.
44. HLADKYY, H. (1921) *Teatr Zirnytsya*. Oleksandriv, 3-4, 17.
45. TSDAVO Ukrainy, f.3523, op.2, spr.1, ark.13.
46. TSDAVO Ukrainy, f.2562, op.1, spr.32, ark.108-108zw.
47. Zirnytsya (1921) Oleksandriv, 3-4, 30.
48. Natsional'no-osvitnya ta viys'kova pratsya v 4 Kyivivs'kiy dyvizii (1921) *Al'manakh*. Aleksandriv Kuyavs'kyi, 1, 29.
49. Nove zhyttya. – Shchypiorno, 1921. – 26 hrudnya. – № 97. – S.2.
50. TSDAVO Ukrainy, f.3523, op.2, spr.1, ark.12.
51. Zirnytsya (1921) Oleksandriv, 3-4, 30.
52. Khoromu Stril'tsevi (1921) *Nove zhyttya*. Aleksandrovo, 41, 4.
53. «Nevol'nyk» na taboroviy stseni (1921) *Nove zhyttya*. Aleksandrovo, 41, 4.
54. TSDAVO Ukrainy, f.2562, op.1, spr.32, ark.108-108zw.

55. TSDAVO Ukrainy, f.1078, op.2, spr.200, ark.60.
56. Nove zhyttya (1921) Shchypiorno, 97, 2.
57. Natsional'no-osvitnya ta viys'kova pratsya v 4 Kyuyivs'kiy dyvizii (1921) *Al'manakh*. Aleksandriv Kuyavs'kyy, 1, 28-29.
58. TSDAVO Ukrainy, f.2439, op.1, spr.27, ark.627.
59. BYTYNS'KYY, M. (1932) Ukrayins'ke voyatstvo na kul'turno-osvitn'omu fronti *Hurtuymosya*. Praha, IX, 37.
60. Nove zhyttya (1921) Shchypiorno, 97, 2.
61. Zirnytsya (1921) Oleksandriv, 1, 6.
62. TSDAVO Ukrainy, f.1075, op.2, spr.544, ark.31.
63. KARPUS, Z. (1987) Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kyjawskim w latach 1918-1921 *Zapiski Kyjawsko-Dobrzyńskie*. VI, 256.
64. Z nashoho tserkovnoho zhyttya (1921) *Nove zhyttya*. Aleksandrovo, 41, 1.
65. Z nashoho tserkovnoho zhyttya (1921) *Nove zhyttya*. Aleksandrovo, 41, 1.
66. Zirnytsya (1921) Oleksandriv, 5, 26.
67. Nove zhyttya (1921) Aleksandrovo, 57, 4.
68. BILON, P. (1952) *Spohady*. Pitsburh, 1, 159.
69. Nove zhyttya (1921) Shchypiorno, 97, 4.
70. VISHKA, O. (1991) Tabir voyiniv UNR v Aleksandrovi Kuyavs'komu *Nashe slovo* Varshava, 48, 6.
71. VISHKA, O. (1993) *Kozats'ka mohyla na Kuyavakh*. L'viv, 8.
72. WISZKA, E. (1999) Wspólna modlitwa na Kozackiej Mogile *Polski Żołnierz Prawosławny*. VI, 1(18), 14.
73. Nove zhyttya (1921) Aleksandrovo, 66, 4.
74. Nove zhyttya (1921) Shchypiorno, 97, 6.
75. KARPUS, Z. (1987) Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kyjawskim w latach 1918-1921 *Zapiski Kyjawsko-Dobrzyńskie*. VI, 255-256.
76. VISHKA, O. (1993) *Kozats'ka mohyla na Kuyavakh*. L'viv, 8.

77. TSDAVO Ukrainy, f.2439, op.2, spr.58, ark.13.
78. BYTYNS'KYY, M. (1932) Ukrayins'ke voyatstvo na kul'turno-osvitn'omu fronti *Hurtuymosya*. Praha, IX, 37.
79. Nove zhyttya (1921) Shchypiorno, 97, 3.
80. TSDAVO Ukrainy, f.3523, op.1, spr.12, ark.12zw.
81. TSDAVO Ukrainy, f.3523, op.1, spr.14, ark.56, 62, 63.
82. TSDAVO Ukrainy, f.3523, op.1, spr.12, ark.12zw.
83. VISHKA, O. (1995) Vydavnycha diyal'nist' voyakiv Armiyi UNR, internovanykh v Aleksandrovi Kuyavs'komu *Zbirnyk prats' Naukovo-doslidnoho tsentru periodyky*. L'viv, 2, 362.
84. TSDAVO Ukrainy, f.3523, op.1, spr.12, ark.12zw.
85. Nove Zhyttya (1922) Shchypiorno, 100, 1.
86. Nove zhyttya (1921) Aleksandrovo, 66, 4.
87. Nove zhyttya (1921) Aleksandrovo, 67, 2.
88. Nove Zhyttya (1922) Shchypiorno, 100, 2.
89. Ukrayins'kyi strilets' (1921) Aleksandriv Kuyavs'kyi, 3, 2.
90. VISHKA, O. (2002) *Presa ukrayins'koyi emihratsiyi v Pol'shchi (1920-1939 rr.): Istoryko-bibliohrafichne doslidzhennya*. L'viv, 316.
91. SYDORENKO, N. (2000) *Natsional'no-dukhovne samostverdzhennya*. Ch.II: Presa internovanykh ukrayintsiv ta tsyvil'noyi emihratsiyi (Chekhiya, Pol'shcha, Rumuniya, Yehypet, 1919-1924). Kyiv, 53.
92. Al'manakh (1921) Aleksandriv Kuyavs'kyi, 1, 1.
93. SYDORENKO, N. (2000) *Natsional'no-dukhovne samostverdzhennya*. Ch.II: Presa internovanykh ukrayintsiv ta tsyvil'noyi emihratsiyi (Chekhiya, Pol'shcha, Rumuniya, Yehypet, 1919-1924). Kyiv, 53-55.
94. BILON, P. (1921) Spasennya Ukrayiny v viri *Relihiyno-naukovyy visnyk*. Aleksandriv Kuyavs'kyi, 1, 3.

Ihor Sribniak, Dr. of Science (History), Prof.

Borys Grinchenko Kyiv University

**«DON'T FESTER BEHIND BARS, GET ON WITH YOUR LIFE HERE,
IN THIS SMALL WIRED CITY...» (EVERYDAY LIFE OF THE INTERNED
UKRAINIAN SOLDIERS
IN ALEKSANDRIV (POLAND) EVIDENCED WITH CAMP PERIODICALS,
1921)**

***Abstract.** The article analyzes the conditions of stay and the main manifestations of the cultural and educational activities of interned Ukrainian soldiers in the camp of Alexandriv (Poland) in 1921. Based on the use of a wide range of archival sources, the author concluded that the camp of everyday war has been marked by considerable difficulties, but gradually the situation of the interned has been normalized. The camp was founded by a number of educational, cultural and artistic organizations, as well as a cooperative, which positively influenced the moral spirit of war. In addition, studios in camp schools, attending various educational courses allowed everyone to refill their knowledge of knowledge, which was extremely important in terms of emigration, allowing to fill the constructive meaning of the camp of the daily routine of a large number of interned, first of all from the number of officers.*

The availability of the theater, the choir, the orchestra, various coteries for the sake of successfully and extremely important mission of fastening the national consciousness of the war and strengthening their moral spirit, largely allowed to prevent collapsing in the interned environment. An important component of the camp's everyday life was the camp press, which, in spite of all the issues, i.a. the difficulties of its publication in Alexandriv, was able to quickly inform the public on the events in Europe and Ukraine, while not forgetting about the coverage of camp life. However, the interned did not have the opportunity to develop their cultural and educational achievements, for back in the autumn of 1921 the Polish authorities have

resorted to the settlement of the mentioned camp and the displacement of its inhabitants to other camps.

Key words: *interned, education, camp, senior officer, magazine, Alexandriv, Poland.*

Надійшла до редколегії 10.05.2018.

УДК 94(4)«1938»

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.253-274>

Тарас Ткачук, магістр історії
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

МЮНХЕНСЬКА УГОДА 1938 РОКУ: ПІДХОДИ БРИТАНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ І ДИПЛОМАТІЇ

Анотація. Стаття присвячена аналізу основних підходів до розгляду однієї з ключових подій у міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни – Мюнхенської угоди 1938 року. Зокрема звертається увага на усталені стереотипи щодо британської політики умиротворення, яка нібито полягала у тому, щоб Німеччину як «скаженого бика» не перемогти, а направити за допомогою дипломатії його агресію в інший бік. У зв'язку з цим ще під час перебування Н. Чемберлена на посаді прем'єр-міністра Великої Британії було чимало критиків такої стратегії англійської зовнішньої політики і вищезазначеної угоди, як її вияву. Тому у статті зосереджено увагу на всіх обставинах, які зумовили підписання Мюнхенської угоди, проаналізовано позиції як держав-підписантів договору, так і країн, які здійснювали непрямий вплив на вирішення чехословацької проблеми.

Обстоюється думка, що є неправомірним звинувачувати лише одного Н. Чемберлена за помилки, допущені у Мюнхені: потрібно враховувати також позицію французького уряду Е. Далад'є і пацифістські настрої більшості британців, які не бажали воювати за вирішення внутрішньополітичних проблем іноземної держави. У цьому сенсі необхідно відзначити безперечну перемогу нацистської дипломатії, діяльність якої була спрямована якраз на поширення панічних настроїв у Європі, у той час як сама Німеччина до війни була неготовою.

Нарешті, у статті проведено паралелі між подіями 1938 року та сучасною геополітичною ситуацією, пов'язаною з агресивними діями Російської Федерації. Однак наголошується на неможливості повного ототожнення Мюнхенської угоди 1938 р. та Мінських домовленостей 2014-2015 рр., передусім, через відмінність епох та мети скликання цих двох міжнародних конференцій.

Ключові слова: *Мюнхенська угода, Друга світова війна, Чехословаччина, судетська проблема, політика умиротворення.*

Мюнхенська угода 30 вересня 1938 року – доленосна подія в історії міжнародних відносин напередодні Другої світової війни. Саме вона стала з одного боку кульмінацією так званої політики умиротворення щодо Німеччини, яку проводив уряд Н. Чемберлена у Великій Британії, а з іншого – змовою, яка остаточно розв'язала руки німецькому канцлеру А. Гітлеру і підштовхнула його до здійснення нових агресивних планів у Європі. Сьогодні у Європі дещо подібна геополітична ситуація у зв'язку з агресивними діями Російської Федерації, тому з'являється можливість дещо по-новому оцінити події кінця 1930-х років у міжнародних відносинах і, передусім, вирішення у Мюнхені долі судетських німців Чехословаччини.

Проблема підписання Мюнхенської угоди уже давно не є новою у світовій історіографії. Так початкові оцінки цієї події у своїх спогадах дали відомі дипломати того часу, такі як радянський посол у Великій Британії Іван Майський, майбутній британський прем'єр Уїнстон Черчилль, журналісти Губерт Ріпка та Бейзил Лідделл Гарт. Звичайно, всі згадані автори висловлювались різко негативно про Мюнхен, вважаючи цю подію вирішальним кроком до початку Другої світової війни і покладаючи за це відповідальність насамперед на уряд Н. Чемберлена. І. Майський, однак, не відкидав впливу на позицію Лондона зростання пацифістських тенденцій у Франції, прем'єр-міністр якої Е. Даладье також підписував зазначену угоду [24]. Все ж, щодо помилковості такого рішення майже ні у кого не виникало

сумнівів. Так Г. Ріпка, будучи особистим радником президента Чехословаччини Едуарда Бенеша, неодноразово зазначав про можливість чехів самотійно оборонятися у разі війни з Німеччиною через значну перевагу над останньою у кількості озброєння [10, р. 123]. У. Черчилль, який вважається одним з найрадикальніших критиків Мюнхена, доповнив Г. Ріпку, відзначаючи значне посилення Німеччини унаслідок передачі їй Судетської області, адже саме у цьому регіоні були сконцентровані всі прикордонні укріплення і більшість військової промисловості Чехословаччини [2, р. 157]. Б. Лідделл Гарт, воєнний кореспондент газети «Time», додав, що Німеччина після Мюнхена почала становити пряму загрозу Франції через можливість сконцентрувати всі свої дивізії лише на західному кордоні [23].

З одного боку, справді, важко не критикувати уряди Великої Британії та Франції за таку стратегічну помилку, допущену у вересні 1938 року. Однак наступне покоління істориків, яке уже не було безпосереднім очевидцем передвоєнних подій, спробувало розставити дещо інші акценти в оцінці Мюнхенської угоди. Цьому також посприяло розсекречення документів у Лондоні через 30 років (такий термін стосується всіх документів Британського національного архіву), у 1968 р. Так І. Маклеод, автор фундаментальної біографії Невіла Чемберлена, змалював його як людину власної епохи, відзначаючи вплив на прем'єр-міністра пацифістських настроїв уряду та суспільства, посиленого страхом перед комуністичною загрозою з боку СРСР [9]. Цю думку підхоплював історик А. Тейлор, який вважав однією з ключових причин політики умиротворення, апогеєм чого і став Мюнхен, гіперболізовані уявлення англійського уряду щодо чисельності німецької армії у 1938 р. і заниження можливостей переозброєння самої Британії [30].

Однак серед сучасних британських та французьких істориків провідною є думка про дотримання Лондоном та Парижем виключно особистих інтересів під час підписання угоди. Так історик У. Лейсез у монографії «Франція і Мюнхен: дослідження рішення, прийнятого у міжнародних відносинах» звернув увагу на страх країн Заходу перед зростанням військової потужності

Німеччини, адже уряди усвідомлювали всі руйнівні наслідки світової війни. Зрештою, на думку автора, Мюнхен став можливим через наявність сильних англійсько-французьких суперечностей наприкінці 1938 р. [8]. Цю позицію озвучили і британські історики Ф. Чассайн та М. Докрілл у фундаментальній праці «Англійсько-французькі відносини відносини 1898 – 1998: від Фашоди до Жоспена» [1].

Проблему підписання Мюнхенської угоди широко висвітлено і в працях американських істориків, серед яких можна виділити монографію П. Хардена «Рузвельт проти Гітлера: вступ Америки у Другу світову війну», у якій автор вказує на підтримку президентом США політики Британії та Франції щодо Німеччини наприкінці 1938 року (при цьому П. Харден, як і багато інших дослідників часів «холодної війни» вбачав більшу загрозу для Європи з боку СРСР, а не Німеччини [6]), а також працю Ч. Тензілла «Задній хід до війни» [12]. Під час дослідження угоди неможливо не звертати уваги на роботу журналіста, а пізніше історика У. Ширера «Злет і падіння Третього Рейху», яка була визнана фахівцями кращою історичною працею з передвоєнних міжнародних відносин у Європі [11]. У. Ширер і Ч. Тензілл вважали, що наявність Закону про нейтралітет, яким керувалися США у своїй зовнішній політиці напередодні Другої світової війни, не означала повне невтручання Вашингтона у європейські справи, і за першої можливості, на їхній погляд, американці могли легко цей закон обійти.

Мюнхенська угода не оминула також оцінок радянських істориків. Серед відомих праць варто виділити «Історію дипломатії» під редакцією академіка В. П. Потьомкіна, третій том якої (виданий 1945 р.) присвячений міжнародним відносинам 1920 – 1930-х років та її друге видання під редакцією міністра закордонних справ СРСР А. А. Громика [19-20]. У роботах широко використано документальний матеріал, присвячений обставинам підписання Мюнхенської угоди, який розкриває вплив внутрішньополітичної ситуації Британії та Франції на їхні зовнішньополітичні рішення, загальну атмосферу тривоги, яка панувала у ЗМІ під час судетської кризи у Чехословаччині. При

цьому роль СРСР у міжнародних відносинах надмірно ідеалізується – він розглядається як єдиний справжній фактор миру у Європі. Однак у другому виданні відчувається вплив «холодної війни», оскільки автори надмірно акцентують увагу на агресивності і підступному «задумі» США, які залишились поза ареною військових дій і нібито навмисно сприяли політиці умиротворення своїх колег у Лондоні і Парижі, яка втілилася у Мюнхенську угоду.

Серед праць сучасних російських дослідників необхідно виділити «Історію міжнародних відносин» у 3 томах під редакцією М. М. Наринського та А. В. Торкунова, що складається, передусім, з матеріалів лекцій і містить чимало схем і таблиць. На думку авторів, Мюнхен став можливим через те, що США не відійшли від ізоляціоністської позиції, а Німеччина, СРСР та Італія з різних причин були невдоволені своїм статусом у Версальсько-Вашингтонській системі [21].

Важливою є і праця О. Наумова «Фашистський інтернаціонал. Підкорення Європи», у якій автор висловлює думку про спроби А. Гітлера, Б. Муссоліні разом з іншими диктаторськими режимами Європи створити Інтернаціонал на протипагу Комінтерну і західним державам. На основі архівних матеріалів дипломатичних документів, публікацій періодики і мемуарної літератури у книзі детально проаналізовано суть британської політики «умиротворення», трагічні моменти чехословацької кризи і Мюнхенської угоди 1938 р., що дає змогу краще зрозуміти наслідки передачі Німеччині Судетської області для всього тогочасного міжнародного порядку [25].

Щодо дослідження проблеми у вітчизняній історіографії, то Мюнхен розглядався, насамперед, як чинник впливу на вирішення українського питання напередодні Другої світової війни, а саме – на становлення Карпатської України, яка відокремилася від Чехословаччини наприкінці 1938 року [28]. Окремо необхідно звернути увагу на статтю Т. Павлючика, який розглядає вплив СРСР на міжнародно-політичну ситуацію, що склалася навколо Судетської області влітку – восени 1938 року. Дослідник зазначив, що Мюнхен

лише поглибив взаємну недовіру між Москвою та Лондоном, яка пізніше викликала непорозуміння під час британсько-французько-радянських переговорів улітку 1939 р. [27]. Нині у зв'язку з новими геополітичними обставинами, які склалися внаслідок агресії Російської Федерації на Сході України, можна дещо по-іншому поглянути і на міжнародні відносини напередодні Другої світової війни.

Таким чином, проаналізувавши різні погляди щодо Мюнхенської угоди, наявні у світовій історіографії, розглянемо, чому зазначена подія, яка стала одним з вирішальних кроків до війни, стала можливою за умов існування, здавалося б, непорушного Версальсько-Вашингтонського порядку.

Насправді, непорушною цю систему міжнародних відносин важко було назвати майже відразу після приходу нацистів до влади у Німеччині, а саме після раптового виходу останньої з Ліги Націй у жовтні 1933 р. Вихід з організації, яка, згідно з Версальським договором 1919 р., виступала гарантом миру у світі означав, що Берлін більше не буде зважати на будь-які рішення Ліги та по суті ігноруватиме саму проблему колективної безпеки у Європі. Це підтвердилося наступними агресивними діями Німеччини – відновленням строкової служби в армії 1935 р., окупації Рейнської демілітаризованої зони у 1936 р. і, передусім, анексією Австрії на початку 1938 р. Власне, підготовка до врегулювання прикордонних проблем з Чехословаччиною почалася одночасно з плануванням «аншлюсу» Австрії наприкінці 1937 року.

5 листопада 1937 р. німецький канцлер А. Гітлер зібрав у Імперській палаті кількох радників (рейхсміністра авіації Г. Герінга, тогочасного міністра закордонних справ К. Нейрата, генералів В. Фріча та В. Бломберга, адмірала Е. Редера, полковника Ф. Госбаха) і повідомив їх про свої плани. Мета німецької політики, за словами фюрера, – зберегти й примножити німецьку расову спільноту, яка налічувала тоді 85 мільйонів чоловік і яка проживала, передусім, в Австрії й Чехословаччині. «Майбутнє Німеччини, отже, цілком залежить від необхідного територіального врегулювання». Щоб досягти його, необхідно, на думку А. Гітлера, анексувати Австрію й Судетську область

Чехословаччини [18, с. 181]. За основу канцлер взяв раніше розроблені плани «Отто» (Otto) (на честь останнього представника династії Габсбургів, який жив тоді у Бельгії) і «Грюн» (Grün) («Зелений» план), які передбачали відповідно ведення військової операції проти Австрії і Чехословаччини [12, р. 359]. Щодо можливої реакції країн Заходу фюрер зазначив таке: «Німецька політика має враховувати своїх двох непримиренних ворогів – Британію та Францію, що сприймають присутність могутнього німецького колоса в центрі Європи як рану в боці; вони опиратимуться новому зростанню німецької могутності як у Європі, так і за морем». Однак, на думку А. Гітлера, ці західні держави на той момент уже «списали» Австрію і Чехословаччину і не мали наміру вступати через них у нову масштабну війну [18, с. 181].

Після цього було остаточно вирішено наносити перший удар проти Австрії. Чому саме таке рішення прийняв фюрер? На наш погляд, основною причиною стало те, що першочергова окупація Австрії набагато полегшувала такі ж дії щодо Чехословаччини, оскільки остання за таких умов опинялася в оточенні Німеччини з півночі, заходу й півдня. І, справді, під час анексії Австрії А. Гітлер сказав одного разу в автомобілі генералу Францу Гальдеру (з серпня 1938 року — очільник Генерального Штабу сухопутних військ): «Це буде для чехів великою незручністю» [2, р. 131-132]. І він був правий.

Ситуація ускладнювалася ще й наявністю проблеми забезпечення рівних з чехами прав німецької меншини, яка переважала у відсотковому відношенні саме у прикордонній Судетській області на заході країни. І не дивно, адже ця територія до 1919 р. була частиною Німеччини і відійшла до Чехословаччини за Сен-Жерменським договором. До приходу А. Гітлера до влади жодна національна меншина Чехословаччини не зазнавала ніяких утисків з боку влади, всі етнічні групи могли вільно розмовляти рідними мовами [5, р. 68]. Однак з 1935 р. у Берліні почали надавати підтримку партії судетських німців, які пізніше стали справжньою «п'ятою колоною» Німеччини у цій державі [25, с. 299-300]. Головою партії був Конрад Генлейн (у минулому – учитель фізкультури).

Тиск з боку Берліна на судетську партію посилювався саме після анексії Австрії. Зокрема, 24 квітня 1938 р. за сприяння А. Гітлера у місті Карлові Вари (нім. Карлсбад) К. Генлейн оголосив програму «широкої автономії» (увійшла в історію як «Карлсбадська програма», яку ще тоді німецька преса відкрито називала ультиматумом) для судетських німців [13, р. 517]. Ситуацію у взаємовідносинах Німеччини та Чехословаччини ускладнив інцидент, який трапився 21 травня, а саме вбивство чеськими прикордонниками двох німців-мотоциклістів, які буди озброєні і намагалися перевезти у Судетську область пропагандистську літературу [22, с. 117-118]. А. Гітлер під час чергового виступу у рейхстазі (де він як правило робив заклики до миру на весь світ) подав цю подію, як жорстокий злочин, вчинений чехословацькою адміністрацією щодо звичайних німців. Врешті-решт, канцлер зібрав своїх радників і 28 травня (про це він згадав під час виступу у рейхстазі 30 січня 1939 р.) дав розпорядження про підготовку до 2 жовтня 1938 р. воєнної інтервенції до Чехословаччини. Таким чином, план «Grün» був прийнятий остаточно [2, р. 134].

Виникає питання, чи справді А. Гітлер вирішив розпочати війну у 1938 році, а не скористатися дипломатичними засобами тиску з метою примноження територіальних надбань? На думку А. Йодля, кардинальна зміна позиції фюрера пояснюється не вбивством німців на кордоні, а саме мобілізацією у Чехословаччині, яка розпочалася у відповідь на заяви фюрера і яку А. Гітлер вважав за своєрідний виклик, який міг би неабияк підірвати його престиж [22, с. 119-120]. Цю тезу завершив на Нюрнберзькому процесі генерал В. Кейтель, зазначивши про абсолютну неготовність вермахту (німецьких збройних сил) до масштабної військової операції [2, р. 149]. Про те ж саме свідчить і фейковий парад військ у м. Кіль 22 серпня 1938 р., влаштований з ініціативи А. Гітлера іноземним військовим аташе, з метою залякати всю Європу, а в першу чергу Прагу, непереможною силою німецької армії. Журналісти ЗМІ зафіксували величезну кількість озброєних корпусів на вулиці міста, не помітивши, що, насправді, така панорама була створена завдяки руху

одних і тих же військових з'єднань по колу [20, с. 630]. Отже, можна погодитись, що Берлін таки не збирався розпочинати війну через проблему судетських німців, вміло граючи на пацифістських настроях, передусім, у країнах Заходу.

Якою ж була реакція Лондона та Парижа на дії Німеччини? 14 березня 1938 року французький прем'єр-міністр Леон Блюм заявив чехословацькому послу у Парижі Ш. Осуському, що Франція виконає всі свої обов'язки щодо Чехословаччини (передбачені договором про взаємодопомогу 1935 р.) [2, р. 132]. Однак уже під час спільної британсько-французької консультації на рівні керівників урядів та МЗС наприкінці квітня 1938 р. англійський міністр закордонних справ Н. Гендерсон відкрито заявив колегам про ризик війни між Німеччиною та Чехословаччиною і про нібито ризик швидкого розгрому останньої. Порятунком, на його погляд, був лише один – змусити президента Е. Бенеша «вирішити проблему німецької меншини у Судетській області на основі угоди з представниками цієї меншини» [3, р. 218]. Франція підтримала ідею британських представників – цьому посприяла зміна 10 квітня уряду у Парижі, і новий прем'єр-міністр Е. Даладьє був схильний більше до переговорів з Німеччиною, ніж до військового конфлікту.

Як наслідок, 26 липня після таємної британсько-французької наради було вирішено для врегулювання «судетського питання» направити місію лорда Уолтера Ренсима, одного з магнатів Лондонського Ситі, як уповноваженого представника Н. Чемберлена для посередництва у переговорах уряду Чехословаччини з К. Генлейном [20, с. 629-630]. У. Ренсимену було уже за 70 років, і, звичайно, він менше всього бажав врегульовувати внутрішньополітичні проблеми у незнайомій для нього державі. Тоді ж помічник міністра закордонних справ Британії О. Харві зазначав: «Ренсимен був залучений до справи, щоб допомогти уряду у його брудній роботі» [25, с. 321].

Виникає питання, чому трапилося так, що долю Чехословаччини улітку – восени 1938 року вирішували саме Лондон і Париж? Так, Прага у міжвоєнний

період була пов'язана договорами про взаємодопомогу і з іншими державами Європи. Яскравий приклад – Мала Антанта, союз між Югославією, Чехословаччиною та Румунією, утворений у 1921 р. з метою запобігання реставрації Австро-Угорщини, а по суті – для забезпечення непорушності власних кордонів. Однак завдяки успішній грі нацистської дипломатії вже у травні 1938 р. у м. Блед (Югославія) на сесії Ради Малої Антанти союзники Чехословаччини заявили про своє невтручання у разі війни з Німеччиною, аргументуючи це тим, що Берлін не становить загрози реставрації монархії Габсбургів [21, с. 178].

Інший приклад – радянсько-чехословацький договір про взаємодопомогу (травень 1935 р.). Однак для реалізації своїх зобов'язань СРСР необхідно було або мати спільний з Чехословаччиною кордон (чого станом на 1938 р. Радянський Союз не мав), або ж домогтися пропуску Червоної армії через територію Польщі чи Румунії. Останні дві держави відверто вороже ставилися до комуністичного режиму Й. Сталіна, вбачаючи у ньому більшу загрозу, ніж від А. Гітлера. Цю проблему СРСР намагався вирішити під час переговорів між французьким повіреним Ж. Пайяром і наркомом закордонних справ СРСР Максимом Літвіновим, які відбулися упродовж 2 - 5 вересня 1938 року у Москві. Останній вимагав скликання засідання Ради Ліги Націй, яка могла б змусити на основі статті 11 (загроза війни) вищезгадані держави дати дозвіл на пропуск радянських військ через свої території [26, с. 71-72]. 11 вересня під час зустрічі з М. Літвіновим у Женеві його колега Ж. Бонне відмовився від радянської допомоги, мотивуючи це небажанням Британії, щоб СРСР втручався у європейські справи. При цьому французький МЗС утримувався від власних ініціатив [25, с. 329-330]. Як наслідок, Ліга Націй у зв'язку з суперечностями провідних держав-членів не могла щодо ситуації у Судетській області застосувати якихось радикальних заходів.

Отже, на кінець літа 1938 р. і справді вирішальний голос у вирішенні судетської проблеми був за Францією і Великою Британією. Це призвело до того, що під тиском дипломатичної місії У. Ренсімена 19 серпня уряд

Чехословаччини призначив гейнленівських представників на деякі керівні посади, а 6 вересня погодився задовольнити майже всі вимоги «Карлсбадської програми» [14, с. 160]. Самого британського дипломата неабияк виснажили постійні дискусії між сторонами конфлікту, які, до того ж, не призводили до його врегулювання. Тому У. Ренсимен 16 вересня повернувся до Лондона.

Тим часом у середині вересня 1938 р. ситуація навколо судетської проблеми все більше загострювалася. 15 вересня К. Генлейн під час виступу по радіо заявив, що оскільки «німці і чехи віднині не зможуть жити разом», то автономія Судетської області його більше не задовольняє, і вимагав негайної передачі її Третьому Рейху [2, р. 141]. За таких умов А. Гітлер, розуміючи більшу схильність Лондона і Парижа до переговорів, аніж до війни, надіслав Н. Чемберлену телеграму із запрошенням до Бертесгадена, своєї літньої резиденції в Альпах. Британський прем'єр-міністр прийняв запрошення, і уже 15 вересня прибув до німецького канцлера. Під час тригодинної розмови А. Гітлер вимагав лише одного – остаточного і повного «самовизначення» судетських німців, інакше виявляв готовність вступу у війну. Така ж заява пролунала і від рейхсміністра авіації Г. Герінга, який зазначив: «Якщо Британія розпочне війну (через Чехословаччину – прим.), то до кінця війни небагато чехів залишаться живими і мало що залишиться від Лондона» [7, р. 152].

Після повернення 17 вересня з Бертесгадена Н. Чемберлен скликав засідання уряду, під час якого висловив своє переконання, що вождь нацистів «це – людина, на слово якої можна покластися» і що він «у бойовому настрої» [2, р. 142]. Згодом ці вислови британського прем'єра стали символом самої Мюнхенської угоди. Більше того, під час звітування у палаті громад про результати дипломатичної місії У. Ренсимен теж зробив висновок про необхідність негайної «передачі Німеччині районів з переважанням німецького населення». Це викликало бурхливе невдоволення серед деяких членів парламенту із закликами покарати «грубих чехів» [2, р. 142]. Як наслідок, 18 вересня Е. Даладье та Ж. Бонне теж прийняли вимоги А. Гітлера, при цьому зазначивши про гарантію нових кордонів Чехословаччини.

Деталі так званого «британсько-французького плану» були сформульовані у нотах, які 19 вересня вручили уряду у Празі. Отримавши від Ж. Бонне ці ноти, Ш. Осуський сказав журналістам: «Моя держава засуджена, а її ніхто навіть не вислухав» [20, с. 634]. Наступного вечора британський посол Б. Ньютон повідомив чехословацькому уряду, що у випадку протидії рішенням країн Заходу «англійський уряд перестане цікавитись його долею» [20, с. 634]. Як наслідок, Прага змушена була вимоги прийняти.

Останньою крапкою став другий візит Н. Чемберлена до А. Гітлера у Бад-Годесберг 22 вересня 1938 р. Під час розмови з британським прем'єром фюрер став вимагати негайної евакуації чехословацької адміністрації з Судетської області, згадавши також про необхідність задоволення територіальних претензій Польщі та Угорщини [20, с. 636]. Уряд першої ще 19 вересня надіслав польському послу у Берліні Юзефу Липському повідомлення, що через два дні на кордоні з Тешинською областю Чехословаччини буде сконцентрована значна кількість військ і що для узгодження дій він готовий вступити у контакт з А. Гітлером чи Г. Герінгом [17, с. 212-213]. Справа в тому, що Тешинську область після Першої світової війни було поділено між Варшавою і Прагою пополам, через що дуже часто виникали взаємні претензії на приналежність цієї території. А тепер Чехословаччина стояла на грані розпаду, тож поляки шансу не втрачали.

Зважаючи на всю міжнародно-політичну ситуацію, яка склалася навколо Судетської області, після повернення з Бад-Годесберга Н. Чемберлен і його колега Е. Даладье прийняли рішення організувати міждержавну конференцію з остаточного вирішення чехословацької проблеми [21, с. 181]. Велике значення в її організації мала позиція вождя («дуче») італійських фашистів Б. Муссоліні, який був пов'язаний з А. Гітлером союзними домовленостями – Антикомінтернівським пактом, до якого Італія приєдналася 6 листопада 1937 р. Німецький канцлер навіть дозволив «дуче» вибрати місце майбутніх переговорів (відкинувши Франкфурт, він обрав Мюнхен), після чого Б. Муссоліні заявив, що виступить лише посередником у переговорах [4, р. 727-

729] (адже з матеріалів Нюрнберзького процесу відомо, що Італія була не готовою воювати у жовтні 1938 року [22, с. 138-139])

Так 29 вересня Н. Чемберлен, отримавши запрошення під час виступу у Палаті лордів, вже втретє полетів на зустріч з німецьким канцлером. Конференція відкрилася о 12 годині 45 хвилин у Коричневому домі Мюнхена [20, с. 641]. На ній були представлені прем'єр-міністри Франції і Великої Британії, Б. Муссоліні й А. Гітлер. «Дуче», як і було домовлено, виступав посередником і оголошував представникам західних держав вимоги німецького канцлера, оскільки лише він один знав чотири мови [25, с. 344]. Чеська делегація прибула на конференцію лише для того, щоб дізнатися її результати і не була допущена у зал засідання [20, с. 641]. Під час переговорів трапився розкол в британсько-французькому таборі, через те що Е. Даладье намагався залишити в Чехословаччині території, які становили основу національної безпеки цієї держави, а Н. Чемберлен був готовий пожертвувати всім для збереження миру і тісних британсько-німецьких відносин. Як наслідок, французький прем'єр-міністр домогся включення у договір пункту про створення міжнародної комісії для визначення районів, які мали передати Німеччині, але, натомість, не добився індивідуальних гарантій Британії щодо нових кордонів Чехословаччини [8, р. 103-104].

Договір було остаточно підписано о 2 годині ночі 30 вересня 1938 року. Основні рішення такі:

1) Почати з 1 жовтня евакуацію чехословацької адміністрації із Судетської області. Вона повинна бути закінчена до 10 жовтня, причому уряд Чехословаччини несе відповідальність за будь-які пошкодження розміщених там будівель.

2) Протягом 3 місяців чехословацький уряд повинен вирішити проблеми угорської та польської національних меншин. За інших умов скликаються нові «збори глав урядів чотирьох держав» [15, с. 42-44]. (Дана стаття була принизливою, бо лише після врегулювання спірних питань з Польщею й

Угорщиною держави-учасниці Мюнхенської конференції спільно повинні були надати Чехословаччині «гарантії проти неспровокованої агресії» [16, с. 257]).

Крім того, вранці 30 вересня Н. Чемберлен і німецький канцлер таємно зустрілися у мюнхенській квартирі А. Гітлера, де підписали декларацію, проект якої склав британський прем'єр-міністр: «Ми розглядаємо підписаний вчора ввечері договір... як символ бажання наших народів ніколи не воювати один з одним». Також у декларації наголошувалось на необхідності ліквідації «можливих джерел непорозумінь» між обома країнами. Таким чином, Н. Чемберлен яскраво продемонстрував свою позицію миротворця, жертвуючи при цьому інтересами Чехословаччини [2, р. 149].

У свої столиці Н. Чемберлен й Е. Даладье в'їжджали як триумфатори. На аеродромі у Парижі прем'єр-міністра зустріло багато людей з викриками: «Хай живе мир! Хай живе Даладье» [20, с. 641]. У правих газетах панували такі ж настрої: «Перемога! Перемога!.. Мир здобуто, його здобуто для молодих і старих, для матерів і їх дітей» [8, р. 107]. Подібно до Парижа було й у Британії: вийшовши з літака у Хестоні, Н. Чемберлен помахав людям, які зібралися на аеродромі, клаптиком паперу і заявив, що привіз мир. «Я вірю, що це буде мир для нашого покоління», – промовив він з вікна Даунінг-Стріт [2, р. 149].

У цьому сенсі буде помилковим твердження, що у Британії і Франції абсолютна більшість населення і міністрів підтримували Мюнхенську угоду (хоча й віддали голос у Палаті громад за неї аж 366 депутатів [2, р. 166]). Так коли французька делегація 18 вересня прибула за запрошенням до Лондона, на аеродромі їх обступили люди, які закликали не робити ніяких поступок А. Гітлеру і підтримати чехів [20, с. 634]. У той же час генерал Моріс Гамелен, доповідаючи уряду про стан французької армії, зазначав, що німецька армія набагато слабша за французьку і чехословацьку. У заключному параграфі доповіді генерал навіть заявляв: «Чехословаччину не можна кидати напризволяще» [20, с. 631-632]. Також під час засідання британського парламенту 3 жовтня 1938 р., на якому й відбувалася ратифікація Мюнхенської угоди, військово-морський міністр Дафф Купер у знак протесту проти неї

оголосив про свою відставку [29, с. 164]. І, нарешті, не можна не згадати одного з найбільших противників Мюнхена Уїнстона Черчилля, який під час того ж засідання парламенту 3 жовтня заявив: «Не думайте, що це кінець. Це лише початок розплати!» [2, р. 153].

Однак після успішної ратифікації Мюнхенської угоди у Лондоні і Парижі критикувати когось за дипломатичну «капітуляцію» перед Німеччиною було уже пізно. Необхідно, на наш погляд, звернути увагу й на те, що багато депутатів-членів Консервативної партії, головою якої був Н. Чемберлен, не були прихильниками Мюнхена, але проголосували у Палаті громад за нього [29, с. 165]. Це свідчить про те, що міністри не бажали жертвувати власним портфелем, засуджуючи рішення британського прем'єра. Схожою ситуація була й у Франції.

Щодо позиції США, то вони, як вже зазначалося, дотримувалися Закону про нейтралітет 1935 р. і невтручання у європейські справи. Однак заступник держсекретаря К. Хелла С. Уеллес під час виступу 3 жовтня по радіо заявив: «Зараз випала нагода для встановлення народами нового світового порядку, заснованого на справедливості і законі». Те ж саме зазначив Ф. Рузвельт, вітаючи 1 жовтня Н. Чемберлена з підписанням угоди [12, р. 428]. Загалом, позитивною була реакція на Мюнхенську угоду представників крупного американського бізнесу. Наприклад, Т. Ламонт, один з господарів фінансової імперії Морганів, зазначив 4 жовтня, що «Чемберлен зробив найкраще з того, що можна було придумати» [6, р. 109].

Результатом угоди 30 вересня 1938 р., на жаль, не став мир для цілого покоління, про що заявляв Н. Чемберлен. Серед основних наслідків Мюнхена можна назвати такі:

- 1) Порушення балансу сил у Європі на користь Німеччини та її союзників (це було досягнуто шляхом оволодіння майже всією військовою промисловістю Чехословаччини, заводи якої і були сконцентровані у регіонах, що увійшли за рішенням Мюнхенської угоди до Третього Рейху).

2) Політична криза у Чехословаччині, яка розпочалася з відставки 5 жовтня президента Е. Бенеша та задоволення територіальних претензій держав-сусідів на Віденському арбітражі у листопаді 1938 р. і завершилась у березні 1939 р. повною окупацією Чехословаччини німецькими військами.

3) Поява нових агресивних планів у нацистського режиму (так саме у перші місяці після Мюнхена А. Гітлер підняв проблему німецької меншини польського міста Данциг (Гданськ), що вже менш ніж через рік призвело до початку Другої світової війни).

Потрібно також зазначити, що саме унаслідок Мюнхенської угоди Вашингтон почав вбачати серйозну загрозу з боку Німеччини для своїх інтересів, а президент Ф. Рузвельт – усерйоз замислюватися над тим, як обійти у разі війни Закон про нейтралітет [12, р. 443]. Однак все це не спростовувало факту беззаперечної перемоги нацистської дипломатії на міжнародній арені.

У зв'язку з цим сьогодні дуже часто виникає полеміка щодо того, чи проводять західні держави у сучасних геополітичних умовах таку ж політику «умиротворення» агресора, яскравим втіленням якої 80 років тому стала Мюнхенська угода, і чи має аналогії остання з нещодавніми Мінськими домовленостями (вересень 2014 р., лютий 2015 р.). На нашу думку, аналогії справді існують, однак потрібно зважати також на важливі зміни, яких зазнало суспільство за понад півстоліття. По-перше, наш час – це епоха глобалізації, а, отже, сучасне населення має набагато більше доступу до всієї важливої інформації про міжнародні події, ніж у 1930-х роках. По-друге, у Європі нині переважають демократичні цінності, на відміну від передвоєнного періоду, коли на більшій частині континенту панував авторитаризм та тоталітаризм. По-третє, Російську Федерацію не варто повністю ототожнювати з нацистською Німеччиною – її режим містить також риси фашистської диктатури Б. Муссоліні і брежнєвського СРСР, а, отже, відрізняються і дії на зовнішньополітичній арені. По-четверте, на Сході України уже реалізувався альтернативний сценарій – військового конфлікту, чого не трапилося у Чехословаччині у 1938 р., тому якщо Мюнхенська угода була скликана для

уникнення такого конфлікту, то Мінські домовленості – для припинення уже існуючого.

Все ж, необхідно пам'ятати про негативний досвід політики умиротворення Німеччини і уникати помилок урядів Великої Британії та Франції, які багато в чому посприяли початку Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури

1. Anglo-French Relations 1898 – 1998: From Fashoda to Jospin / edited by P. Chassaigne, M. Dockrill. – Basingstoke: Palgrave, 2002. – 211 p.
2. Churchill W. The Second World War. – Vol. I: The Gathering Storm / W.Churchill. – L.: Guild Publishing, 1985. – 336 p.
3. Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1919 – 1939. Third series. Vol. I. – L.: His Majesty's Stationery Office, 1949. – 876 p.
4. Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers 1938. Vol. 1 (General). – W.: Gov. Print Office, 1955. – 1009 p.
5. Gruner W. The Greater German Reich and the Jews: Nazi Persecution Policies in the Annexed Territories 1935 – 1945 / W.Gruner, J. Osterloh. – N. Y.: Berghahn Books, 2015. – 434 p.
6. Hearden P. Roosevelt Confronts Hitler: America's Entry into World War II / P.Hearden. – De Kalb: North. Illinois Univ. Press, 1987. – 340 p.
7. Henderson N. M. Failure of Mission, Berlin 1937 – 1939 / N.Henderson. – N. Y.: G. P. Putnam's Sons, 1940. – 362 p.
8. Lacaze Y. France and Munich: a Study of Decision Making in International Affairs / Y.Lacaze. – Boulder: East European Monographs, 1995. – 478 p.
9. Macleod I. Neville Chamberlain / I. Macleod. – N. Y.: Atheneum, 1962. – 319 p.
10. Ripka H. Munich: before and after / H.Ripka. – L.: V. Gollancz Limited, 1939. – 523 p.

11. Shirer W. The Rise and Fall of the Third Reich / W.Shirer. – N. Y.: Simon & Schuster, 1990. – 1249 p.
12. Tansill C. Back Door to War. The Roosevelt Foreign Policy, 1933 – 1941. – Westport: Greenwood Press, 1952. – 690 p.
13. Weinberg G. L. Hitler's Foreign Policy 1933 – 1939: The Road to World War II / G. Weinberg. – N. Y.: Enigma Books, 2010. – 866 p.
14. Всемирная история в 24 т. Т. 23. Вторая мировая война / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. – Мн.: Современный литератор, 1999. – 592 с.
15. Год кризиса 1938 – 1939. Документы и материалы: в 2 томах. – Т. 1. (29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г.) / Под ред. Л. Ф. Ильчева. – М.: Политиздат, 1990. – 560 с.
16. Горохов В. Н. История международных отношений. 1918 – 1939 гг.: Курс лекций / В. Горохов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 266 с.
17. Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937 – 1939. Т. 1 (ноябрь 1937 г. – декабрь 1938 г.) / Под ред. Земскова И. Н. – М.: Политиздат, 1981. – 302 с.
18. Дюррозель Ж. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж. Дюррозель. – К.: Основи, 1999. – 903 с.
19. История дипломатии. – Т. 3 / Под ред. А. А. Громько. – М.: Изд. полит. литературы, 1965. – 832 с.
20. История дипломатии. – Т. 3. Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919 – 1939 гг.) / Под ред. В. П. Потемкина. – М.: Гос. изд. полит. литературы, 1945. – 882 с.
21. История международных отношений: В трех томах. – Т. 2: Межвоенный период и Вторая мировая война: Учебник / Под ред. А. В. Торкунова, М. М. Наринского. – М.: АСТ-Пресс, 2012. – 496 с.
22. Картье Р. Тайны войны. После Нюрнберга / Р. Картье. – М.: Вече, 2005. – 446 с.

23. Лиддел Гарт Б. Г. Вторая мировая война / Б.Лиддел. – М.: АСТ-Пресс, 1999. – 1024 с.
24. Майский И. М. Воспоминания советского дипломата, 1925 – 1945 гг / И.Майский. – Ташкент: Узбекистан, 1980. – 672 с.
25. Наумов А. О. Фашистский интернационал. Покорение Европы / А. Наумов. – М.: Вече, 2005. – 448 с.
26. Новые документы из истории Мюнхена. – М.: Гос. изд. полит. литературы, 1958. – 366 с.
27. Павлючик Т. В. Ставлення СРСР до Мюнхенської угоди 1938 р. / Т. В. Павлючик // Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. Сковороди. – Серія «Історія та географія». – Випуск 45. – Х.: ХНПУ, 2012. – С. 93-96.
28. Патриляк І. К. «Українське питання» напередодні Другої світової війни [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/08/28/135252/> – Дата звернення: 28.08.2013. – Назва з екрану.
29. Трухановский В. Г. Антони Иден. Страницы английской дипломатии, 30 – 50-е годы / В.Трухановский. – М.: Международные отношения, 1976. – 424 с.
30. Тэйлор А. Вторая мировая война: Два взгляда / А.Тэйлор. – М.: Мысль, 1995. – 556 с.

References

1. CHASSAIGNE, P., DOCKRILL, M. (eds.) (2002) *Anglo-French Relations 1898 – 1998: From Fashoda to Jospin*. Basingstoke: Palgrave.
2. CHURCHILL, W. (1985) *The Second World War. Vol. I: The Gathering Storm*. London: Guild Publishing.
3. *Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1919 – 1939. Third series. Vol. I.* (1949) London: His Majesty's Stationery Office.

4. *Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers 1938*. Vol. 1 (General) (1955). Washington: Government Print Office.
5. GRUNER, W., OSTERLOH, J. (2015) *The Greater German Reich and the Jews: Nazi Persecution Policies in the Annexed Territories 1935 – 1945*. New York: Berghahn Books.
6. HEARDEN, P. (1987) *Roosevelt Confronts Hitler: Americas Entry into World War II*. De Kalb: Northern Illinois University Press.
7. HENDERSON, N.M. (1940) *Failure of Mission, Berlin 1937 – 1939*. New York: G.P. Putnam's Sons.
8. LACAZE, Y. (1995) *France and Munich: a Study of Decision Making in International Affairs*. Boulder: East European Monographs.
9. MACLEOD, I. (1962) *Neville Chamberlain*. New York: Atheneum.
10. RIPKA, H. (1939) *Munich: before and after*. London: V. Gollancz Limited.
11. SHIRER, W. (1990) *The Rise and Fall of the Third Reich*. New York: Simon & Schuster.
12. TANSILL, C. (1952) *Back Door to War. The Roosevelt Foreign Policy, 1933 – 1941*. Westport: Greenwood Press.
13. WEINBERG, G.L. (2010) *Hitlers Foreign Policy 1933 – 1939: The Road to World War II*. New York: Enigma Books.
14. BADAК, A. (ed.) (1999) *Vsemirnaja istorija v 24 tomakh. Vol.23. Vtoraja mirovaja vojna*. Minsk: Sovremennyj literator.
15. ILCHEV, L. (ed.) (1990) *God krizisa 1938 – 1939. Dokumenty i materialy: v 2 tomakh. Vol.1. (29 sentjabrja 1938 g. – 31 maja 1939 g.)*. Moskva: Politizdat.
16. GOROKHOV, V.N. (2004) *Istorija mezhdunarodnykh otnoshenij. 1918 – 1939 gg.: Kurs lektsij*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
17. ZEMSKOV, I. (ed.) (1981) *Dokumenty i materialy kanuna vtoroy mirovoy voyny, 1937 – 1939. Vol.1 (nojabr' 1937 g. – dekabr' 1938 g.)*. Moskva: Politizdat.
18. DYUROZEL ZH. (1999) *Istoriya diplomatii vid 1919 roku do nashykh dniv*. Kyiv: Osnovy.

19. GROMYKO, A. (ed.) (1965) *Istoriya diplomatii. Vol.3.* Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury.
20. POTEKIN, V. (ed.) (1945) *Istoriya diplomatii. Vol. 3. Diplomatiya v period podgotovki Vtoroj mirovoj vojny (1919 – 1939 gg.)*. Moskva: Gosudarstvennoje izdatelstvo politicheskoy literatury.
21. TORKYNOV, A. (ed.) (2012) *Istoriya mezhdunarodnykh otnosheniy: V trekh tomakh. Vol. 2: Mezhvoyennyj period i Vtoraja mirovaja vojna: Uchebnik*. Moskva: AST-Press.
22. KARTJE, R. (2005) *Tajny vojny. Posle Njurnberga*. Moskva: Veche.
23. LIDDEL GART, B.H. (1999) *Vtoraja mirovaja vojna*. Moskva: AST-Press.
24. MAISKIJ, I.M. (1980) *Vospominaniya sovetskogo diplomata, 1925 – 1945 gg.* Tashkent: Uzbekistan.
25. NAUMOV, A.O. (2005) *Fashystskij internatsional. Pokorenie Jevropy*. Moskva: Veche.
26. *Novye dokumenty iz istorii Mjunkhena (1958)* Moskva: Gosudarstvennoje izdatelstvo politicheskoy literatury.
27. PAVLYUCHYK, T.V. (2012) Stavlenia SRSR do Myunkhenskoj uhody 1938 r. *Zbirnyk naukovykh prats KhNPU imeni H. Skorovody. Seriya «Istoriya ta heohrafiya»*. No. 45. pp 93-96.
28. PATRYLIAK, I.K. (2013) «Ukrainske pytannia» naperedodni Druhoi svitovoi viyny [Online]. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/08/28/135252/> [Accessed: 08.07.2018].
29. TRUKHANOVSII, V.H. (1976) *Antoni Iden. Stranitsy anglijskoj diplomatii, 30 – 50-e gody*. Moskva: Mezhdunarodnyje otnosheniya.
30. TEJLOR A. (1995) *Vtoraja mirovaja vojna: Dva vzgljada*. Moskva: Mysl'.

Taras Tkachuk, Master of History

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE MUNICH AGREEMENT OF 1938: APPROACHES OF BRITISH POLITICS AND DIPLOMACY

Abstract. *The article touches upon the analysis of the main approaches to the consideration of one of the key events in international relations on the eve of the Second World War – the Munich Agreement of 1938. Particular attention is paid to the stereotypes of the British appeasement policy, which supposedly meant that Germany could not be defeated as a «scared bull», but instead, with the help of diplomacy, its aggression could be sent to another side. In this respect, during the time of N. Chamberlain's tenure as British Prime Minister, many critics spoke against such a strategy of the British foreign policy and the above-mentioned agreement as its main showcase. Therefore, the article focuses on all the circumstances that led to the signing of the Munich Agreement, analyzes the positions of both signatory states of the treaty and those countries that had an indirect influence on the solution of the Czechoslovak problem.*

It is argued that one should not blame soloely Chamberlain for mistakes made in Munich: one should also take into account the position of E. Daladier's French government and the pacifist attitudes of most Britons who did not want to fight for solving the internal political problems of a foreign state. To this end, it is necessary to note the undeniable victory of the Nazi diplomacy, the activities of which were directed specifically at the spread of panic in Europe, while Germany itself was unprepared for the war.

Finally, the article draws parallels between the events of 1938 and the current geopolitical situation associated with the Russian Federation aggressive actions. However, it emphasizes the impossibility to comprehensively equalise the Munich Agreement of 1938 and the Minsk Agreements of 2014 – 2015, first of all, due to the distinction of the epoques and the goals of convening these two international conferences.

Key words: *Munich Agreement, Second World War, Czechoslovakia, Sudeten problem, appeasement policy.*

Надійшла до редколегії 03.04.2018.

НАУКОВА ХРОНІКА

Олег Машевський, д.і.н., проф.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ФОРУМ ВИКЛАДАЧІВ ТА ДОСЛІДНИКІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ КНУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (Міжнародна науково-практична конференція «Європейські інтеграційні процеси у XXI столітті: ключові тенденції, основні виклики та нові можливості» 27 березня 2018 року).

На нинішньому етапі існування української державності успішна співпраця з провідними країнами світу та міжнародними організаціями, а також підтримка дружніх та партнерських відносин із ними є запорукою інтеграції нашої держави до світового співтовариства. У цьому відношенні важливою складовою частиною діяльності України на міжнародній арені є розвиток двосторонніх відносин з Європейським Союзом.

Визначальною рисою сучасної Європи є інтеграційні процеси, які забезпечили потужний політичний та економічний розвиток країн Західної Європи, стали взірцем для країн із інших частини континенту.

Питання європейської інтеграції України є надзвичайно актуальним для нашої держави. Після Революції гідності 2013-2014 рр. в Україні немає іншого питання, у якому б всі державні органи, переважна частина політикуму і населення були настільки солідарними, як вітчизняний європейський вибір.

Українські науковці мають потребу дослідити основні завдання, що постають перед Україною в процесі розвитку взаємовідносин з Європейським Союзом на нинішньому етапі.

Міжнародна науково-практична конференція «Європейські інтеграційні процеси у XXI столітті: ключові тенденції, основні виклики та нові можливості» була покликана сприяти консолідації національних

інтелектуальних ресурсів у сфері європейських студій та поширенню досліджень із європейської інтеграції серед академічної спільноти України та ширшого загалу. Її метою стало висвітлення академічного доробку українських та іноземних вчених у сфері дослідження різних аспектів об'єднувальних процесів на європейському континенті упродовж останніх десятиліть.

Конференція була організована на базі кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 27 березня 2018 року. Співorganізаторами конференції виступили Українська асоціація викладачів і дослідників європейської інтеграції та Інститут вищої освіти НАПНУ, у співпраці з Національним Еразмус+ офісом в Україні.

Пленарне засідання конференції відкрив вітальним словом проректор з наукової роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка професор Віктор Семенович Мартинюк, підкресливши велике наукове значення даного заходу та тематики, якій він присвячений.

Наступним було вітальне слово декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка д.і.н., професора Івана Казимировича Патриляка. Він відзначив, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. європейські інтеграційні процеси набули нового імпульсу, а також звернув увагу на сучасні виклики таким процесам, серед яких Брекзіт, російська агресія та євроскептицизм, що зростає. Учасників наукового заходу привітали співorganізатори конференції – представники Національного Еразмус+ офісу в Україні.

У ході пленарного засідання значний інтерес викликали виступи співголови оргкомітету конференції завідувача кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка професора Олега Машевського з доповіддю «Україна в політиці ЄС в період революційних подій листопада 2013 – лютого 2014 рр.»; а також співголови оргкомітету конференції Голови Української асоціації викладачів і

дослідників європейської інтеграції, академічного координатора проекту Жана Моне доцента Ірини Сікорської.

Крім того, жваве обговорення та низку запитань учасників викликали виступи Директора Національного Еразмус+ офісу в Україні Світлани Шитікової; професора Університету Нью-Брансвік (Канада) Віктора Асканаса; экс-депутатата Європарламенту від Німеччини Біржіт Дайбер; керівника сектору з питань європейської інтеграції Міністерства інформаційної політики України Людмили Василенко; професора Університету Волвергемптона Мартіна Дангерфілда; професора Університету Салерно Массімо Педенца та представників аналітичної групи «Центр контент-аналізу» Олексія Півторака та Артема Захарченка.

Під час роботи пленарного засідання було підкреслено, що для успішності європейських інтеграційних процесів в Україні важливим фактором є підтримка даних процесів проєвропейською більшістю всередині країни, збільшення рівня поінформованості про вищевказані процеси та зменшення кількості дезінформації щодо інтеграційних процесів. Крім того, було зазначено, що сучасна Європа сама потребує внутрішньої консолідації на тлі зростання популістичних тенденцій всередині держав-членів ЄС та націоналістичних трендів, що беруть верх над колективним складником європейських процесів на різних рівнях буття. Також особливо було відмічено необхідність країн старої Європи приділити більшу увагу державам-членам Союзу, що підтримують принципи колективізму (особливо в питаннях колективної безпеки).

Знайшлося місце у виступах гостей пленарного засідання і критиці сучасних тенденцій, що є властивими для об'єднаної Європи. Так, слушно було зауважено, що структури ЄС містять в собі певні законодавчі слабкості стосовно реакції на критичні ситуації, як це проявилось на прикладі світової фінансової кризи 2008 року, адже ЄС не мав законодавчих інструментів для врегулювання відповідних фінансових труднощів. Крім того, було виділено необхідність реструктуризації безпекової ситуації на європейських кордонах в

рамках проблематики міграції, що є викликом для колективної діяльності ЄС. Нарешті, було зроблено скептичні прогнози щодо фінансового майбутнього ЄС на найближчі роки у зв'язку з Брекзітом, який неодмінно зумовить відтік значної частини колективного бюджету Союзу та завдасть суттєвого удару по суспільному та культурному секторах ЄС.

Після пленарного засідання та кави-брейк відбулися секційні засідання конференції: секції 1 «ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ»; секції 2 «ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ОБ'ЄДНУВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ»; секції 3 «ЕКОНОМІЧНО-СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ: ВПЛИВ НА УКРАЇНУ»; секції 4 «АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ»; секції 5 «ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНА ПЛОЩИНА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ».

Були заслухані доповіді багатьох провідних фахівців з даної проблематики. Значну увагу учасників привернули змістовні виступи професора кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктора історичних наук Наталії Городньої «Конфлікт інтеграційних проєктів Європи і Росії та їхній вплив на Україну»; доцента кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Наталії Шевченко «Європейська «міграційна криза» 2015-2017 рр. та пошук шляхів її подолання»; доцента кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голови правління громадської організації «Українська асоціація американістики» («The Ukrainian Association for American Studies») Макара Тарана; Наталії Антонюк, Олександра Федуня (Львівський національний університет імені Івана Франка) «Ефективність ініціативи «Східне партнерство» як механізму європейської

інтеграції України»; Андрія Грубінко (Інститут історії України НАН України) «Спільна зовнішня політика і політика безпеки Європейського Союзу: історичні оцінки та перспективи в контексті процесу «Брекзит»; Олега Кондратенка (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) «Політика ЄС щодо України та російський фактор впливу» та інші.

Про шлях Республіки Хорватія до становлення в якості повноцінного учасника європейських інтеграційних процесів висловився аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Анатолій Демещук. Було підкреслено, що суто з економічної точки зору, членство Хорватії у ЄС має як позитивні сторони, так і реально недоліки для власне хорватських громадян. Із позитивного досвіду виступаючий зазначив про капітальне оновлення інфраструктури, інвестиції, можливість вільно пересуватись Європою та працювати за кордоном, захист прав національних меншин. Із негативного – «надмірні права меншин», численні обмеження для дрібних сільськогосподарських виробників, відмирання дрібної вуличної торгівлі (базарів), засилля іноземного капіталу й витіснення хорватського виробника німецьким та італійським, масовий відтік молоді за кордон.

Проблематика військової безпеки України в контексті співробітництва з ЄС стала темою доповіді кандидата історичних наук, доцента кафедри глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою Національної академії державного управління при Президентові України Олега Пошедіна.

Питанню національної безпеки як елементу світової безпеки, а також важливості міжнародного права як гарантії права суверенітету було присвячено виступ доктора політичних наук, професора, завідувача кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України Людмили Чикаленко.

Критичний погляд на відтворення історії України в рамках німецькомовної публіцистики та історіографії висловив доктор історичних

наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Сергій Стельмах. Виступаючий звернув увагу слухачів на розкриття сучасних економіко-фінансових проблем всередині України з точки зору сучасних німецьких публіцистів, виокремлення ними фактору корупції як деструктивного елементу розвитку сучасної України.

Досить актуальними були доповіді професора кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Валерія Павленка, кандидата історичних наук Наталії Ніколаєвої та кандидата історичних наук, історика НДЧ історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Галини Мінгазутдінової.

Міжнародна науково-практична конференція «Європейські інтеграційні процеси у XXI столітті: ключові тенденції, основні виклики та нові можливості» стала значущою подією в науковому житті як історичного факультету, так і університету в цілому. Проведення такої конференції в стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка було досить важливим стимулом для розвитку освітньої програми «Американістика і європейські студії» на історичному факультеті та, водночас, мало значний інформаційний резонанс.

У якості одного з головних висновків, який стосується науково-аналітичної сторони конференції, то більшість учасників конференції зійшлися на думці, що закріплення та розвиток дружніх відносин з ЄС та євроінтеграція України й надалі матимуть багаторівневий та продуктивний характер, особливо враховуючи сучасне становище України на міжнародній арені та беручи до уваги її роль в сучасних європейських інтеграційних процесах.

Було вирішено через рік провести наступну аналогічну конференцію з даної проблематики. Українським вченим, які досліджують питання євроінтеграційних процесів у XXI століття, в тому числі й у стінах університету, конче необхідно посилити діалог та взаємодію зі світовими науковими

центрами, як в Європі, так і на інших континентах. Це сприятиме наближенню української гуманітарної науки до світового науково-освітнього контексту.

Oleg Mashevskiy, Dr. of Science (History), Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE EUROPEAN INTEGRATION SCHOLARS AND STUDIERS FORUM

Venue: Taras Shevchenko national university of Kyiv, History Department

The International Scientific and Practical Conference

«European Integration Processes in the XXIst Century:

Key Trends, Basic Challenges and New Opportunities»

The International Scientific and Practical Conference “European Integration Processes in the XXIst Century: Key Trends, Basic Challenges and New Opportunities” was aimed to further the illumination of the Ukrainian and foreign scholars’ academic contribution to the European studies.

The conference was organized at the premises of the sub-department of modern and contemporary history of the foreign countries of History Department of the Taras Shevchenko national university of Kyiv on March 27, 2018. The Ukrainian Scholars and Studiers Association for European Integration, Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine together with the National Office “Erasmus+” of Ukraine acted as the co-organizers of the event.

The plenary session was opened by the complimentary speeches delivered by the Vice-Rector for Research of the Taras Shevchenko national university of Kyiv, Professor Victor Martyniuk and by the dean of the History Department, Professor Ivan Patryliak.

The co-head of the steering committee of the conference, head of the sub-department of modern and contemporary history of the foreign countries of History Department of the Taras Shevchenko national university of Kyiv, Professor Oleg Mashevskiy delivered his speech “Ukraine in the EU’s policy during the

revolutionary events of November 2013 – February 2014” during the plenary session. The co-head of the steering committee of the conference, head of the Ukrainian Scholars and Studiers Association for European Integration, academic coordinator of the Jean Monnet Activities, Ms. Iryna Sikorska, as well as the scholars from the UK, Canada, Macau, Germany and Italy spoke at the session.

During the plenary session, it was underlined that the positive trends in the European integration of Ukraine may be achieved through the support of the integration processes by the pro-European majority within the Ukrainian society, further promotion of the ideas of the integration and reducing the misrepresentation thereof. It was as well emphasized that Europe of today itself needs deep internal consolidation amidst the rise of the populist trends within the premises of the EU member states, which gain advantages over the collective element of the European processes.

After the plenary session which was followed by the coffee break, the sectional work commenced. One of the basic premises drawn by the participants of the conference and which touched upon the scientific and practical issues, was summarized as follows: confirmation and further development of friendly relations between Ukraine and the EU will continue effectively on the multilateral level, given particularly the contemporary position of Ukraine on the international arena and its role in the modernity of the European integration. It was therefore decided to hold another corresponding conference on the agenda proposed in the following year.

Key words: international scientific conference, European integration, European Union, Ukraine.

Надійшла до редколегії 10.04.2018.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Михайло Бойко – студент магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ольга Бутурлімова – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Денис Іванов – аспірант Державної установи «Інститут Всесвітньої історії НАН України», м. Київ.

Олександр Іванов – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Андрій Мартинов – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України, Інститут історії України НАН України.

Ірина Марущак – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Олег Машевський – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Марина Михайленко – аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Галина Мінгазутдінова – кандидат історичних наук, історик науково-дослідної частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Євген Папенко – кандидат історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Наталія Папенко – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вікторія Пількевич – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ігор Римар – аспірант Національного педагогічного університету ім. М. П Драгоманова.

Ігор Срібняк – доктор історичних наук, професор Київського університету імені Бориса Грінченка.

Тарас Ткачук – магістр історії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Євген Хан – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник науково-дослідної частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Mykhailo Boiko – Master student Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Olha Buturlimova – Post-graduate student Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Denys Ivanov – Post-graduate student Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv.

Oleksandr Ivanov – Ph.D., Associate Professor Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Evgen Khan – PhD (history), Junior Research Fellow, Research Department (history department), Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Andriy Martynov – DoS (History), Professor, Senior Research Fellow, History of the International Relations and Foreign Policy of Ukraine Department, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.

Iryna Maruschak – Post-graduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Oleg Mashevskiy – DoS (History), Professor, Head of New and Modern History Department, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Galyna Mingazutdinova – PhD (history), Historian of the Research Department (history department) of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Maryna Mykhailenko – Post-graduate student Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Evgen Papenko – Ph. D., National Taras Shevchenko University of Kyiv, Ukraine.

Natalia Papenko – Ph. D. (History), associate Prof., National Taras Shevchenko University of Kyiv, Ukraine.

Viktoriia Pilkevych – Ph.D., assistant Kyiv National Taras Shevchenko University.

Ihor Rymar – Post-graduate student, Mykhailo Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv.

Ihor Sribnyak – DoS (History), Professor, Head of the Department of World History, Historical-Philosophical Faculty, Borys Grinchenko Kyiv University.

Taras Tkachuk – Master of history, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Evgen Khan – PhD (history), Junior Research Fellow, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

**Вимоги до оформлення статей,
що подаються до наукового
журналу «ЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ»**

Науковий журнал «Європейські історичні студії» публікує наукові статті в яких висвітлюються європейські інтеграційні процеси, зовнішня політика країн Європейського Союзу, євроінтеграція України, європейська історія та міжнародні відносини.

Передбачені такі рубрики: європейська інтеграція: історія та сучасність; актуальні проблеми європейської історії та міжнародних відносини; наукова хроніка.

Журнал «Європейські історичні студії» включений до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «історичні науки».

(Наказ МОН України від 09.03.2016 № 241 «Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства щодо діяльності спеціалізованих вчених рад від 25 лютого 2016 року»)

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті приймаються **лише в електронному варіанті** (e-mail: europaean_studies@ukr.net ; olegmashev@ukr.net). Тел. (068) 3525285, (066) 360 00 80.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

2. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, верхнє – 2 см, праве – 1,5 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською і російською мовами;
- анотація українською (обсяг – 150–200 слів) та англійською мовами (обсяг – 200–250 слів). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальноновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерованій латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Європейських історичних студій» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а по мірі того, як вони зустрічаються в тексті.

3. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – ім'я та прізвище автора (праворуч), учений ступінь, вчене звання (якщо є) та (або) посада (за відсутності вченого ступеня) кожного співавтора; на рядок нижче місце роботи або навчання (вирівнювання по правому краю);
- назва статті (великими літерами по центру) 5–9 слів без словосполучень «Дослідження питань...», «Деякі питання...», «Проблеми...», «Шляхи...» тощо (вирівнювання по центру);
- анотація (обсяг – 150 – 200 слів) і ключові слова мовою статті від 5 до 7);
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична). Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.
- назва статті, анотація і ключові слова іншою мовою (наприклад англійською, якщо стаття написана українською). Анотація (обсяг – 200–250 слів) і ключові слова – від 5 до 7.

- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Європейських історичних студій» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**
- Прізвище автора, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи/навчання, назва статті, анотація і ключові слова англійською мовою, (прізвище, науковий ступінь, вчене звання та місце роботи автора статті вирівнюються тут по лівому краю).

Обсяг статті – 0,5–0,7 ум. друк. арк.

4. Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, викладеним у інформаційному листі, мають низький науковий рівень та не пройшли внутрішнє рецензування.

5. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

6. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках. Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки; [7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

“Там само” – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а по мірі того, як вони зустрічаються в тексті.

3. Архівні джерела у списку джерел потрібно оформити згідно рекомендацій МОН (див.: «Бюлетень ВАК» № 3, 2010 – http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_6_2009/34.pdf).

ПРИКЛАД ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 94(4)

Іван Іванов,

кандидат історичних наук, доцент
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, м. Київ

НАЗВА СТАТТІ

Анотація до статті українською мовою (150 – 200 слів)

Ключові слова (5 – 7 слів)

Текст статті

Список використаних джерел та літератури:

1. Виноградов В. Н. Дэвид Ллойд-Джордж / В. Н. Виноградов. – М.: Мысль, 1970. – 418 с.
2. Дейвіс Н. Європа. Історія / Н. Дейвіс. – К.: АСТ, Транзиткнига, 2004. – 944 с.
3. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюрозель. – Київ : Основи, 1995. – 903 с.

References:

1. Vinogradov, V.N. (1970) Devid Lloid-Dzhordzh. M., Mysl.
2. Deivis, N. Yevropa. Istoriia. K.: AST, Tranzytknyha
3. Diurozel, Zh.-B. (1995) Istoriia dyplomatii vid 1919 roku do nashukh dniv. Kyiv: Osnovy.

Ivan Ivanov,

Ph.D.,

assistant professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

TITLE OF ARTICLE

English summary (200-250 words).

Key words (5–7).

ПРИКЛАДИ ОФОРМЛЕННЯ БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОПИСУ У СПИСКУ ДЖЕРЕЛ

Книги одного автора

Терський С. В. Княже місто Володимир / С. В. Терський. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту "Львів. політехніка", 2010. – 320 с.

TERSKYI, S.V. (2010) *Kniazhe misto Volodymyr*. Lviv: Vydavnytstvo natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika".

Книги двох і трьох авторів

Костюк П. Г. Іони кальцію у функції мозку – від фізіології до патології / П. Г. Костюк, О. П. Костюк, О. О. Лук'янець. – Київ : Наук. думка, 2005. – 197 с.

KOSTIUK, P.H., KOSTIUK, O.P., LUKIANETS, O.O. (2015) *Iony kaltsiiu u funktsii mozku – vid fiziolohii do patolohii*. Kyiv: Nauk. dumka.

Книги чотирьох і більше авторів

Архітектура Львова. Час і стилі XIII–XXI ст. / М. Бевз [та ін.]. – Львів : Центр Європи, 2008. – 720 с.

BEVZ, M. et al. (2008) *Arkhitektura Lvova. Chas i styli XIII-XXI st.* Lviv: Centr Evropy.

Дисертації

Верес З. Є. Методи та засоби масштабування рухомих та нерухомих зображень : дис. ... канд. техн. наук : 05.13.23 / Зеновій Євгенович Верес ; Нац. ун-т "Львів. політехніка". – Львів, 2015. – 236 с.

VERES, Z.Ye. (2015) *Metody ta zasoby masshtabuvannia rukhomykh ta nerukhomykh zobrazhen* (PhD), Nac. Un-t "Lviv. politekhnika", Lviv.

Автореферати дисертацій

Башта Б. Б. Хімічна модифікація карбоксилвмісних олігоестерів епоксидними сполуками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. хім. наук : 02.00.06 / Богдана Богданівна Башта ; Нац. ун-т "Львів. політехніка". – Львів, 2015. – 21 с.

BASHTA, B.B. (2015) *Khimichna modyfikatsiia karboksylvmyisnykh olihoesteriv epoksydnykh spolukamy*. Abstract of unpublished thesis (PhD of chemical Science), Nac. un-t "Lvivska politekhnika".

Архівні матеріали

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 129, оп. 2, спр. 1144, арк. 4.

2. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп.1, спр. 346, арк. 5–10

Статті із журналів та збірників

Гранчак Т. Інформаційно-аналітичні структури бібліотек в умовах демократичних перетворень / Тетяна Гранчак, Валерій Горовий // Бібліотечний вісник. – 2006. – № 6. – С. 14–17.

HRANCHAK, T.; HOROVYI, V. (2006) *Informatsiino-analitychi struktury bibliotek v umovakh demokratychnykh peretvoren*. *Bibliotechnyi visnyk*. 6, p. 14-17.

Складові частини матеріалів конференцій

Винник Ю. Ю. Сучасний стан незалежності НБУ та його вплив на загальноекономічний стан країни / Ю. Ю. Винник, П. І. Віблій // *Современные*

направления теоретических и прикладных исследований 2012 : сб. науч. тр. SWorld по материалам междунар. науч.-практ. конф., 20–31 марта 2012 г., Одесса / Науч.-исследоват. проект.-конструкт. ин-т мор. флота Украины [и др.]. – Одесса, 2012. – Т. 18 : Экономика – С. 47–51.

VYNNYK, Yu. Yu.; VIBLYI, P.I. (2012) Suchasnyi stan nezalezhnosti NDU ta ioho vplyv na zahalnoekonomichni stan krainy. In: Sovremennyye napravleniya teoreticheskikh i prikladnykh issledovaniy 2012: sb. nauch. tr. SWorld po materialam mezhdunar. nauch-prakt. konf., Odessa, Mart 2012. Odessa, vol. 18, p. 47-51.

Електронні ресурси

Иванов И. Е. Распределение транспортных средств на городских пассажирских маршрутах [Электронный ресурс] / И. Е. Иванов, Р. Б. Рогальский // Совершенствование организации дорожного движения и перевозок пассажиров и грузов : сб. науч. тр. / Беларус. нац. техн. ун-т. – Минск, 2015. – Режим доступа: <http://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/18778/87-93.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. – Название с экрана. – Дата обращения: 11.04.16.

IVANOV, I.E.; ROGALSKII, R. B. Raspredelenie transportnykh sredstv na gorodskikh passazhirskikh marshrutakh. Sovershenstvovanie organizatsii dorozhnogo dvizheniia I perevozk passazhirov i gruzov [Online]. Available from: <http://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/18778/87-93.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [Accessed: 11th April 2016]

Сняданко І. І. Дослідження методу активного соціально-психологічного навчання в роботі психологічної служби в Україні [Електронний ресурс] / І. І. Сняданко // Соціотехнічні системи : інтернет-журнал. – 2010. – Вип. 4. – С. 1–13. – Режим доступу: <http://www.lp.edu.ua/Institute/IGS/IPP/WebRC/issues/Issue%204/Snyadanko.pdf>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 03.08.2009.

SNIADANKO, I.I. (2010) Doslidzhennya metodu aktyvnogo sotsialno-psykhologichnogo navchannya v roboti psykhologichnoi sluzhby v Ukraini. *Sotsiotekhnichni systemy*. [Online] 4,

p. 1–13. Available from: <http://www.lp.edu.ua/Institute/IGS> [Accessed: 03 th July 2008].

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

ЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ ВИДАННЯ

2018 – № 10

Редакційна колегія:

Голова редколегії – доктор історичних наук, проф. Машевський Олег Петрович

Заступник голови редколегії – доктор історичних наук, проф. Мартинов Андрій Юрійович

Заступник голови редколегії – кандидат історичних наук, доц. Купчик Олег Романович

Відповідальний секретар – кандидат історичних наук, ас. Пількевич Вікторія Олександрівна

Комп'ютерна верстка: Скульська Ірина Петрівна

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.